

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYLLAND

EN REJSEHÅNDBOG

AF

H. V. CLAUSEN

FEMTE GENNEMSETE UDGAVE

MED 1 OVERSIGTSKORT OG 7 SPECIALKORT

KØBENHAVN

VILHELM TRYDES FORLAG

TRYKT HOS F. E. BORDING

1922

Indholdsfortegnelse.

	Side
I. Vejene til Sønderjylland	1
Ribe	1
over Kolding	4
Skamlingsbanke	5
over Assens	8
over Fåborg	8
II. Statsbanerne i Nordslesvig	10
A. Kolding—Vamdrup—Flensborg	10
B. Ribe—Tønder	12
C. Højer—Tønder—Tinglev—Sønderborg	13
III. Haderslev og omegn	15
Christiansfeldt	27
IV. Åbenrå og omegn	30
V. Tønder og omegn	41
VI. Landet mellem jærnvejene	51
A. Askov—Bylderup	52
B. Sommersted—Gram—Skærbæk	57
C. Vojens—Gram—Ribe	59
D. Brøns—Gram	60
E. Hovslund—Løgumkloster	61
F. Løgumkloster	62
G. Løgumkloster—Tønder	63
H. Tønder—Kruså	64
VII. Als	65
Nørborg	67
Augustenborg	70
VIII. Sønderborg—Dybbøl	72
IX. Sundeved. Flensborg fjords nordkyst	86
A. Det nordlige Sundeved	87
B. Broagerland	89
C. Gråsten	92
D. Gråsten—Paddeborg	95
E. Flensborg fjord	100
X. Flensborg	101
XI. Udflugter fra Flensborg	115
B. Klusris—Kobbermøllen	115
C. Hanved—Valsbøl—Læk—Nibøl	115
F. Fjordens søndre bred. Lyksborg	117
XII. Flensborg—Slesvig (ad landevejen)	119
XIII. Slesvig og Danevirke	126
Domkirken	128
Gottorp	134
Danevirke	137
XIV. Slesvig—Flensborg (ad hovedjærnvejen og gennem Angel)	145
XV. Slesvig—Husum—Tønder	148
XVI. Sild	150

Kort.

1. Haderslevs omegn.....	Side	24		5. Sundeved—Sønderborg	Side	88
2. Åbenrås omegn.....	—	36		6. Flensborg fjord.....	—	96
3. Tønder—Løgumkloster	—	48		7. Isted—Slesvig	—	120
4. Dybbøl (i teksten).....	—	80		8. Oversigtskort bagl.		

ENDNU er Nordslesvig ikke således knyttet til Kongeriget, at ikke turisten helst bør komme med nogen forberedelse til land og folk. A. D. Jørgensens »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie« er endnu det bedste skrift til at give det historiske sammenspil mellem Kongeriget og hertugdømmet gennem tusind år. Den nationale vækkelse i 19. århundredes første halvdel har fået sin klassiske fremstilling i P. Lauridsens »Da Sønderjylland vaagnede« (nu i folkeudgave). Den, der vil studere forholdene efter 1864, har det vigtigste hjælpemiddel i Mackeprangs: »Nordslesvig 1864—1909« (i den tyske udgave —1911). Om de tre betydeligste ledere, Nordslesvig har haft i den sidste menneskealder, handler Martha Ottosens: »Ruths Far« (Gustav Johannsen), Vilh. la Cour: Jens Jessen og Fred. Nørgaard: H. P. Hanssen (2. udgave). De, der vil have grundigere kundskab på særlige områder, vil finde den i Franz v. Jessens: »Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie«, den danske og den (nyere) franske udgave, i »Sønderjydske Aarbøger« (fra 1889), i Vilh. la Cours tidsskrift »Grænsevagten«, der — meget ensidigt — sysselsætter sig med de sidste tiders historie, og i Dahls og Linvalds store værk »Sønderjylland«, hvortil mange nulevende Sønderjyder og mange kendere af slesvigske forhold har givet bidrag. I dette arbejde er der også en stor literaturoversigt. Enkelte specialværker nævnes ved lejlighed i den her foreliggende bog.

Den danske generalstab har allerede fremstillet kort over den genvundne del af Sønderjylland i målestok 1:100,000. For Sydslesvig er der den preussiske opmålings kort i samme målestok.

I. Vejene til Sønderjylland.

1. Fire hovedveje fører ind i Sønderjylland: den vestlige og østlige jærnbanelinje; de to dampskibslinjer Assens—Haderslev og Fåborg—Sønderborg. Som en tredje vej tillands kan nævnes landevejen fra Kolding til Haderslev med omveje; en fjerde går fra Vejen eller Brørup station ved Esbjergbanen ind til Rødding midt mellem de to banelinjer.

2. Den vestlige længdebane gennem Sønderjylland går ud fra **Bramming** station ved Esbjergbanen og fører forbi **Ribe**, der absolut bør besøges som indledning til eller afslutning på en rejse i Sønderjylland. Til Ribe stift hørte indtil 1864 den nordvestlige del af dette land; det høje domkirketårn ses mange mil mod s. og ø. og har været lignende vartegn for Sønderjyderne i v. som Skamlingsbankestøtten i ø. Til domkirkens stil slutter sig kirkerne i vid omkres inde i Slesvig. Men byen har også sin store interesse i og for sig mer end de fleste danske byer ved sin ejendommelige beliggenhed i marsken, sin stilfærdige hygge, sine bygninger fra gammel tid og sine historiske minder.

Hoteller: Klubbens Hotel, Hotel Dagmar (stenhus fra 16. årh.), bække ved domkirken; Hotel Riberhus ved banegården; Stenbohus gæstgivergård overfor rådhuset (besøges af Slesvigere). Også Weises skænkestue nær domkirken kan i meget morsomme smårum tage mod 6—7 gæster. *Vognmænd:* Martin Poulsen, Tvedgade, Buch, Grønnegade. *Automobiler* i Automobilcentralen, hos Chauffør Hansen m. fl. *Posthus* Puggårdsgade. *Rutebil* til Gram og Rødding. *Boghandlere:* Bentzon, Storegade, Grøttrup, Støckens Plads, Termannsen, Sønderportsgade. *Cyklereparatorer:* Tarp, Vandværket i Hundegade og andre.

3. Af byens historie kun nogle hovedtræk. 860 nævnes den første gang, da Ansgar her fik bygget en kirke, den anden i riget; rimeligvis fordi den allerede da var en handelsstad. 948 fik den sin biskop. Ribe var i middelalderen porten ud til Vest- og Sydevropa, hvor man forsynede sig med fremmede varer som klæde og vin, og hvorfra landets egne produkter, korn, flæsk, smør, fisk og heste udførtes; i senere tid især stude. Ofte nævnes den i folkeviserne. Dens ældste privilegier er givet af Valdemar Sejre; byretten er fra 1269. Allerede under Knud d. store var den møntsted. Af klostre havde den 4, af kirker 11. På reformationstiden talte den vel 5000 indbg., men fra denne tid begyndte tilbagegangen, eftersom handelsvejene blev andre og oplandet indskrænkedes. I vore dage berøvede først tabet af Sønderjylland byen $\frac{2}{3}$ af dens opland, og derefter satte anlæggelsen af Esbjerg den tilbage. Nu vil sikkert Nordslesvigs generhvervelse få byen til at gå frem. 1860 havde den 3594 indbg., 1921 5510.

4. Intet i byen står i betydning ved siden af **Domkirken**. Denne er nær i slægt med Viborgs og Lunds domkirker og samtidig med disse; for dem alle tjænte kirker i romansk stil ved Mellemrhin til forbillede.

Første biskop, der byggede på kirken, var Ture, der faldt ved Fodevig 1134. Fra hans tid skriver de lavere dele af apsis og tværskib sig; men hvad han og hans nærmeste efterfølgere yderligere kan have bygget, er efter den nyste opfattelse gået tilgrunde ved en brand o. 1175, og hoveddelen af kirken er genopført af Omer, hvem Absalon dagen efter sin egen indvielse til ærkebisp viede til biskop her (1178–1204), og som også var ivrig for at bygge på Løgumklosters kirke. Råmnet i kirkens opr. partier er tuf, der er hentet fra bruddene ved Andernach s. for Köln; samtidig er der anvendt megen granit, således udmærket smukt på apsisoklen og til de piller, der i det indre bærer højkirken, men til en større murflade kun forneden på vestsiden udvendig; ved siden heraf i de ældste dele al og i hovedpartiet den rødliggule Bremersandssten til finere led, i piller, portaler og hjørner. Opr. var kirken en treskibet bygning med tværskib og korring, med fladt loft i hovedskibet, men med en såre mærkelig på fire sfæriske trekantede hvilede kuppel over korsskæringen, som den ikke findes nærmere end i kirker i Sydvestfrankrig og i Markuskirken i Venezia. Til det ældste afsnit hører Kathoveddøren på det sydlige tværskib, dvs. dørkarmen, løverne og tympanon med fremstilling af Kristi nedtagelse af korset. Reliefet ovenover med det himmelske Jerusalem er først fra 13. årh. ligesom vestportalen. Engelsk-normannisk forekommer det rudeornament, som udfylder bueblindingen i galeriåbningerne over højkirkens arkader. Først o. 1250 blev højkirkens og korsfløjenes flade loft afløst af hvælv, og samtidig blev højkirkens vinduer spidsbuet udvidede. Da de nye hvælv udøvede et faretruende tryk på murene, afstivede man disse ved at hvælve galerierne over sideskibene og måtte derved også forhøje disses udmure. Endnu disse hvælv er af tuf. Helt gotisk og af tegl er det store tårn (49 m), som lænede til byens rustkammer og til at hænge stormklokken i. Det ligner samtidige tårne i Holland. Den øverste del styrtede ned julemorgen 1283 og dræbte mange mennesker; vidnesbyrd om ulykken har vi i de vestligste hvælv i det nordlige sideskib, som er ribbehvælv og altså yngre end de gammelromanske spejlhvælv i sideskibene ellers. Vistnok ved år 1440 opførte man endelig af tegl de yderste sengotiske sideskibe med småtårne og gavle. — Ydre længde 79 m, bredde 37, kuppelens højde 21.

5. Restaureret af Amberg 1883–1904. Han genopførte på grundlag af det opr., som ses ved vestsiden i det indre, i romansk stil det sydvestlige Marietårn, tilføjede på fri hånd vestfacaden ovenover portalpartiet, opførte støttemure i de ydre sideskibe med stræbebuer ind mod højkirken oppe på galerierne og lod afgrave jordsmonnet omkring kirken, der i tidens løb var groet over 1 m i vejret. Stormklokketårnet beholdt det flade tag, det har haft siden en nedstyrning 1594. Nye er de tre broncedøre i portalerne af Anna Marie Carl-Nielsen. Den vestlige har himmelborgen med 4 keruber og forneden løver; nordportalen har kornax og bølger, og dør-ringen ligger i gabet på en tyr (sigtende til byens natur og næring); sydportalen et kors med relieffer af Judaskysset, Jesu indtog, Marie Magdalene ved Jesu fødder. Kalle(panter)/hovedet med ringen gammelt; hvem der tog i ringen, havde kirkens asylret. I en af søjlebaserne i apsis mod s.ø. er indsat en bronceagle som led i et internationalt nivellement til bestemmelse af landets hævnning eller sænkning; 1634 stod havet $1\frac{1}{2}$ m højt i det indre, hvad et mærke i det sydlige sideskib på den østligste langhuspille viser. Gulvet kun 4 m over dagligt højvande.

6. I n d v e n d i g mærkes de prægtige galerier over buerne ind til sideskibene, de søjleprydede alterbygninger ved tværskibets østre væg, den førnævnte kuppel i korsskæringen og de figurer, der flere steder bærer de halv søjler, hvorpå hvælvene hviler. Højkirkens og de indre sideskibes gamle dekoration er restaureret. Af midaldreligt inventar er bevaret en malmfont og en femarmet lysklove med St. Katarinas bilde og læsepull; den prægtige prækestol renæssance fra 1596. I det nordøstlige hjørne i korset en ældgammel grav med spor af dekoration. Kristoffer I's grav er ødelagt. Af ligsten den sidste katolske

biskop Iver Munks og Hans Tavsens for enden af det inderste sideskib på sydsiden. Af epitafier Albert Skeels († 1639); Anders Sørensen Vedels mindetavle moderne. Ny alteroverbygning; ny underbygning til orgelet.

7. Fra Tårnet ved udsigt: mod ø. Gram skove, mod s.s.ø. Vongshøj ved Løgumkloster, mod s. Gassehøje ved Skærbæk. Lige til Skamlingsbanke kan der signaliseres. Nogle af platformens balustre af træ med kobberbeklædning som erstatning for de stenbalustre, der ved kanonaden 1644 blev skudt ned. Svenskerne forsvarede dengang Riberhus, og Danskerne havde hejset kanoner op i tårnet til at beskyde dem med. Andre kampscener var tårnet vidne til, da ved nyår 1377 rådmand Jakob Jensen havde taget byens nogle, indladt fremmede krigere i byen og sat sig fast i stormklokketårnet, hvorfra han plyndrede byen og anfaldt folk i kirken. Al gudstjeneste ophørte til palmesøndag. Tilsidst måtte han en nat fortrække af mangel på proviant. — Klokkeren bor ved korskangen s. for kirken, en rest af den tidligere processionsgang, der sammen med kirken indesluttede en gård. — Ved sydsiden Brorsons statue af Saabye.

8. S. t. K a t a r i n a k i r k e, fjærde fløj af Sortebrødreklosteret, er opført i overgangsstil, men under påvirkning af domkirken. Klosteret er det ældste, helt bevarede anlæg i Danmark, ligeledes fra o. 1250; i korskangen smukke dobbeltvinduer. Restaureres af Lønborg-Jensen. — Rådhuset et middelalderligt stenhus, rimeligvis ombygget 1528, restaur. af Amberg. Malerier af tidligere lensmænd og stiftamtmand, deribl. Hans Schack; interessant lille samling fremvises af arresforvareren: Håndskrift af Riber ret osv. Det restaurerede Tårn b o r g i Puggårdsgade, nu posthus, opført noget efter 1500; Brorson boede her som biskop. Den tidligere R e k t o r b o l i g middelalderlig; restaureret. En fjærde gammel grundmursbygning P o r s b o r g fra o. 1580 med tårn i gården. Af bindingsværkshuse en mængde fra 16.—17. årh., ofte endnu med halvgotiske prydelser; det ældste daterede Præstegade 371 fra 1579; to naboejendomme Mellemdammen 11 og 12 (se også sidelængerne); Nederdammen 6, restaureret; Sønderportsgade 233. Hyggelig fra 18. årh. den gamle Latinske på Torvet. De morsomste gader er Fiskergade, Køholtsslippen, Skomagerslippen. I gammel stil og med gammelt bohæve W e i s e s s k æ n k e s t u e på Torvet. Fra V a n d m ø l l e n midt i hovedgaden smukt blik ud i marsken. Mindet om kendte mænd søges bevaret ved anbringelsen af indskriftplader på deres boliger, således om Brorson (posthuset), Vedel (Liliebjerget i Skolegade), Tavsens (Sønderportsgade overfor Klubben), Anders Bording (rådhuset), Chr. Falster (den gamle smukke latinske på Torvet), Ambrosius Stub (ved Klubben), Emil Chr. Hansen (Nederdammen), Niels Finsen (Stiftamtmandgården), Kinch (Ribes historiker, Grønnegade). Nær banegården mindesmærker for Hans Krüger, Vedel og de faldne i de slesv. krige (af Brummer). I M u s æ t e t god malerisamling; billeder af Købke (Constantin Hansen), Kyhn, Philipsen (Udskibning af kreaturer), Viggo Johansen (Kaffepassiar, ungdomsbillede), M. Ancher (Barnedåb), Ring, Johan Rohde, la Cour, Mols, Therkildsen, Viggo Pedersen, Ilsted, Achen, Gotfred Rode, Erik Henningsen (Askov højskole).

9. R i b e r h u s har vel været til 1121, da kong Niels i Ribe holdt sin søns bryllup; folkeviserne anbringer ofte kongehuset i Ribe (»dronning Dagmar ligger i Ribe syg«), og her fejrede Valdemar Sejr sin søn Valdemar d. unges bryllup 1229. 1247 fangede Abel her kong Erik Plovpenningens døtre og hof, men et par måneder efter havde kongen taget det igen (»så danse vi slottet ind . . . for Erik kongen den unge«). 1259 døde Kristoffer I her. 1330—40 havde grev Gert slottet inde. Valdemar Atterdags lensmand Erland Kalf kender alle fra Chr. Winther. Kristoffer af Bayern kronedes her, og Chr. I blev 1460 i Ribe hyldet af adelen i Slesvig og Holsten (plade på det gamle rådhus i Grønnegade). 1644 belejredes slottet flere gange af fjender og venner. Sidst i 17. årh. forsvandt det. Slotsbanken fredet og i høj grad et besøg værd. Udsigt over marsken, dejlige solnedgange. Desværre

brydes stemningen af statuen af dronning Dagmar (af Anna Maria Carl-Nielsen). — I høstlejtiden er der liv i Ribe enge; om søndagen er der Holmetid derude med beværtning; motorbåd derud, hvormed også Kammerhusen ved den nye inddigging kan besøges; en limes fart; afgangstiden retter sig efter ebbe og flod. — Også en sejl-tur mellem byens haver og opad åen meget smuk.

Fra **Vejen** eller **Brørup** ind i Sønderjylland VI, A.

10. Over **Kolding**. En herlig tur er med dampskib fra Fredericia og Middelfart forbi Fæno til Kolding.

Hoteller: Hotel Kolding, Torvet, Thomsens Hotel, Helligkorsgade, Hotel Royal og Højskolehjemmet, Jærnbangegade, Grand Hotel, S. Klostergade, Palæhotellet ved banegården. På Banegårdspladsen Saxildhus. **Boghandlere:** Hans Christensen, Jærnbangegade (turistbureau), Blicher, Jærnbangegade, Chr. Hansen og Sven Jensen, Helligkorsgade. **Vognmænd** med biler: P. U. Poulsen, S. M. Christiansen og Lindhardt. **Automobilruter** til Haderslev, til Sønder Stenderup og til Hejls. **Dampskib** til København to gange ugentlig. **Posthus:** Vestergade 6. **Telegraf:** Jærnbangegade. — Kolding danner med sit stærke merkantile og politiske liv en modsætning til Ribe. 1860 3978, 1921 20,571 indbg. På Torvet et meget kønt bindingsværks gavlfhus (1595), et andet Helligkorsgade (1589). I Rådhuset Otto Baches billede af Castenskiolds husarangreb under slaget $23\frac{1}{4}$ 1849. Nye kvarterer, med hensyntagen til hygiejne og skønhed, mod n. og s. Smuk skovdyl i Marielund. Smukke anlæg i Tivoli (i n.v.) og Stejlebjærg (Alhambra, i s.) med udsigter. Om slaget 1849 (inde i byen især i Helligkorsgade; mindeplade) se P. L. Müller: Kampen om K. Endvidere »8 Dage i Kolding«, udg. af K. Journalistfor. I P. Eliassen har Kolding og omegn en fortræffelig historiker.

11. Smukke anlæg udenom de mægtige ruiner af Koldinghus. Remontedepot i staldgården. Fri adgang søndag i sommermånederne 11—1; beskrivelse hos opsynet. Slottet grundedes af hgt. Abel 1248. Rester af to middelalderlige stenhuse: ældst det gamle murværk i riddersalsfløjen; der ses tilmurede gotiske vinduer i andet stokværk og små rundbuede i tredje; noget yngre rester i musæumsfløjen. Fra 1544 begyndte Chr. III at omdanne slottet; i den nybyggede søndre fløj boede og døde han ($4\frac{1}{2}$ 1559). »Kong Fred. (II) sidder på Koldinghus, med riddere og svende han drikker god rus.« Kapellet med den gode portal byggedes 1598 for Chr. IV af Herkules van Oberberg; ovenover riddersalen, 58 m lang, $4\frac{1}{2}$ m høj, hvis kamin endnu ses i tårnmuren over kapellets kor. Kæmpetårnet, 41 m højt, samtidigt; af de fire tinde-statuer står Herkules endnu. Under pesten i København 1711 opholdt Fred. IV sig her, hvor han første gang ved en maskerade så Anna Sophie Reventlow. $20\frac{3}{8}$ 1808 brændte slottet ved vådeild under de spanske troppers ophold. Fra de øverste partier smukke udsigter. Musæet meget interessant. Stenaldersfund fra Kolding fjord; også mange sønderjyske sager; samling fra de slesv. krige; opstilling af gamle bulhuse; en sal fra det tidligere kgl. Bibliotek i København overflyttet hertil. Redegørelse af P. Eliassen.

12. Fra Kolding nemmest til den hidtidige grænse med bærnerne (Sydbanegård) gennem »de 8 sogne«, gammel sønderjydsk grund, som vi beholdt 1864. Ved banen til Vamdrup er Taps nærmeste station ved Christiansfeld (3 km, III, 33), hvorfra jærnvej til Haderslev; en forbindelse Taps—Chr.feld vil høre til de første nye baneanlæg i Nordslesvig, således at Kolding direkte forbindes med Haderslev. Banen til Hejlsminde fører forbi Skamlingsbanke. Den lige landevej til Haderslev ikke meget interessant. I Vonsild er kirken

bygget af C. F. Hansen; T a p s kirke en god kvaderstens bygning; F r e d e r i k s h ø j kro, det tidligere toldsted; 50 m s. herfor gik grænsen. — Nej, man bør gøre omvejen ad Stenderupskov og Skamlingsbanke. Med f j o r d d a m p e r ud gennem den smukke fjord (mod n. Julemærkesanatoriet) til L ø v e r o d d e (restaur.), tidligere Slesvigs nordligste punkt ved statsskoven S t e n d e r u p s k o v; 700 ha, gamle ege, mange kristtjørn. 5 minutters gang mod v. »Skrænten«. S.ø. for skoven Gml. Albo med kro. Smukke træer; lige overfor det dejlige Fænø. Så gennem Stenderup (god altertavle af Roed: Se hvilket menneske) og Binderup op på **Skamlingsbanke** (113 m), det højeste punkt indenfor Sønderjyllands gamle område, geologisk set en israndslinje. Allerede i oldtiden har den iøjnefaldende bakke haft dragningskraft: ved bankens opdyrkning fandt man dens øverste del, et areal på flere tdr. land, brolagt med 1 fod jord over; under broen utallige lerkar med ben og aske. Bakkens nationale betydning skyldes de store folkemøder i fyrreerne.

13. Det første møde holdtes ^{18/8} 1843, besøgt af 6000. Indledningstaleren var L a u r i d s S k a u fra Sommersted: Sprogreskriptet [af 1840, der gjorde dansk til retssprog i Nordslesvig] indeslutter vor ære og vor åndelige frihed. Ti om ære og frihed kan kun der være tale, hvor man nyder borgernes alm. og nødvendige rettigheder. Den, som i statens navn skal tale til os, er pligtig at tiltale os i landets sprog . . . og når staten forlanger vor tale, hvor det så er, . . . må vi have ret til at bruge vort modersmål. D r e w s e n fra Strandmøllen overgav derefter Hiort Lorenzen et sølvdrikkehorn, »hamret af gode danske markstykker«, med en indskrift, »som Slesvigholstenerne var så gode at skrive for os, ti vi fandt i den slesvigske stændertidende ordene: han vedblev at tale dansk. Vi erkender nemlig, at den ros, der tildeles, selv ufrivilligt, af fjender, har mere krav på tillid end når venner rose, og i disse ord ligger desuden en historie, som efterverdenen måske vil anse for en fabel: den, at en dansk mand, der var valgt af danske medborgere i et dansk distrikt, blev forbudt at tale sit modersmaal«. — Til det andet møde ^{4/7} 1844 var der mødt 12.000. Forud var der gået et andet sprogpatent, der kun tillod de mænd at tale dansk i Slesvigs stænder, som selv erklærede ikke at kunne tysk. L a u r i d s S k a u: Patentet . . . bragte en stærk bevægelse i mine følelser og tanker. Det kom pludseligt som et lyn, men det har også lyst op som et lyn og tændt an som et lyn. Har det virket hos mange som hos mig, da skal vi ikke sørge og græmme os. Da er Nordslesvig ikke en kirkegård, hvor den danske nation vil stede sin nationalære til jorden . . . men jeg anser patentet for et spørgsmål, hængt højt op for hele folket til besvarelse; gives der nogen dansk nationalitet, nogen dansk nationalære eller ikke? Efter Skau holdt G r u n d t v i g sin berømte tale, om hvilken han selv har udtalt, at aldrig havde han fundet det lydelige, det fuglevingede ord så let, så flydende, så kækt, så forvovent og så lykkeligt på sine læber, så det kostede kun overvindelse at holde op: Det er med særdeles glæde, jeg indtræder i eders grænsesætning, det sande, unedbrydelige Danevirke, vel bygt af jord, men kun som den almægtige bygger . . . det er en herlig indskydelse af folkeånden, da en af eders værdige talsmænd [Nis Lorenzen] på det genfødte kongestævne [i stænderne] gav Tyskeren, som truede med genfærdet af kejser Rødskeg, at betænke, at her slumrer Holger Danske endnu. Og se, hvad kæmpeånden bebudede, det skele brat; som sagt så gjort, og det genlød højt i fjendens lejr, at Holger Danske nu var stået op fra de døde og kæmpede med løvemod

for modersmålet, så Nordslesvigs talsmand trods alle tyske forbud blev ved at tale dansk. Ja, Nordslesvigeren blev ved at tale dansk, det skal efter århundreders forløb være det kærefulde udtag af eders kæmpehistorie, ti dette lille ord indeslutter da i sig både kampens storværk og sejrskransen. Men skal denne lungernes trætte avle sådan en glimrende sejr for den danske tunge, da er åbenbar en højskole nødvendig, i mange år min sødeste drøm og mit bitreste savn. Derfor fuldender standhaftig, hvad I har kækt begyndt. Rejser en højskole i eders midte. Lad det ikke standse eder, at der i hele Danmarks kongerige ej findes mønster eller mage, men kommer ihu, at ligesom I fra hedenold var Danmarks landeværn, således var I også dets kongelige mærkesmænd, som gik i spidsen og gav løsenet, lånte ikke mønster af os, men gav os et mønster, vi fandt det var lyst at efterligne. Hvor Danmarks rige og Danmarks kirke oprandt, der må også Danmarks skole opbygges. Derefter fortalte han sagnet om Vermund og Folke og endte: Nu skal der ikke løbe mere vand til strande, før alle Danemænd gør det kæmpeløfte, at før de indrømmer fjenden et hårsbred af marken, før skal de gøre som Folke og tømme hver sit bæger af det varme hjerteblod. Da skal også denne vor forsamling, også dette vort ærlige kæmpeløfte mindes efter århundreders forløb og berømmes i langt bædre lider end de, der nu lyder i sky fra det danske fodbroderlag. O r l a L e h m a n n : Den stolte riddersmand i bondekofte, hvis hjemmefødte mandige stemme nys har lydt fra dette sted, har lagt os danske hindsides Kongeåen og Bæltet del på hjerte, at den dansk-slesvigiske sag er hele Danmarks sag. Jeg vil svare ham, at netop derfor er vi komne hid for at aflægge det vidnesbyrd, at den erkendelse slår stedse dybere rødder, at vort fælles fædrelands ve og vel, dets genfødelse og forherligelse, eller dets ydmygelse og undergang beror på den sag, hvorfor Nordslesvigerne lider og kæmper. Flensborgeren, professor i Kiel C h r. P a u l s e n var kommen tilstede: fordi de, der deler samme overbevisning, må lære hinanden at kende, må slutte sig tæt sammen, må ved gerning vise, at de kan stole på hinanden . . . den enkelte formår lidet og er, hvor han står ene med sin følelse og overbevisning, at beklage, men her ser jeg tusinder omkring mig, der har den samme. Et folk er kun fortabt, når det fornægter sig selv. G o l d s c h m i d t : Jeg er Jøde, hvad vil jeg imellem jer? Å jo, det er netop rigtigt, at jeg er imellem jer, ti Jøderne bliver kun forhånede og trykkede i fremmed land, men I bliver det i eders eget . . . Min moder talte dansk til mig, på dansk har min ånd indsuget, hvad den veed, når jeg er glad, glæder min sjæl sig på dansk, og når jeg er bedrøvet, sørger den på dansk, og derfor gjorde det mig ondt lige ind til sjælen, da man her forgreb sig på det danske sprog, og derfor er jeg uvilkårlig kommen her ulla med de andre til det sted, hvorfra smerten udgik, ligesom katoliken valfarter til det sted, hvor hans helgen led. Megen af eders glæde forstår jeg måske ikke, men eders smerte forstår jeg. I smerten er jeg eders broder. Her er min hånd. Kan den skrive for jer, kan den slå for jer, så kommandeer; det er en broderhånd.

14. Med denne fest havde møderne kulmineret, og efter den første krig mistede de deres politiske betydning. I oktbr. 1863 blev den 16 m høje støtte rejst på bakkens top, idet man dog efter Orla Lehmanns råd opsatte indvielsen, men i 1864 sprængte Preusserne den i luften og solgte stenene bort. Egnens mænd købte dem i håb om bædre tider, og 1866 genrejstes støtten med afsprængte kanter »i håb om, at den må være et varsel for vort folk, og at det ligesom den engang vil lykkes danske mænd at samle det sønderlemmede danske folk«. Valget af navnene på den har været lidt vilkårligt. Om de mindre kendte nogle ord: Erik Pontoppidan, den senere biskop, var 1723–34 præst på Als og henledte først opmærksomheden på »det danske sprogs skæbne i Slesvig«. Overbeck fra Brede († 1796) tog sig som lærer ved Flensborg latinske skole nidkært af undervisningen i dansk. H. Staal fra Torning mølle var det egentlige ophav til Skamlingsbankefesterne. C. Jaspersen, birkedommer i Angel, talte allerede 1811 og senere i stænderne

det danske sprogs ret. Høier Jensen († 1846) prækede af egen drift dansk i Bov og tog sig af undervisning i dette sprog. Fabricius († 1804) virkede på samme måde i Humtrup s. for Tønder. Abrahamson († 1812), født i Slesvig by, er den kendte forfatter, der deltog i striden mellem dansk og tysk i København ved år 1800. Manicus († 1877) fra Angel tog tidlig del i den nationale strid og ledede 1850—64 i dansk ånd »Flensburger Zeitung«. v. Wimpfen († 1839), født på Lyksborg, herredsfoged i Flensborg amt, har fra et dansk standpunkt udgivet en Sønderjyllands historie.

15. Talerstolen er smykket af Larsen-Stevns efter Lorens Frølichs tegning. Indskrift: Ordet, det er guddoms underværket, det er folke-kendemærket. Meget stemningsfuld var afsløringen af Grundtvigs mindesten 1884, sat af norske og svenske højskolelærere:

Så den gamla Grundtvig bjuder — än i dag du hör hans röst —
ständigt från Højskamling ljuder — hoppets ord för danska bröst; —
hoppets ord den sten må ropa, — svensk og norman resa nu —
engång binder Gud tilhopa — dett, som svärdet skar itu.

Forst 1893 holdtes atter en fest, ved hvilken Laurids Skaus sten afslørede af Gustav Johannsen. På denne står Grundtvigs vers:

Ordet lød som tordenbrag, rulled over skoven,
ramle og som tordenslag, kasted glans på voven,
tændte bål i kæmpesavn, tændte Skamlingsbankens bavn
med de klare luer.

Andre mindestene for Regensburg (1815—95), født i Åbenrå, som departementschef i det slesvigske ministerium ledende kraft under hævdelser af danskheden i Sønderjylland mellem de to krige), Mørk-Hansen, præst i Felsted, efter 1864 i Vonsild (I vår og høst skal håbets sang aldrig blandt os glemmes), Flor (Vort modersmål han elsket, hun var hans ungdomsbrud, for hendes ret og ære at værge drog han ud. Hvor mest hun blev forhånet og trampet under fod, han hendes ros forkyndte med frit og frejdigt mod) og Hiort Lorenzen (Han vedblev at tale dansk). — Anden pinsedag 1906 talte Bjørnson her. — Udsigten er meget vid, men ikke meget malerisk; kønnest morgen og aften; den når fra Ribe domkirke 52 km i v. til Frøbjærg Bavnehøj i Fyn 35 km i ø. og til Samsø 75 km i n.ø.; fra Als 40—50 km borte og det endnu langt fjærnere Ærø i s.ø. og Knivsbjærg 30 km i s. til Jelling i 40 km's afstand mod n.v. og til Bjærgelide ved Horsens 42 km borte. Som gradmålingspunkt korresponderer bakken med Troldemose-bakke nord for Vejle fjord, med Frøbjærg Bavnehøj og Trebjærg i Fyn og med Knivsbjærg. Enkeltheder på et af Kolding turistforening udgivet kort. Man kan bo i sommerpavillonen (god); praktisk, når man er kommet med eftermiddagstog til Kolding, for så næste morgen at fortsætte herfra ind i Slesvig. Smuk vej gennem skov ned til anløbsbroen ved stranden. Forbi Vargårde (meget smuk skov; forfriskninger) til Hejlsminde færgekro ved den hidtidige grænse eller over Grunninghoved (Vejstrup

kro tæt ved) ad sti i lige linje til Kærmølle ved den tidligere grænse og ind til Aller kirke (III, 32).

16. 1658 ¹⁰/₁ foretog Karl Gustaf fra sit hovedkvarter i Hejls toget over Bælt. Her var ganske vist Bæltet ret bredt; til gengæld var strømmen ikke så stærk og isen fastere, og midtvejs lå Brandsø til hvilested. Sammen med Vrangél recognoscerede kongen personlig tilhest ud til øen. Fra Brandsø rykkede hæren i en bue nord om Iversnæs, fordi isen der kunde antages for stærkest. Kampen på Fyn stod ved Tybrind vig. 12.000 mand, hvoraf ³/₄ ryttere, deltog i overgangen.

17. **Assens—Haderslev** ad søvejen. Den anselige gotiske kirke i Assens fortjener at ses indvendig. Flere gamle bindingsværkshuse fra 16.—17. årh., hvoribl. Willemoes' fødehus og Postgården. Willemoes' statue af Peters. — Sejladsen over Bæltet ret smuk. Mod n. hinsides det flade Bågø skyder Iversnæs ud med Wedelsborg skove; derimod hæver Brandsø sig høj og skovgroet. På Sønderjyllands kyst dominerer Skamlingsbanke. Nord for det flade Arø lægger man først til ved Årø sund. Videre op ad Haderslev fjord (III, 27).

18. Rejsende fra Sælland og København, fra Syd- og Østfyn skal uden betænkning vælge ruten **Fåborg—Sønderborg—Flensborg**. Ikke blot er udsejlingen fra Fyn, indsejlingen til Sønderborg og sejladsen gennem Flensborg fjord »kronen i det danske riges skønhed« (Goldschmidt), men minderne i Sønderjylland trænger sig skarpest på, når man kommer ad denne vej. Fåborg giver kun ganske kort ophold, men fortjener en dags forbliven til næste dampskib. Rasinussens hotel. *Musæet (arkitekt Carl Petersen) indeholder »de fynske maa-leres« kunst (Peter Hansen, Anna Syberg, Fritz Syberg, Johs. Larsen, Harald Holm, Jens Birkholm, Paul Christiansen osv.) og stifteren Mads Rasmussens statue af Kai Nielsen. På Torvet Kai Nielsens Ymersbrønd. Kirketårnet fra den nedrevne St. Nikolai kirke. Den nuvæ. Sognekirke har hørt til Helligåndsklosteret og er fra 15. årh.; altertavle af Marstrand (Kristus i Emaus); døbefont af Freund; ypperlige gotiske korstole. Mid- delalderlig byport. Gode empiregårde og godt bindingsværk. Smuk udsigt fra anlæget Voigts Minde (pavillon). — Omegnen er bl. de allerskønneste egne på de danske øer: Horneland og de Fynske Bjerge.

19. Udsejlingen udmærket smuk. Tilbagehlik på den stolteste bakkerække på Øerne, »de Fynske Bjerge«, med Holsteenshus skove østligst, så Lerbjerg (126 m), den skovklædte kuppelbanke ved Kistrup, så efter en lang vandret linje det spidse Trebjærg (128 m); på baggrund af bakkerne Diernæs og Svaninge kirker (Hans Madsen i Grevens fejde); dertil i v. det høje Horneland med Hvedholm park og spir, Horne rundkirke, Dyreborg skov og fiskerleje; og i ø. de fynske øer efter og bag hinanden: Bjørnø, det todelte Avernakø og Ærø i første række; bag dem Svelmø med sin klint, Drejø og bagest Bregninge kirkebakke på Tåsinge; v. for sejllobet Lyø (Valdemar

Sejr). Søby på Ærø ligger i lavning, Skjoldnæs fyr troner på højden. Er man kommen udenom dette, får man Ærøs høje sydkyst og i den sene eftermiddagssol dens kirker i Søby, Bregninge, Tranderup og Rise. Op i Lillebælt har man på Fynsiden Helnæs, på Jyllandssiden Halkhoved s.ø. på Haderslevnæs. Als har ligget i skygge, men nærmer sig nu mer og mer med det højeste punkt, Høgebjerg, og med den højtliggende Lysabild kirke nede mod syd. Man må temmelig langt fra land udenom Pølsrev og bøjer så ind i det store bassin, der danner indgangen til Flensborg fjord.

20. I s. har man nu stadig det tyske A n g e l; yderst Gelting med Birknakke, så Gellingbugten, og så kysten videre ind med skove og meget høje klinter. Mellem Als og Ærø-Fyn har den vestlige Østersø sin største dybde, 30—40 m, men midt i Sønderborgbugten ligger et fyrskib for at vare mod den fra Birknakke udskydende Kalkgrund. N. for bugten de danske landskaber Als og Sundeved, og af Als igen nærmest halvøen K e g n æ s, der kun ved et smalt drag er forbundet med den øvrige ø. Over draget for enden af Høruphav viser sig skovene ø. for Sønderborg. Ved Kegnæs fyrtårn udskibedes $\frac{1}{7}$ 1864 kl. $3\frac{1}{2}$ de sidste danske tropper, der var tilbage på sønderjydsk grund. Endnu for 300 år siden var Kegnæs en eneste skov, hvor 17,000 svin gik på olden. Over halvøen ser man Hørup kirke oppe i landet. Imidlertid har også B r o a g e r l a n d på Sundeved vist sig: sydligst de to skove ved Skelle, så Dynt bakker med Gammelmarkklinterne nedenfor, fra hvilke kanonkuglerne under belejringen fra $\frac{2}{4}$ susede tværs over Vemmingbund mod Dybbølskanserne og skød Sønderborg i brand tværs over de bølger, vort eget danmpskib kløver; så Broagers tvetårnede kirke; over Vemmingbund-lavningen Gråsteens skove langt borte; endelig også Dybbøls roligrundede bakke med mølle og monument; tilsidst hinsides Sønder skoven S ø n d e r b o r g med kirke- og rådstuspir og slottet lavest nede. Over sænkningen mellem Dybbølbanke og Sønderborg Soltrup høje kirkespir. De dejligste og enkleste linjer og former rundt om; et landskab så dansk som få. Man er så imens svunget udenom slottet, og skuet er øjeblikkelig forandret; fra de brede vande er man kommet ind i et lille rundt bassin, begrænset af høje bakker og spærret fra havet af slottet. Sønderborg VIII; sejladsen til Flensborg IX, E.

21. Før de sydfynske baners anlæg havde man en hel dags sejlads fra Korsør over Svenborg og Fåborg til Flensborg. Skønnere søvej fandtes ikke i danske farvande. Nu står den indskrænkede tur fra Fåborg i fare ved den hurtigere rute, der måske allerede bliver gennemført i sommeren 1922: Dampfærgefart fra F å b o r g til M o m m a r k på Alsens østkyst og derfra bane til S ø n d e r b o r g.

II. Statsbanerne i Nordslesvig.

Alm. bemærkning: Stationsbyerne er i reglen ikke skildrede i dette afsnit, men ved omtalen af de ruter, som udgår fra dem.

A. Kolding—Paddeborg—Flensborg.

1. Indtil **Lunderskov** stat. (13 km fra Kolding) er jærnvejen ført op gennem den smukke Koldingdal, hvor åen snor sig i lunefulde bugtninger snart på den ene, snart på den anden side af banen gennem smalle engdrag. Små skovstykker på bakkehældene bærer vidnesbyrd om egnens tidligere skovrigdom. Frem og tilbage over dalen gik kampen ²³/₄ 1849. Rye skulde omgå fjenden ved Ejstrup og Moltke og Schleppegrell angribe ham fra n. og ø. Fra Lunderskov, hvorfra Esbjerg-banen går mod v., og som allerede ligger i 44 m's højde, svinger vor jærnvej mod s. over et fladt og forholdsvis nøgent jordsmon, som man ikke let tænker sig danner vandskellet mellem Lillebælt og Vesterhavet; men den å, man passerer umiddelbart hinsides Vamdrup, er Kongeåen. I s.ø. temmelig nær Skanderup kirke, over den det høje land ved Højbjærg n.v. for Christiansfeld. **Vamdrup** (19 km), tidligere toldstation. 4 km sydligere passeres den tidligere grænse, efter at Bastrup skov er ladet tilbage ø. for banen og Bastrup mose et øjeblik senere v. for banen. Umiddelbart derefter **Farris** holdepl. (24 km). Hotel. Herfra kan foretages udflugt til skovene ved Jels, som ses i v. (VI, 18). I ø. levninger af den milelange Farrissskov, der her dannede grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland; endnu 1776 ulvejagt i den. Senere Oxenvad kirketårn; bagest statsplantagen Studsbøl. Tilv. statsskovene ved domænen Tobdrup (285 ha; 6067 rm. nettoudbytte) og gården Revsø (394 ha; 9035 rm. nt.), den sidste på tysk hånd. Nørreåens friske engdrag. **Sommersted** stat. (32 km). Småbanen Haderslev—Skodborg krysses. Postbil Haderslev og Jels—Rødding. Fra Sommersted til Stepping se III, 38, til Jels og Gram VI, B.

2. Indtil Sommersted har banen gået igennem ret frugtbar egne, nu hører de levende hegn op, og man kommer ind i magert land, der følger den længste vej til Flensborg. Forbi **Jegerup** (holdepl.) med kirke tilh. og Magstrup kirke tilv., bag Jegerup Nustrup bakkeø med skove, kirke og mølle. I Jegerup er 1846 født forfatteren af: »Da Sønderjylland vaagnede«, P. Lauridsen. V. for Vojens Skrydstrup kirkeby på skråningen af samme bakkeø. **Vojens** stat. (39 km). Småbanen Rødding—Haderslev krysses. Vojens—Gram se VI, C. To gange daglig postbil over Skrydstrup og Bevtøft til Toftlund.

3. Sidebanen til **Haderslev** (12 km; sidd tilh. i toget) fører forbi **Vojensgård** tilh. (den største gård, hvad arealet angår, i Haderslev Østeramt, den fjerde største i Nordslesvig, 504 ha, 5270 rm. nt., fra 1907 på dansk hånd). I kongens skæferi på Vojens var der

1593 kun 2 køer og nogle stude, men 870 får og lam. Derefter Styding tilv. med holdepl. og Hammelev (III, 15) med stat. tilh. gennem en egn, der snart bliver frugtbar og gennemkrysses af hegn. Tilh. Tørningskove og glimt af Haderslev Dam. Tilv. først Magstrup kirke; derefter højt oppe Molltrup, tilh. Vedsted kirke. Det lønner sig at gå ad landevejen ind til Haderslev; efterhånden bliver landet bølget, hegn- og skovklædt. III, 12.

4. Ved Vojens møder de første lyngpletter. I v. Bevtøft plantage og derbag Bevtøft høje kirkespir (VI, C.). S. for **Over Jerstal** stat. (46 km; banen Haderslev—Toftlund krysses) ved landsbyen Abkær (tilv.; den ringest skyldsatte by i Haderslev Østeramt; 4 rm. nt. pr. ha) en stor kær- og mostrækning, »Kongensmose«, gennem hvilken Rudbæk (Sønderå) løber. Dens løb peger i n.v. mod Ribe, hvis domkirketårn man skal kunne se herfra i 6 miles afstand. Rudbæk gør skel mellem Haderslev og Åbenrå amter; den kommer fra bakkerne mellem Hoptrup og Ø. Løgum (III, 22). Ø. for mosen dominerer Pothøj med Vedsted kirke. **Hovslund** stat. (53 km; banen Åbenrå—Løgumkl. skæres), Hovslund—Branderup VI, E. Landet mod v. bakket; det er østdelen af det store højdedrag i N. Rangstrup herred; nær banen er således den høje bakke Stensbjerg (87 m); byen Rovbjerg med plantage ligger 73 m højt; s. for Rovbjerg Vorbjerg (69 m) med mange kæmpehøje som i det hele i Ø. Løgum sogn. Ved Hovslund ved den ældgamle Oxevej findes vel snart igen en 2 m høj runesten med mandsnavnet Heirulfr, som prins Fr. Carl bortførte 1864. — Lige ud for Stensbjerg i ø. Knivsbjerg, s.ø. for Ø. Løgum kirke Lerskov plantage. Derefter bliver landet atter fuldstændig fladt mod v.; det er den store mellemslesvigske slette, Vidåens opland, man er kommen ud på, der så godt som uden afbrydelse af bakke-øer strækker sig over til Tønder og Marsken. Rangstruphøjlandet har med et brat fald sænket sig imod den. Langt borte mod o. ses det høje Løjmland med de kratklædte »Brune Bjerge« og den spidstårnede kirke. Åbenråskovenes vestlige udkant kommer nu nærmere. S. for **Rødekro** stat. (60 km) går banen et stykke gennem frugtbarere land; levende hegn. Kroer. 1921: 751 indbg.

5. Sidebanen til **Åbenrå** (7 km) fører forbi Rise holdepl. (kirken lige ved) med stærkt fald (fra 45 m over havet til kun lidet over dets vandspejl) ned gennem Rise skov. Man sætter sig ved den side i vaggonen, ad hvilken man i Rødekro er stegen ind, for at få det smukkeste udsyn. Fodturen fra Rødekro eller Rise til Åbenrå er at anbefale, særlig at lægge vejen om gennem Søst til Mønterhøj (IV, 10). På Rise kirkegård dansk krigergrav fra 1848 med vers af sognets daværende præst, Wulff: Landsmand, ser du min grav, så meld det tilbage til hjemmet, at jeg er falden i kamp, tro min konge, mit land.

6. Næste holdepl. **Hjorkær** (65 km) mellem Hjorkær (med kirke) og Nybøl. Forsamlingshus med beværtning. Derefter Alslev mod v. Bag Alslev Søderup, hvor Sven Estridsen døde 1076 efter at være kommen syg til kongsgården dær fra Urnehoved ting. Om »e gammel vej« her nær banen se IV, 26.

Bolderslev stat. (69 km; Stationskroen at anbefale). V. for Bolderslev Bjolderup kirke med højt spir. IV, 26 f.

7. Mellem Todsøl og gården Fovsøl, hvorfra familien af dette navn stammer, mod v. og den næsten til hælvten tysk-sindede Uge kirkeby mod ø. når toget frem til **Tinglev** (76 km) efter ikke længe forud i en kærstrækning at have overskredet grænsen mellem Åbenrå og Tønder amter. Tværbanen Tønder—Sønderborg skæres. 1905 oprettedes her en tysk folkehøjskole, ledet af landråder, præster og skolelærere, en naiv efterligning af de danske. Både den og jernbanehotellet, hvor nordslesvigske fællesmøder tit holdes, »im sinne der baupflege gebaut«. Kirken langt fra stat. Lanbohemmet dansk. 1921: 974 indbg. Om egnen nationalt se VI, 34. Herfra har banen dobbeltspor. S. for Tinglev hinsides Bajstrup (holdepl.) går banen ind i det tidligere Flensborg amt, nu Åbenrå. Stationen **Fårehus** (85 km). Bommerlund plantage i ø., i v. Frøslev Sand og plantage og længere i s.v. højderne i Medelby sogn (Lundtop) i Melleslesvig, i ø. Kiskelund bakker og derover Hønsnap bakker (Staghøj). Derefter tilv. det højtliggende Bøv med kirkespir (IX, 28) og de store gårde i Oldmorstoft. Landet begynder at bølge, hedepletterne hører op; mod ø. den store Klusris skov. **Paddeborg** stat. (90 km) lige i vandskellet; sidebane over Tørsøl til Sønderborg IX, E. Det nærliggende Frøslev IX, 32. Kroer. Toldeftersyn. Grænsen lige s. for stationen.

8. Ø. for Paddeborg skoven ned mod den dybtliggende Nyhus sø. Ved Paddeborg skæres Oxevejen, som derefter atter følger banen et stykke. Tilv. **Hareslev**; derefter går banen over Ulvemosen i Marieskovs vestlige udkant. Flensborg kirkespir kommer tilsyne bag bakkerne. I s.v. Hanved høje kirkespir og Hanved skov (XI, C). Atter i hede. Banen svinger nu ned i Mølleåens dybe dalføre, forbi papirfabrikken, over den lille Mølledam. på en jernbro over Angelbogade til banegården nede ved havnen i **Flensborg** (101 km; X).

B. Ribe—Tønder.

9. Ingen landskabelige skønheder; egnen er næsten fuldstændig flad; mod v. ses af og til marsken. Om landets fladhed vidner beretningerne om stormfloden ^{3.4/2} 1825, da landet blev oversvømmet om Bredeå ligetil Bredebro, der ligger 5 m over havet. N. Vollum, Abterp, Døstrup, Mjolden, Randerup, Ottersbøl og Forballum led mest; vandet stod alenhøjt i mange huse. Nu er landet værnet af et havdige. De mest fremragende punkter er tårnene på kirkene; disse hører til de interessanteste af vore gamle kirker (VI, D).

10. I den tidligere grænsestat. V. Vedsted indrettes nu en sidsygeanstalt. I præstegården tilbragte den udmærkede folklorist H. F. Feilberg sin barndom og fik sit første kendskab til jydsk sprog og folkeliv. Tilh. Hviding kullede tufstenskirke. Skibet har fået spidsbuede vinduer i overgangsstil som højkirken i Ribe domkirke. Interessant træskåret alter fra o. 1500 af realistisk opfattelse, med klædedragter efter datidens mode og portrætlignende hoveder. Den korsfæstede tilbedes af helgenskarer. Jfr. alteret i St. Knuds kirke i Odense. Smukt

malet sidealter: St. Anna med Jesus og Marie. De meget smukke romanske kalkmalerier i apsis måtte slås ned.

11. Nu er man i Tønder amt. Fra V. Vedsted til Søndernæs skal anlægges et dige, 13 km langt, for at værne 2866 ha mod havet. Tilh. Høgsbro med forsamlingshus, dekoreret af Agnes Smidt; på Høgsbrogård boede Kristoffer Rosenkrans, der 1610 blev henrettet for dokumentforfalskning (»Christian IV's dom«; Marstrands billede i Roskilde domkirke). Over Rejsby å, forbi Rejsby (holdepl.; P. Nielsens kro god; tufstenskirke), til Brøns stat. (15 km; fra Brøns til Gram VI, D). Hede og plantage. **Skærbæk** (20 km; amlsbane til Arnum—Gram—Toftlund), hovedbyen mellem Ribe og Tønder. VI, 19 f.

12. Skærbæk frimenighedskirke med præstebolig (Nyrop) ses sydligst i byen. Over Røgelstrømmen, forbi Døstrup (to kroer; cyklereparatør Jepsen) og N. Vollum holdepladser til **Bredebro** (33 km; Jensens hotel; chausseekro; A. Lorenzens boghandel). Det bakkedrag, der på denne strækning viser sig langt ind mod ø., er Løgumbjerge med Vongshøj. S. for Vongshøj ses på den videre fart Løgumkloster kirke mellem denne bakke og Ellum lave bakkeø.

13. I Døstrup kirke alter og alterbords forstykke fra 1572 med rigeste sengotisk stavværksudsukering, men renæssanceindfatning. Rester af et alter fra o. 1450—1500 med legemsstor statue af S. Laurentius. 1791—1865 sad her præster af den bekendte slægt Koch, som også har haft medlemmer som præster i de omliggende sogne.

14. Fra Bredebro sidebane til **Løgumkloster** (9 km); på vejen Ellum holdepl. Efter Ellum havde det mellemste af Sønderjyllands tre sysler navn. Op langs Bredeås søndre side; egnen bliver stadig mere tør; kun en smal engstribe om åen er frisk grøn. Vongshøj og Løgumkloster kirke nærmer sig altid mere. Løgumkloster VI, F. Fra Brede til Ballum V, 21.

15. V. for **Visby** stat. (38 km) Trøjborg (V, 18). Forbi Visby Hedegård (298 ha, 2791 rm. nt.) tilh. i stor have og Nørmark tilv. går banen ind i hede, der først hinsides Gallehus plantage afløses af frugtbarere jord. Bag plantagen Gallehus by, ved hvilken guldhornene fandtes. **Tønder** marskbanegård (47 km) v. for byen (V).

C. Højer—Tønder—Tinglev—Sønderborg

tages i en samlet strækning, selvom der er omstigning i Tønder, fordi turen i sin helhed er meget lærerig og giver alle Slesvigs vekslede terrænformer.

16. **Højer** på marskens grænse. Gennem frugtbar gest forbi Daler—Østerby og Møgeltønder stat. til **Tønder** (12 km). Men om denne tur V, 12 ff.

17. Rørkær holdepl.; byen tilh. på sin bakkeø; derefter **Jejsing** stat. V, 25. Forsamlingshus (af Risom) lige ved stationen. Tilv. Hostrup kirke med apsis og Solvig (380 ha, 4817 rm. nt.), tilh. Jejsing og derefter St. Tønde (245 ha, 4068 rm. nt.) med plantage, ligesom Solvig tilhørende Grev Schack-

Schackenborg. Senere tilv. den lave Lunde bakke; gården Kværnholt med allé og plantning. **Bylderup-Bov** stat. VI, A; s.ø. for Bylderup kirke forsamlingshus. Tilh. Burkal kirke. Englandet s. og v. for Burkal omtrent den folketommeste egn i Nordslesvig, kun 10 mennesker på hver km². En del af dette land ejes af folk i de omliggende magre egne, som det skorter på eng. **Terkelsbøl** holdepl. Gennem Ulvemosen. Egnen mellem Tønder og **Tinglev** (39 km) er Slogs herred. Om dette VI, 34.

18. Ved Tinglev krysses hovedbanen. Gennem den udtørrede Tinglev sø, hvis grønne stikker af mod de omliggende tørre græsjorder. Allerede hinsides Bylderup har man kunnet skimte Åbenråskovene; længst i s. Bov kirkespir; skove begynder også fra dette verdenshjørne at nærme sig; de første lave gennemskæringer. Hinsides Bjerndrup å **Bjærndrup** stat. Oxevejen krysses. Landet bølgér ganske svagt. I n. Artoft plantage. Side-spor ind til store grusgrave. **Klipleve** stat. (49 km). Bøgeskov på bakkerne i ø.; de første levende hegn. Gennem egekrat, der efterhånden går over i bøgeskov. Søgård skove, Søgård sø, Søgård. Bagude i n. Bjærgskov højtliggende plantage, mørk mod de lysere løvskove foran. Landevejen Åbenrå—Flensborg skæres. **Lundtoft** stat. Endnu er hegnene forpjuskede og forsvinder tildels. Men nu viser sig både fra n. og s. det egentlige østlands højder. **Tørsbøl** stat. (56 km); bane går af til Paddeborg (IX, E). Mod s. Hokkerup by og den sidste vestlands-mose. Fra nu af bakkeland, hegn, skove, hvedemarker. Strax længere tid gennem bøgeskov. Derefter Flensborg fjord, Flensborg tårne, højderne bag denne by. Nu gennem det dejligste land. **Rinkenæs** stat. Man ser over Holdnæs i Angel langt ud i havet; Broagers tvetårnede kirke; Egersunds rygende skorstene og røde tage. Efter en gennemskæring **Gråsteen** (64 km; bane til Åbenrå), med slot, skove og vande. Store hovedgårdsmarker; hele Nybøl nor overskues. **Adsbøl** stat. Gennem Lakær skov. Så er vandet borte, og vejen går over det indre Sundeveds rolige bakkebølger, ikke mere herregårds-, men godt bondeland. Det langstrakte **Avnbøl** tilh. med stat., Ullerup med kirke tilv. Nu viser sig Nørreals tilv. med Hagenbjærg mølle og Igebjærg. Nybøl højtliggende mølle tilh. **Vester Sottrup** stat. (74 km). Dybbølbjærg med mølle og monument foran tilh. Sønder Als kommer tilsyne. **Ragebøl** stat. og by. På Alssiden Engelhøj med plantning. Dybbøl kirke tilh. Dybbølbjærg nærmer sig mer og mer. Alssund blinker og ses efterhånden i retning nordud; byen Kær hinsides vandet. **Sønderborg** og Sønderskoven bagved; det tidligere tyske marineanlæg; de mange store fortøjningspæle. Stat. på Sundevedsiden (80 km). Egnen Tinglev—Gråsteen er skildret i IV, Gråsteen selv, Rinkenæs og Sundeved i IX, Sønderborg—Dybbøl i VIII.

III. Haderslev og Omegn.

Hoteller og Gæstgivergårde: Høppners hotel, Nørregade 22, midt i byen, fra gammel tid byens første; Hotel Royal, Storegade 25; Landmandshotellet, Storegade 40; Højskolehjemmet, Storegade 55, smuk have ned til Dammen, temmelig nær ved Statsbanegården; Harmonien, Gaskærgade 19, smuk have, midt i byen; Niels Nielsen (før Thede), Nørregade 44; Missionshotellet, Jomfrustien 22, overfor Amtsbanegården; Krauses hotel, Sønderbro 2, ved amtsbaneholdepl. *Konditorier:* Fahlendorff, Torvet 7, Carstensen, Nørregade. *Statsbanegård,* Hovedpost og Telegraf i Gml. Haderslev nordvestlig. *Postfilial* Nørregade 37. *Amtsbanegård* Jomfrustien med holdepladser ved Statsbanegården og på Sønderbro. Statsbanen går til Vojens, amtsbanerne til Christiansfeld, Årøund, Over Jerstal—Toftlund—Arnum—Skærbæk, Vojens—Gram—Rødding og Sommersted—Jels—Skodborg. *Dampskib* til Assens (2 gange daglig undt. tirsdag og fredag), Sønderborg (1 gang ugelig) og på fjorden. *Vognmænd:* A. Ravn, Smedegade 6. *Motorbåde* på Dammen om søndagen. *Sejlbåde* på Dammen, til Rikkeskilde, § 5 og Damende, fås ved Bispebroen. Farligt ved kastevinde. *Automobilruter* til Kolding, Åbenrå, Årøund, Aller, Toftlund og Ågerskov. Holdeplads for hver rute forskellig. *Postbil* til Åbenrå og over Sommersted—Jels til Rødding. *Prospektkort* hos boghandlerne Carl Nielsen, Nørregade 25, Peder Christensen, Bispegade 7, i Indre Missions Boghandel, Jomfrusti 22, og hos bogtrykker Aug. Meyer, Storegade 37. *Cyklereparatører:* Suurballe, Apotekergade 7; Lindeburgs efterfølger, Nørregade 18. *Kommunal badeanstalt* om sommeren på Damhalvøen. *Haderslev Dampbadeanstalt,* Badstugue 12. *Turistbureau:* kiosken på Gammelting giver gratis oplysninger.

1. Saxo fortæller, hvorledes Harald Hildetand drog over til Jylland og dræbte Hader, til minde om hvem Haderslev blev opkaldt. Navnet angiver både ved forled og efterled, at det er dannet på folkevandringstiden. Byen er den største af alle nordiske lokaliteter på -lev. Stadsretten fra 1292 nævner, at St. Viti & Modestidag, på hvilken kongen vandt Rygen (1169), på grund af tidligere beslutning af borgerne er bleven fejret som særlig festdag. Da denne bestemmelse kun nævner »kongen» uden tilføjelse af navn, forudsættes det, at det er den regerende konge, og at beslutningen altså hidrører fra Valdemar den stores tid. På denne måde føres Haderslevs alder som købstad op til o. 1150. Byen er måske netop 1168 bleven plyndret af Venderne, der i dette år ødelagde Als; og således er det forståeligt, at Rygens erobring særlig blev fejret her. Mærkeligt er det, at rundtom på Als holdes hvert år 14. Juni »St. Vitusfest«. Haderslevs ældste del er den nordvestlige omkring St. Severins kirke; denne skriver sig som de fleste kirkebygninger i Danmark fra 12. årh. Senere rykkedes byens tyngdepunkt mod s.ø. til langs mellem Dammen og fjorden (opr. en ø, der ved broer var forbundet med landet mod n. og s.), omkring Frue kirke, hvis ældste partier vistnok er fra Valdemar Sejrs tid. Allerede 1285 nævnes Gammel Haderslev i modsætning til denne bydel, som længe bevarede navnet Nystaden. 1292 fik byen sin stadsret (på dansk) af htg. Valdemar. Det store og rige opland har tidlig gjort Haderslev til en anelig by, der til tider var større end Slesvig og kun veg for Flensborg. Den fik i midalderen et domkapitel omkring Frue kirke, der er den aneligste købstadskirke i Sønderjylland. Desuden fandtes her et Sortebrødre kloster. På reformationstiden var htg. Chr., Fred. I's søn, sin faders amtmand i Haderslev og Tørring len; hans nidkærhed gjorde Haderslev by og amt til et brændpunkt for den ny læres udbredelse i Danmark. Han oprettede 1525 en præsteskole, hvortil alle præsterne i hans len stævnedes for at blive underviste i Lutherdom.

2. Haderslev var fødested og bosted for den danske sags fornemste talsmænd i fyrrerne i Nordslesvig, købmand Peter Hiort Lorenzen

(1791—1845). Her stiftede også P. C. Koch 1838 det ældste danske blad i landet, »Dannevirke«. Fra 1882 fik det ved sin side »Modersmaalet«, hvormed det nu er sammensmættet. Om byens danske vækkelse se: P. Lauridsen: »Da Sønderjylland vågnede, I«. I halvtredserne blomstrede det danske liv yderligere op ved gymnasiets omdannelse i dansk retning. Som overlærer her har Edvard Lembcke skrevet sine smukke sange »Vort modersmål«, »Du skønne land« osv. og oversat Shakespeare. 1850—64 var Kofoed-Hansen præst i Haderslev og samlede som prædikant en stor menighed. Samtidig var Fr. Helveg og Johs. Fibiger (Mit liv og levned) præster her. Også i økonomisk henseende havde Haderslev i dette tidsrum en glanstid; det har givet særlig Storegade og Nørregade deres præg med anselige privathuse, som har fortrængt det gamle. Den ligner helt en dansk provinsby af samme størrelse; der er ikke mange gavlhuse som i Åbenrå, Tønder og Flensborg. Gadenettet er meget interessant, og en vandring i gaderne i de gamle bydele i skumringen, der skjuler husenes enkelt-heder, giver mange smukke silhouetter og maleriske prospekter. I adskillige haver dejlige træer, som burde fredes.

3. 1864 var et ulykkesår for byen, selv fraset de nationale lidelser, der fulgte på. Indlemmelsen i kongeriget af de 8 sogne s. for Kolding fjord røvede byen endel af dens rigeste opland, og håndværkerstanden havde siden svært ved at stå sig imod den overvældende konkurrence fra Tyskland. Indbyggerantallet, der 1867 var 8596, var 1910 steget til 13,200 (hvoraf 565 militære); 1921 13,149. Til fortyskningen bidrog foruden gymnasiet og folkeskolerne seminariet, præparandanstalten, husholdnings-, landbrugs- og fortsættelsesskoler samt garnisonen. Da Køllerpolitiken i 1898 slog ned, rantes Haderslev i særlig grad; her foretoges de første udvisninger, og den mest skandaløse oplantudvisning, Fr. Bohnfeldts, foregik her. Til at redigere den tyske avis, Schleswigsche Grenzpost, indkaldtes samtidig Oldenburgeren Strackerjan, en efterhånden mer end halv sindssyg angiver. Byens danske borgerskab (politisk sammenholdt gennem Kommunalforeningen) har dog altid kunnet hævde sig. Mer og mer i de sidste 40 år blev kømandsstanden dansk, og danskerne fik den økonomiske overlegenhed. Henholdsvis i 1871, 1886 og 1912 var der i byen og dens forstæder (i 1871 også med Fredsted) 790, 389 og 820 danske stemmer, 499, 799 og 1167 tyske. Endelig 1912 340 soc. stemmer. Hvor lidet disse tal imidlertid har svaret til byens virkelige nationale stilling, viser afstemningen 10. Febr. 1920, som gav 5209 danske stemmer mod 3275 tyske. Heraf 1203 danske, 961 tyske stemmer fra tilreisende. Ved folketingsvalget Septbr. 1920 afgaves 2232 dansk-borgerlige stemmer, 1392 på dansk socialdem., 912 tyske. Ved byrådsvalg 1922 var tallene 1953 — 1223 — 948. I byrådet sidder nu 9 dansk-borg., 3 danske soc., 4 tysk-borg., 3 tyske soc. Sproget er for den indfødte befolknings vedkommende aldeles overvejende dansk. Selv mange af de ledende hjemmetyskere har dansk hussprog. Skilterne er, kan man godt sige, udelukkende danske. Det stedlige tyske blad er gået ind, mens der nu er to danske aviser. — Kvæg- og hestemarkederne er betydelige; mandagene søger oplandets folk til byen. De betydeligste fabrikanlæg er en maltfabrik, et jærnstøberi, en tobaksfabrik, et savværk, Slotsvandmøllen. Bl. a. ved at uddybe fjorden til 6,5 m's dybde ruste byen sig til at tage mod konkurrencen fra Esbjerg, Kolding og Odense. — I Haderslev er malerne Heinrich Hansen, Kieldrup, Riis-Carstensen og N. V. Dorph og balletmester Hans Beck fødte.

4. Haderslevs beliggenhed er meget smuk og har sit særpræg ved siden af de andre sønderjydske byer. To storformede langstrakte parallelt løbende bakkerækker har i daldybden mellem sin den smalle fjord (12 km lang) og dens fortsættelse mod v., indsøen Haderslev Dam (6 km lang), der alter i v. går over i et af store skove begrænset engføre. Mellem de to vande ligger byen med udsigt mod ø. over den bugtede fjord, mod v. over Dammen til den prægtige skovprofil bag denne. De gamle dele af byen har endnu røde tegltage, som virker udefra sete. Udsigterne fra højderne ligner på en måde hinanden,

men dog bringer hvert nyt udstødssted nye linjeforskydninger. Frue kirke og Bøghoved hæver sig midt i dalen. Mod s. ses, når man er højest oppe, Knivsbjærg og i v. Pothøj; mod n. ser man ikke ud over Moltruphøjdedraget.

5. En **Vandring i Byen** udgående fra **Banegården**. Lige ud og så tilv. ind gennem Gml. Haderslev. Man modtages strax af **Amtmandsbygningen** (Mauve, Becherer, Dryander, v. Løw); så tilv. **Amtshuset** i preussisk Stil. Inde tilh. **St. Severins kirke** med nyt tårn. Smukke empiregravstene og s. for kirken **Laurids Skaus grav**: »Godt navn dør aldrig. Efterslægten satte denne sten« († 1864). Lidt længere fremme tilh. indgangen til **Højskolehjemmet** med forsamlingshus, læsestue, bogsamling og smuk have med udsigt. Videre ad **Storegade**; ved mejeriet tilh. smukt blik gennem en portbue. [Fra nr. 4 i **Vestergade**, **P. Chr. Kochs købmandsgård**, udgik »Dannevirke«s første numre]. Ad **Bispegade** op til **Frue kirke**. Kirkebetjænten **Smedegade** 3.

6. **Frue kirke** er i det væsenlige — koret udelukkende — en gotisk bygning fra 15. årh., men indeholder rester af en ældre romansk, i slægt med kirken i Åbenrå, således tværskibet og i kirkens indre de foran pillerne fremtrædende halvsøjler med tærningkapitæler, ovenpå hvilke ved ombygningen de gotiske hvælvingers murstøtter blev stablede. Kirken er den eneste gotiske i Sønderjylland med vinduer i midtskibets højkirke og er ved siden af **St. Peders kirke** i Malmø den eneste gammeldanske kirke med stræbebuer op mod højkirken for at fordele hvælvingstrykket (dog nu kun på sydsiden af koret). Under højkirkens og korets tagskæg et firkløverbånd. Vestsiden moderne. Det mægtige vesttårn styrtede sammen, da 1627 **Wallensteins tropper** lagde den halve by i aske. Kirken indvendig 22 m høj; dens ringe længde (49 m) lader den både indvendig og udvendig synes højere. I nordre sidegang på østre væg en opr. fresko (**St. Barbara**), ligeså på nordre væg i søndre sidegang. Ellers slem ny bemaling. Stategård barok prækestol (1636) og orgel (1652). **Malmfont** fra 1485, lavet »de bonis Deilevi Wulf, quondam canonici et structuarii hujus ecclesie« af **Peter Hansen** i Flensborg. Af epitafier **Vendlings** (o. 1670) med fint portræt, **Bahnsens** (o. 1690) med gode billeder. **Schumachers** (1671) med yppigt snitværk. Den **Viereggeske** grav ved østenden af søndre sideskib rokokko. I nordre sidegang mod v.: **Ecce homo**, kopi efter **Rembrandt** 1662 af **Benedikt Møller**. — Nu bliver kirken domkirke.

7. **Kirkegården** v. for hovedgaden ved **Dammen** indviedes 1808, mens **Spaniolerne** paraderede. **Empiregravmæler**. Det danske og det tyske krigermonument karakteristiske modsætninger. **Hiort Lorenzens** grav ved den brede gang fra n. til s.; herlig udsigt over **Dammen** ud til skovene; tilbageblik på **Frue kirke**. **Damhalvøen** nedenfor omdannes nu af **Erstad-Jørgensen** til anlæg (mindesm. for de faldne i verdenskrigen). Derefter om ad **Klosteret** (»Dannevirke«s gård) til **Søndertorv**. Her jog i marts 1848 byens borgerskab embedsmændene bort, da de vilde proklamere oprørsregeringen. Siden rejstes her **Vilhelm I.s** satue, fjærnet 1920. Se på nr. 5 og 7 (siden mod smøgen). Gennem **Lavgade** med **Rådhuset** ned til **Sønderbro**. Tilh. **Orbesens** gæstgivergård, hvor 1843 den »slesvigske forening« stiftedes. **Hernede** også **Slotsmøllen** (i muren 2 kanon-

kugler fra 23/8 1848) og H o s p i t a l e t, stiftet af hgt. Hans 1569 (kirken restaureret); den øverste bygning god fra Fred. IV's tid. Oppe tilv. Landbrugsskole. Ovenfor bakken S. Otting villakvarter. Ved chausseen den ny kirkegård. Første vej tilh. på Sønderbro fører forbi det store hvide »Mariehjem« op til E r l e v b a n k e (37 m); meget smuk udsigt over Haderslev-dalen. Tilbage over Sønderbro, hvor Hiort Lorenzen boede på hjørnet af Højgade, gennem Badstugade (anseligt empirehus nr. 16 med forstue) og Naffet (nr. 1 nyklassisk o. 1835; ved et andet hus to smukke romanske stenrelieffer, vel karmsten fra en kirke, brugte som trappestøtter) til Havnen.

8. Hvor nu Gasværket ligger, lå hgt. Hans den ældres renæssanceslot, H a n s b o r g, bygget fra 1557; her døde hertugen 1580; her viedes Chr. IV. 1597 til Anna Katarina af Brandenburg, og her fødtes Fred. III 1609. Nov. 1644 blev slottet indtaget i Svenskekrigen efter 4 dages belejring af Helmuth Wrangel; dagen efter sprængtes det i luften, uvist om ved uforsigtighed af Svenskerne eller efter dansk anordning. Det lå mod s. og ø. begrænset af fjorden, mod n. af et vandløb, hvor nu banen går; mod byen var der en grav. Firfløjet og med diagonaltårne. Det planlagdes af Mattheus Rubensaat, der havde slået i Herluf Trolles tjeneste på Hillerødsholm og vistnok har byg-Overgård og Lerkenfeld i Nordjylland, men det fuldførtes af Herkules v. Oberberg, der boede sine sidste år her i byen og vistnok har bygget det store tårn på Koldinghus og kapellet sm.steds, der udtrykkelig skulde være »udi alle måder ligesom kirken på Haderslevhus«.

9. Tilbage ad Slotsgade til Nørregade. Slotsgade giver hindsides den hæslige tyske Borgerforening et godt gadebillede fra 19. årh.' første halvdel; kig også ind i gårdene, f. ex. nr. 20, 23, 43 og i Svendeherberget nr. 21. Afstemningsdagen 10/2 1920 var ingensteds rigere dansk flagsmykke end i Slotsgade og Badstugade. — Eller ad Jomfrustien med H a d e r s l e v B a n k s statelige nybygning (banken oprettet 1875; huset af Gram) på hjørnet af Nørregade; ad denne byens anden hovedgade til Nørretorv (Gammelting). Tidligere tog Frue kirke sig imponerende ud heroppe fra, men nu er synet desværre forbygget. I Gåskærgade (tilv.) ligger G y m n a s i e t (fra 50erne; 260 i den danske, 110 i den tyske afdeling, som afvikles; 204 i forberedelsesskolen) og ligeoverfor H a r m o n i e n med smuk have; stiftet 1849; her blev første gang »Vort modersmål er dejligt« sunget. Fra Gammelting udgår tilh. A s t r u p v e j e n s villakvarter. Tilv. bag et springvand en patricierbolig, opf. o. 1850, før familien v. Kroghs, nu N o r d s l e s v i g s K r e d i t f o r e n i n g; bagude have med dejlige træer. Temmelig langt herude M u s æ t e t med 'huse fra Stevelt (opr. fra 17. årh.) og Hejsager (1600—50), lade fra præstegården i Øsby (1620) og Stubmølle fra Rangstrup; det »middelalderlige« hus med udanske hestehoveder på gavlen moderne. Her er også anbragt Haderslevs andel i »de danske kunstneres gave«. Tilbage til Nørretorv. Tilv. for Kolding landevej K a s e r n e n, tilh. det hyggelige alderdomshus K a t h r i n e h j e m, af Voigt (født på

Slavgård ved Sommersted, regnedes af Tyskerne for htg.-dømmernes første arkitekt). Et stykke op ad Koldingvejen inde tilv. på marken smuk udsigt. Tilh. bag Anlæget ø. for vejen en endnu smukkere udsigt, utilgængelig når marken er besået. Heroppe holdtes ¹⁴/₁₀ 1914 den nordsl. vælgerforenings sidste årsmøde før krigen, hvor de 8000 tilhørere lyttede til rigsdagsmand H. P. Hanssens mandige ord.

10. Han tilbageviste skarpt modstandernes tale om, at 1864 var et befrielsens år fra dansk trældom. »Vore fædre følte . . . løsrivelsen fra Danmark, som de følte sig knyttede til med modersmålets bånd, med tusindårige minder og med hjærtets dybeste følelser, som den største ulykke, der kunde limes vort land.« Han sluttede: »Vi er en ældgammel, men endnu sund og livskraftig folkestamme. Vi har mer end tusindårig odelstret her, hvor vore fædres ben hviler i brune kæmpehøje, og hvor vi bor og bygger. Og som vor kamp mod stormfloden sydfra går langt tilbage i tiden, således vil den også strække sig langt ind i fremtiden. Ti vi har liv til sag og kraft til kamp. Vi har virkelyst og virketrang. Vi har varme og begejstring. Vi har tro på vor folkestammes fremtid.«

11. Nord om Kasernen, ad Louisegade og Laurids Skaugade. Heroppe er samlet skoler, Ungdomshjem med idrætshal, Seminarium med elevhjem, et stateligt kompleks, der nu står i danskhedens tjeneste. Seminariet stiftedes 1884, men blev ¹⁷/₁₀ 1920 dansk indviet. Derefter i L. Skaugade Frimenighedskirken. Da den 1897 skulde indvies, og menigheden var samlet, trådte en politibetjent med blinkende pikkelhue og raslende sabel frem i kordøren og forbød gudstjenesten. Først 1900 ophævedes forbudet som ulovligt. Inde tilh. ligger Mari eg å r d, hvor Laurids Skau døde 1864. Ad Slagtergade til de maleriske »Bøndergårde« og ned til banegården. Rundturen er endt.

12. Smuk spaseretur ud ad Ribevejen langs Dammen. Herlige linde og ælme tilv.; villa i tysk stil, dårligt passende i det danske landskab. Ligeoverfor ølbryggeri og stort maltgøreri. På Kirkegården tilv. hviler grosserer Jul. Nielsen, dansk landdagsmand i Berlin 1901—08, død 1920. Ud til den vidtsynlige skovkuppel Bøghoved (40 m) med udsigter mod ø. og s. Restauration. Videre i afvejlende landskab til den maleriske bondegård ved Skallebæk.

13. På Bøghoved lå måske Haderslevhus, der første gang nævnes 1326; da blev Kristoffer II's ældste søn Erik, den udvalgte konge, der var taget tilfange på Sælland, i lænker sat i tårnet her, hvoraf han først udfriedes 1329. Ved Vordingborgstilstanden 1435 var Haderslevhus omtrent det eneste, Erik af Pommern beholdt af Sønderjylland, og også dette fik htg. Adolf 1439 indrømmet af det danske rigsråd. 1448 udstedte Chr. I her sin håndfæstning. Ved den første deling 1490 kom Haderslevhus til den gottorpske del; her boede i mange år som lensmand den senere Chr. III, og her fødtes hans søn Fred. II 1534. Ved delingen 1544 tilfaldt Haderslevhus htg. Hans, som lod det nedrive.

14. Andre spasereture ad Åstrupvejen ud forbi Jørgenslyst, hvor Lembcke boede, nu ombygget: »Huset var lavt,

og taget var strå; men roser groede derved, og storken bygged sin rede derpå, og inde var lys og fred men storken er fløjet og hunden er skudt og huset i fjendevold« Ligeså ad Koldingvej op til Vesterskov (Ulvsløst og og Thomashus kroer), hvor den sidste ulv i Slesvig blev skudt 1811. Smukkeste er dog Simmerstedvej mod n.v., som fører ud til Stokkerhoved gennem endemoræneterræn (hulvej om til Bøghoved) med udsyn over Dammen og bagud. Ingen færdsel, ingen huse nær vejen. Om til Ejssbøl (den ene gård domæne, 159 ha, 4406 rm. nt.) fører ved nogle hæsle byggeforeningshuse en hulvej. Ved engen voldstedet af Egilsbøl. Tilbage ad sti til »Bøndergårdene«. Fra banken tilv. for stien (54 m) smuk udsigt over Haderslevdalen, nordpå til Moltrup kirke og mølle, sydpå til Vilstrup kirke og Knivsbjærg. — Ikke ilde fra Stokkerhoved at fortsætte tilv. gennem skov og eng over bæk og videre gennem skov til egnen n. for Styding. Stor ensomhed. Smuk udsigt her mod v. udover Vojens til skovene ved Nustrup; hjem over Hammelev ad landevej eller med jærnbane. — Folk med ensomhedstrang anbefales endelig vejen, der i Laurids Skaugade fører op til Louiseskolen og derefter lige mod n. over store marker ud til Vesterskov. Smukt især fra den nordlige ende af en hulvej temmelig nær byen, et dybt men smalt perspektiv over røde tage med skov til baggrund.

Første udflugt: mod vest (Tørning). 15. Ad Ribevejen til Hammelev. Før byen tilv. Søndergård, hvor bondeføreren Hans Nissen (1788—1857) boede. Hans grav s.ø. for kirken: »Hans liv var dåd og hans tanke retsind. Slægt og venner savner ham, og fædrelandet gemmer hans minde med taknemlighed«. Mindesten af Hansen-Jacobsen over Mikael Steffensen (1887—^{28/11} 1917), en meget lovende mand, der faldt i verdenskrigen. Egen bog udgivet om ham. — Til Hammelev kan man også tage med banen. Ved kirken ad sti mod s.v. over til Tørning. Stien følges gennem skoven, indtil en vej fører mod s. til den udmærket dejligt beliggende mølle. I haven det meget anseelige voldsted af den gamle borg. I Tinghuset ved Tørning mølle lod sognefogderne og sandemændene 1841 op hænge en tavle til minde om, at Chr. VIII havde givet Nord-slesvig dansk retssprog:

»I lov og rettens sale han løste bundne tale;
nu skal alene klinge vort modersmål på tinge.«

Først efter meget chikaneri fra øvrighedens side fik den lov til at hænge; 1848 brændtes den af oprørerne. De smukkeste udsigter v. for dammen i skoven Sandkule.

16. Tørning var i 14. årh. hovedslottet i den nordlige tredjedel af Sønderjylland, Barvidsyssel, og blev 1340 af hgt. Valdemar V pantsat til de holstenske grever; senere kom det i hænderne på Klavs Limbek,

hvem Valdemar Atterdag forgæves belejrede her 1357. Familien Ahlefeldt solgte 1496 slotet til kong Hans; dets len var hele vestdelen af nuværende Haderslev amt, som endnu bærer navn derefter.

17. Mere overraskende end at komme til Tørring over Hammelev er det at komme fra den vestligere station på sidebanen, Styding. Vejen herfra fører gennem øde land med dybt nedskårne bækdale, minder om istiden, over Gml. Ladegård og over bæk ø. for denne by op ad sti mod n.ø. ind i Sandkullen. Ø. for Ladegård er man brat i lerbakkernes og heggenes land. N. for Tørring mølle går sti langs kanalbrinken og derefter mod s.ø. gennem den prægtige skov Teglholt til Christiansdal, tidligere papirfabrik, nu Haderslevs elektricitetsværk (beværtning). Herfra lige mod n. tilbage til Hammelev, men man kan også trænge frem stadig mod ø. i udkanten af skovene n. for den yndige eng Hindemade og gennem Fredsted n. om Dammen gå ind til Haderslev. En tredje vej fører mod s.ø. gennem den store statskov Pamhule (289 ha). S. for Christiansdal bøjer man om ad vejen tilv. (rødhvidt skilt: Haderslev Dam), så ad en stærkt stigende skovvej (ikke mærket) op på Rørbækshoved med udsigt over Hindemade, Dammen og Haderslev. Ned i en dyb kløft og ud til hovedvejen gennem skoven over prægtigt jordsmon med fald mod n. Ved distriktslinjen 12—13 en hul eg, 6½ m i omfang. Udenfor skoven udsigt mod n.; forbi Pamhule domæne (162 ha, 5184 rm. nt.) og gennem Nørby Mastrup (holdepl.). Man passe på at bøje om ad vejen n.v. for Nørbygård (4240 rm. nt., tysk); den fører forbi § 5 (meget smukt i løkken nordfor; holdepl.) og Erlev banke (udsigt) ind til byen.

18. Haderslev—Hammelev—Tørring—Christiansdal—Pamhule—Mastrup—Haderslev 20 km. Med næste udflugt kan denne tur forbindes ved i Pamhule skov at stile op mod det sydvestlige hjørne. Når man er ude af skoven, prægtigt udsyn tilbage over engbund og mørke skovmasser. Gennem Ustrup (holdepl.) og derefter lige i s.v. op mod Slukefter kro.

Anden udflugt: mod sydvest (Vandskellet—Hoptrupdalen).

19. Interessant ved den skarpe modsætning mellem østlig og vestlig natur. Amtsbanen Haderslev—Overjerstal kan benyttes. Over Erlev, § 5, Nørby Mastrup, det smukke landskab med skov og eng ved Hytkær til Slukefter kro (holdepl.) mellem to søer uden afløb, der ligger her i vandskels-højdedraget på endemoræne-jordsmon. Tørvehuller rundt om stammer fra andre reliktsøer. Bedst overses terrænet fra bakken n. for den vestlige sø; ved den østlige Vedsted kirke og præstegård. Sognets navn forvansket af Vedsø. Kirkens altertavle fortæller sagnet; udmærket stavværk; Vor Frue, St. Kristoffer og St. Michael. Mindsten af Niels Skovgård over sognets 65 faldne fra verdenskrigen; indskrift af Vald. Rørdam: »Jert støv er spredt i fremmed land — som aske fra en verdensbrand. —

Mig sten gav sorgen mæle. — Gud samle eders sjæle«. Mod s.v. til Holmshus; her interessant udgravet kæmpehøj; nøgle hos husmanden. To langdysser v. for Holmshus henholdsvis 120 og 150 m lange; den sidste, ikke så godt bevaret, er den største i Slesvig. I hele Vedsted sogn kan påvises 150 gravhøje; det er den betydeligste stenalderbygd i Nordslesvig. Også i de tilstødende dele af Skrydstrup og Jægerup sogne mange delvis betydelige høje. — Man kan herfra gå ned til Ov. Jerstal stat. Jerstal vistnok et gammelt gudevi af oldnord. »stalli«. Jfr. nabobyen Vojens (Odinsvi).

20. Fra Holmshus op på Pothøj (84 m). Vid og ejendommelig udsigt. Lige nede mod v. den store brune Abkær mose; mod ø. nedover Hoptrupdalen ud til Bæltet, ja over til Fyn; fra n.ø. over n. til v. og s. Astrupbanke, Vesterskov, Moltrup mølle og kirke (mellem disse vistnok Skamling), Styding og Ringtved skove, over disse Højbjerg, Sommersted kirke med Revsø skov bagved, Jels skove, Rangtang, Fjellumhøj, s. om den Ribe domkirke, Hjartbro skov, Bevtøft mølle, Lindet-skov, Toftlund mølle, Gestrup bakker, Øbening skov, Stensbjerg, Rovbjerg mølle, der bag ved Bjolderup og Tinglev kirker, Rise kirke, Åbenråskovene, de Brune Bjerge og Trindbjerg på Løjt; Knivsbjerg over Skovby skov. Mod ø. gennem Vedbøl, der ligger venligt ved en sø. Herfra stammer den sydsvenske historikerslægt Weibull. Fra bankerne på bæggesider udsigter over den dybe dal, således ved Vartenberg og fra Kalkenbjerg. Østpå til Hoptrup med smuktliggende kirke med store træer om. I Hoptrup har i en menneskealder føreren for Indre Mission i Nordslesvig, Tonnesen, virket som præst, opr. hjemmetyrker, efterhånden gledet over mod det danske. Indre Missions højskole. Forsamlingshus (logis). Hoptrupaffæren $\frac{7}{8}$ 1848. Til minde om denne og om »befrielsen« 1864 rejstes $\frac{7}{8}$ 1914 ved kirken en mægtig granitblok fra Harzen trods præstens, kirkekollegiets og sognets indsigelse. »Stenen er fremmed, talerne var fremmede, og de fleste deltagere [ved indvielsen] var fremmede.« Nu fjærnet. N. for byen tilbageblik. Hoptrupdalen dannet på samme måde som fjordene; den kan følges helt om til Ov. Jerstal. Tilbage til Haderslev ad landevejen eller fra Mastrup med jærnbanelen.

21. Denne udflugt er 35 km lang. Ligesom udflugt I og II let lader sig sammenarbejde til en rigtignok temmelig anstrængende dagstur (40 km): Hammelev, Tørning, Christiansdal, Pamhule gennem Ustrup til Slukefter, således kan rute II nemt sammenarbejdes med rute III herfra Hoptrup. — Landevejen til Åbenrå fører sydpå gennem smukke egne; se nedenfor 22 og IV, a n d e n u d f l u g t. Den lige vej Haderslev — Åbenrå 24 km.

Tredje udflugt: mod syd (Skovby—Diernæs). 22. Vil man i

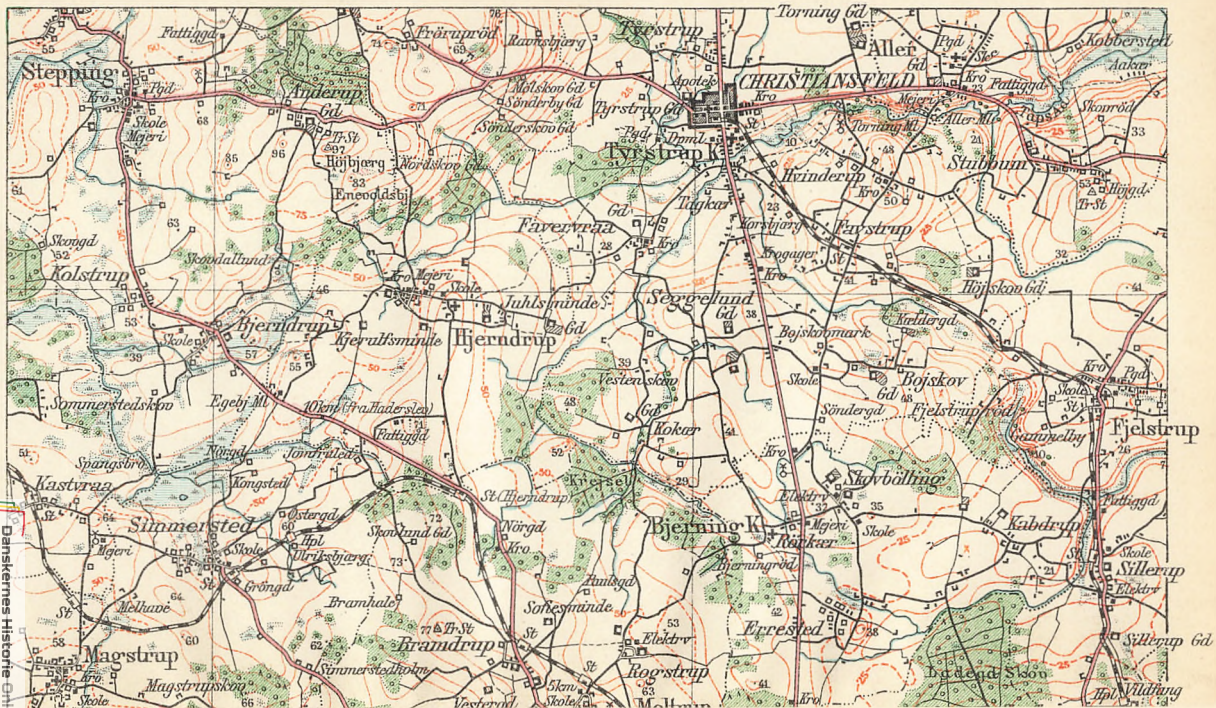
sammenhæng gå fra Haderslev til Abenrå, bør man forme turen som et S over landevejen som grundlinje. Fra Haderslev altså over Hammelev, Tørning, Pamhule skov, Ustrup, Vedsted, Pothøj, Vedbøl. Herfra sti på vestsiden af det ejendommelige dybt indskårne Surkær til Skovby (kro). Stien har krydset den ældgamle Oxevvej i en hulvej, æ Frejshoel, hvor den helliger i opr. tilstand og fuld bredde. [Oxevvejen kan fra Surkær følges til kroen Immervad sydvestlig ved den gamle stenbro over Rudbæk, det øverste af Ribeå. Østlig gården Rudbæk, hvorfra den berømte svenske slægt af dette navn stammer. »Ved Immervad der fik Danmark hendes bad«, siger et vers om Erik af Pommerns nederlag o. 1422.] Ind i den smukke Skovby skov med yndige engdrag mellem bøge og graner. Mod s.ø. indtil »Kongens hegn«, der strækker sig fra v. til ø. og skiller bondeskoven fra statsskoven Hyttierkobbel (138 ha). Her er eller var en hejrekoloni, let at finde efter skrigene, efter de nøgne grene med rederne og de hvide kalk-ekskremitter, der dræber plantevæksten. Østpå over Hovgård (180 ha, 3991 rm. nt.; nu dansk). Alleen op til gården var et led i den tyske mod n. vendte befæstning tværsover Slesvig under verdenskrigen. Tværsover chausseen til Diernæs (det digre næs). En afstikker kan gøres nordpå ad landevejen til den nu mishandlede Hartmanskule, hvor en bæk baner sig vej gennem en dyb lyng- og kratklædt kløft. Egnen over Diernæs og det sydligere liggende Sønderballe hører til de allerskønneste i Nordslesvig. I Diernæs kro med hyggelig have. Lige ved byen Greddebjærg (61 m) med udsigt over Hoptrupdalen og Slivsø. Men dejligt er der især ved gården og bakkerne Vendbjærg. Bæge bakker bør bestiges: fra den store, kronet af kæmpehøj (68 m), er udsigten videst; fra Lille V. er den smukkeste ned over skovene. Også ude på Sønderballe Hoved er der meget smukt og ensomt. Ved det tilgroede indløb til Hopsø mod s.v. ved foden af banken en skal-dynge, 1½ m tyk (østers; gejrfugl), vistnok ikke fra den ældre stenalder. Fra Diernæs gennem vildsomme bondeskove i skellet mellem Haderslev og Abenrå amter enten op mod Knivsbjærg eller ned til dejlighederne ved Kalø og Rundemølle. (Videre til Abenrå ud over Løjt, IV, 8 ff.).

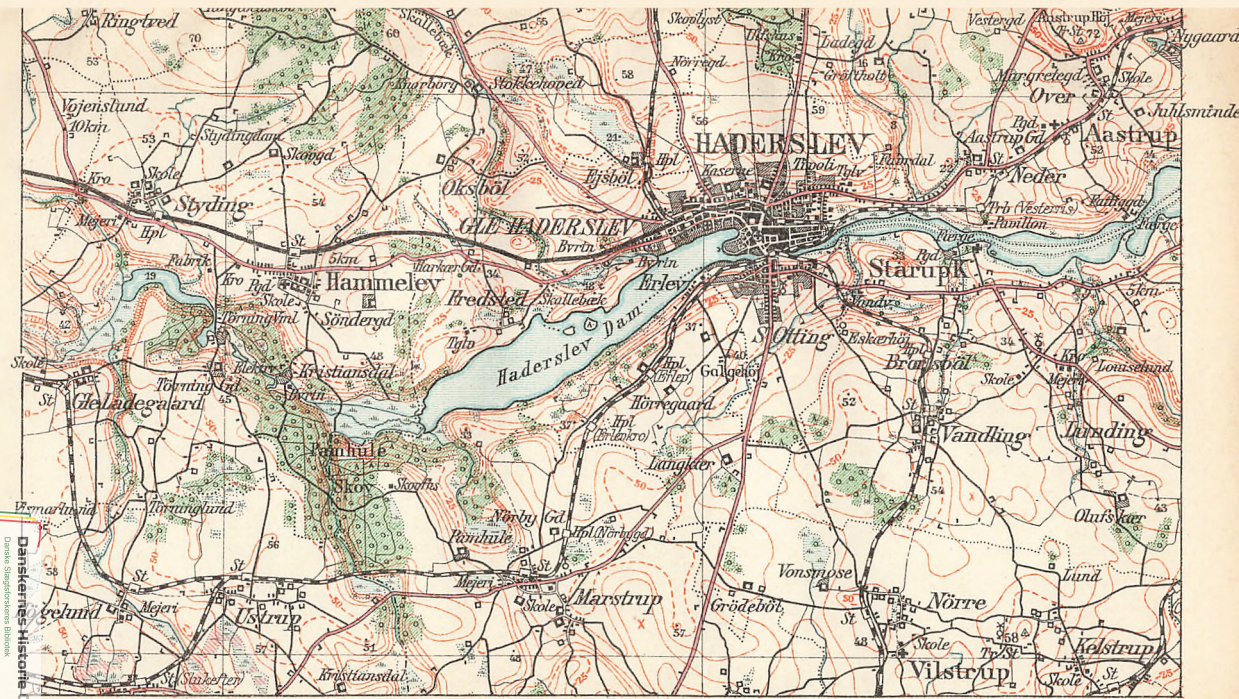
Fjærde udflugt: mod sydøst (Vilstrup sogn; det åbne Bælt). 23. Ad landevejen til Hoptrup, så ad nærmeste vej n. for Slivsø mod ø. Vejene vildsomme, og høje hegn hindrer ofte udsigten for gående. Men yppig plantevæxt i hegnene, male-riske trægrupper om de store gårde og idelige glimt ned over skove og ud over vand gør turen i høj grad henrivende. Forbi Brørå og Hovst til badestederne Victoriabad og Sølyst ved den åbne Sandvig omgivne af skove. Folkeliv sommer-søndage. Sommerhuse. Mod ø. ender kysten i Halkhoved; mod

s. Sønderballe Hoved og derover Løjt, lige i s.; foran det Børsø. Langt borte Sundeved (Varnæs) og Als. I skoven en lille gruppe broncealdershøje tæt ved klinten; 600 m s.v. for Victoriabad en interglacial mose. — Udsigt fra Vilstrup høje kirkespir (1788). Amtsbanen kan benyttes: stationer ved Brodersbøl, Vandling, N. og S. Vilstrup og Kelstrup. Tager man tilbage til Haderslev over Kelstrup, har man i v. den bakkerække, som kulminerer i Knivsbjærg; i det spredtliggende Kelstrup udsigt mod ø. over Haderslevnæs og kysten ved Halk og senere ved gården Lund meget smukke aske langs vejen. Til sidst udsigt over Haderslev ved Eskærhøj og vandværket; øverst Moltrup kirke og mølle. Gode 25 km. — Yndig vej også fra S. Vilstrup forbi Hovst tilv. til de sommerhuse ved stranden, som Tyskerne har døbt Wassersleben (jfr. XI, 1), men som på dansk hedder Vilstrupstrand.

24. Medens af de egne, som omtales i de fire første udflugter, Hammelev, Gml. Haderslev og Vedsted sogne er udmærket dansk-sindede, fandtes der en del hjemmetyskere i Hoptrup sogn, og Vilstrup var fra gammel tid kendt for at være det mest tysksindede sogn i Haderslev amt. Allerede før verdenskrigen havde dog danskerne arbejdet sig frem til at være de overlegne i Vilstrup. Hammelev sogn gav 1920 92 pCt. danske stemmer, Gml. Haderslev 95, Vedsted 90, men uden de nord- og sydfra tilrejsende 96, 97 og 92. Vilstrup og Hoptrup sogne havde 1871 271 danske stemmer og 103 tyske, 1887 188 og 162, 1912 281 og 201. Ved afstemningen 1920 var der i Hoptrup sogn 937 danske og 162 tyske stemmer, i Vilstrup 431 og 159; dvs. 85 og 73 pCt. dansk, uden de tilrejsende 87 og 72. Ved folketingsvalg Septbr. 1920 stemte i Gml. Haderslev og Hammelev 2 pct. tysk, i Vedsted og Hoptrup 4 pCt., i Vilstrup 20 pCt.; i sognene tilsammen 1753 dansk-borg., 168 dansk-soc., 123 tysk. Tyske præsters indflydelse havde fra gammel tid skabt tysheden i Vilstrup, hvad Budstikke-Boisens virksomhed i dansk retning 1850—59 kun delvis kunde modvirke.

Femte udflugt: mod østsydøst (Halk, Øsby, Starup kirker). 25. Den sydøstlige pynt af Haderslev Næs er Halk hoved, hvis klinger (26 m) er de højeste i Nordslesvig. Vejen dertil over Lunding, Hejsager og Halk ikke særlig smuk. Et kønt punkt undervejs dog den lille skovkransede Grarup sø, dybt nedsænket omt. 32 m under vejen derudfor; og ligeledes fortjæner flere kirker et besøg. Halk kirke hører til de i Haderslevegnens ikke sjældne »forkerte« med et senere tilbygget tårn i ø., hvor det opr. kor stod. Smukt alter i begyndende barok. I hovedfeltet indsat god træskulptur fra o. 1440. Sidealter fra o. 1500: St. Jørgens kamp med dragen. Prækestolen meget tidlig renæssance (o. 1550), af de smukkeste i Slesvig. Malmfont fra 1491 af Peter Hansen (Frue kirke i Haderslev). Pragtfuldt sengotisk triumfkors og flere helgenbilleder. — N. for Halk kirke på Lilholt boede Nis Lorenzen (1794—1860), bøndernes tidligste fører mod tyskerne. Hans grav sydvestligst på kirkegården med en afbrudt marmorstøtte. På kirkegården to store ege på 8 m's omfang. — Ude på Halkhoved ensomt i småskove og ved strand med Bæltet åbent og stort; hejrekoloni. Hjemvejen over den store gård Ultang (203 ha, 7302 rm. nt.), på tysk hånd; noget forinden pæn udsigt over den meget lavvandede sø Bankel, der kun ved et sandet fedd skilles fra havet. Feddet tjæner til græsning for de omliggende byers ungkvæg. Anden tysk storgård Sodegård (140 ha, 4786 rm. nt.); en tredje, Olufskær, er nylig bleven dansk (219 ha, 6137 rm. nt.). Haderslev Næs i det hele et storbondeland; med Hoptrup ikke mindre end 58 gårde med over 2000 rm. nt., deraf 15 i Halk sogn. — Øsby kirke hører til de stateligste; den er ikke som det store flertal romansk, men fra

Generalstabens topografiske Afdeling København 1922

1000 0 2000 4000 6000 Meter

15. årh., i familie med Vor Frue i Haderslev, med spidsbuede vinduer og høje hvælv. Også her kapel i to stokværk. Prækestolen (1559) tidlig renæssance; altertavle af Adam Müller: Kristus i Getsemane; to romanske ligsten; Mariestatue fra o. 1500; to rokokko-epitafier.

26. Fra Øsby går landevej lige ind til Haderslev. Navrupgård domæne, købt fra en tysker (104 ha, 3475 rm. nt.). Enkelte steder kønt med udsigt til Åstrup banke hinsides fjorden og til Grarup kirke, liggende højt hinsides et dalstrøg. Som en tredje kirke, langt den interessanteste, medtages *Starup*, der sammen med præstegården ligger ensomt ved fjorden, så lavt, at vandet ofte trænger ind i gravene på kirkegården. Af kirkens beliggenhed og størrelse kan sluttes, at også den nordre fjordbred engang har sognet til den. Den hører til vore allerældste, måske fra slutn. af 11. årh., at jævnføre med Vor Frue i Roskilde, Tamdrup kirke ved Horsens og Jelling kirke. Den er den eneste i Sønderjylland af frådsten (kildekalk), hvortil råemnet er taget i sognet selv ved Haderslev Vandværk. Kærum kirke ligeoverfor i Fyn også af frådsten. Apsis og kor har lisener og rundbuefriser. Tre skibe med vinduer også i midtskibet, men sideskibene nyopførte på de genfundne grundsten. I apsisvinduerne tildels det ældgamle glas. I apsis også spor af gammel bemaling, men iøvrigt er kirken desværre dekoreret af den tyske maler Wilckens. Indskriften på en runesten ulæselig; romansk font; blysmælteovn i våbenhuset (15. årh.). Renæssancealter fra 1625, prækestol fra 1612. På kirkegården Ludvig Chr. Müllers grav, den bekendte grundtvigske historiker og pædagog, der døde som præst her 1851. Af hans gravskrift af Grundtvig disse linjer:

Mundens ord for ham var liv og ånd,
blev ved ham og liv for mange sjæle,
med Guds ord hans sjæl er i Guds hånd,
i vor mund er liv hans eftermæle.

Præstegårdens udhuse fra 17.—18. årh. — Herfra ind til Haderslev gennem grønlund og over exercepladsen Starup Hede. Starup kan også besøges fra Haderslev over Vesterris (se nedenfor). På luren i sin helhed kan delvis benyttes amtsbanen med mange stationer. — I denne egn ret vigtige dialektstel. Haderslev Næs har som det øvrige sydøstlige Nordslesvig intet stød; i Øsby sogn siger man endnu som nordenfjords *»aa«*, men i Starup og Vilstrup *»æ«* om sig selv.

Sjette udflugt: mod øst (Haderslev fjord). 27. Den kun flodbrede 15 km lange fjord med krumninger og snævringer, med skove og enge til bægge sider ligner ingen af de andre jyske havarme; den er ejendommelig og meget smuk. Man sejler helt ud til Årø sund og tager tilbage tillands, eller omvendt. — Smukt tilbageblik over Haderslev; bag Frue kirke Bøghoveds kuppel. Ved den sydlige fjordbred *Starup kirke* (se ovenfor). På den nordlige bred forlystelsesstedet Vesterris. Efter en stor svingning af fjorden mod n. på nordbredden først et teglværk, så Fjordholm (skønne træer ned til vandet), så Nygård park og derefter Vonsbæk Præsteskov. Lige overfor Sverdrup skov. Fjordmundingen afsluttes mod n. af den spidse Ørbyhage. Den lille holm derudfor er Linderum, tilholdssted for søfugle og viber. S. derfor Årø. *Årø sund* ældgammelt færgested over til Assens. Badehotel. Automobilfærge. Udsigt til 5 øer: Brandsø (høj med skov; fynsk), så Linderum (slesvigske), Bågø og Bastholm (fynske), Årø.

28. Fra Årø sund er det let at komme over på Årø (1132 ha, 275 indbg.). Højeste punkt 8 m. Kun $\frac{1}{3}$ under plov, resten lave moser og med stargræs bevoxede strækninger, fulde af tørvegrave. I storm-

floden 1872 stod $\frac{6}{7}$ af øen under vand, og det ikke overskyllede land var delt i tre holme. Skoven sydlig på øen forsvandt da. Under verdenskrigen har krigsfanger arbejdet på et $2\frac{1}{2}$ m højt dige, som værner o. 250 ha. Opdræt af ungkvæg; kun få køer. Natur og dyreliv ligner Saltholms. Botanisk sjældenhed: *Statice bahus*.

29. Fra Arø Sund ad landevejen mod v. til Hajstrup (pænt mod ø. fra mølleomgangen); vestligst fører en markvej op mod Tamdruphøj, den største (6 m høj) af nogle vældige kæmpehøje (spor i det hele af 16) og det højeste punkt på Haderslevnæs (49 m). Ingensteds på Slesvigs grund et sådant rundskue over Lillebælt: Lige i n. over Ørbyhage Knudshoved, derover Skamlingsbanke; går man derefter ret om, har man Stenderupskove, Fænø, Brandsø, Wedelsborgskove i Fyn, Bågå, Bastholm, Frøbjærg Bavnehøj langt inde i Fyn, Arø; over Arøs bare nørredel Assens med kirkespir og sukkerfabriksskorsten; lidt tilv. derover Øxnebjerg; Sønderby klint, Frederiksgave skove, Helnæs, de fynske Bjerge, Horneland; Als; søen Bankel s. på Næssel; over Halk kirke Varneshoved i Sundved; Løjt; udsigt over hele det flade hegngennemvævede Haderslevnæs; i baggrunden over den nærliggende Sverdrup mølle Pamhule og Tørning skove; i n.v. yderst ude Moltrup mølle; Åstrup langstrakte banke.

30. Fra Tamdruphøj over Kvistrup og Sverdrup. Fra Sverdrup stammer den kendte norske familie af dette navn. Enkelte steder i Øsby sogn morsomme gamle bindingsværksbygninger og bulhuse. Ned til Sverdrupstrand; godt værtshus ved vestranden af den smukke Sverdrupskov. Udsigt over fjorden til begge sider og ud over Ørbyhage. Man lader sig sætte over til Vonsbæk Præsteskov (andre færgesteder over fjorden er vestligere: Sverdrupsned—Nygård, Slukefter—Snævring, Starup—Vesterris; østligere: Sverdrupskov—Bæk, Stevelt—Ørbyhage); store aske, bøge (østlig Kongebøgen, 3,50 m i omfang, 10 m op til grenene) og ege (på skovengen en, 5,25 m i omfang). Kirken ligger yndigt på en høj, omgivet af en dobbeltgrav og en anselig kampestensmur, mellem høje linde umiddelbart ved skoven. Navnet = Odinsbæk. Meget frugtbar egn. Vonsbæk og Åstrup sogne de frugtrigste i Haderslev amt. 1900: 2967 abild, 509 pære-, 870 blomme-, 186 kirsebærtræer. Vestpå gennem skov forbi Mariedal og gennem Nygårds smukke park (på en græsmark en bøg, 3,70 m i omfang; ved gården en bævreasp, 3 m i omfang. Gården nylig bleven dansk; 119 ha, 4135 rm. nt.) Over Overby Åstrup op på den stejle Åstrupbanke (72 m) med vid udsigt. På Åstrupgård (tysk; 197 ha, 6568 rm. nt.) fødtes 1785 sejrherren ved Isted, general Krogh. Forbi Åstrup kirke (kæmpestor lind) og Nederby ind til Haderslev. Amtsbanen kan benyttes fra Vonsbæk, O. og N. Åstrup og Vesterris.

31. De nordenfjords sognes nationale stilling berøres nedenfor. Ved rigsdagsvalgene afgaves i Starup, Grarup, Halk og Øsby sogne 1871

628 danske, 66 tyske stemmer, 1887 394 og 121, 1912 493 og 131. Afstemningen 1920 gav henholdsvis 89, 96, 89 og 91 pCt. dansk med de tilrejsende; uden dem 90, 98, 90 og 94. Ved folketingsvalg 1920 var der 1105 dansk-borg., 92 dansk-soc., 59 tyske stemmer.

Syvende udflugt: mod nord. (Hejlsminde, Christiansfeld, Højbjærg). 32. Gennem Åstrup (se ovenfor), den lige vej over Sillerup til Fjelstrup eller omvejen over Feldum (*udsigt over Ørbyhage, fjord og bælt). F j e l s t r u p murstenskirke viser ved lisener og rundbuefrise slægtskab med tufstenskirkerne om Ribe. Tympanon. Smukt senromansk krusifix med krone og langt klædebon. På kirkegården Peter Skaus grav (1825—1916). Kro. [Smukt er der v. for byen over mod Bojskov i Sillerbækkens enge og skove. Overordentlig hyggeligt og såre ensomt ø. for Fjelstrup efter lang vandring mellem hegn ved den lille fjord A v n e (beværtn.); man kan herfra blive sat over til Ørby ved Vonsbæk.] Nordøstligste gård i Fjelstrup Bukshave (P. Skau). Forbi denne gennem Knud; enten gennem strandskovene eller ad sti lige i n. over St. Anslet (en storgård, 178 ha, 6196 rm. nt.) til det smuktliggende badested G r a v e n s h o v e d. Herfra enten langs stranden eller gennem skovklædte kløfter til H e j e l s m i n d e, ligeledes badested. Yndig vej gennem Meng til Stubbum. S. for de østligste gårde her Over Stenbjærg (53 m) med *udsigt over Tapsådal, Hejls Nor, N. Tyrstrup herred (de 8 sogne) med Vejstrup kirke og Skamlingsbanke; Fyn; mod s. Åstrup banke, i s.v. Moltrup kirke og mølle, mod v. Hjerndrup kirke, mod n. Fovslet skov. Fra Stubbum til Christiansfeld i *dalen med Aller og Torning møller ved Tapså. Torning domæne taget fra en tysker, 163 ha, 5869 rm. nt. Sog-nene Fjelstrup og Aller de frugtbareste i Haderslev amt. Også her nordenfjords storbondeland. I de 11 østligste sogne 73 gårde med over 2000 rm. nt., deraf 25 i de to frugtbareste: Fjelstrup og Aller. A l l e r anselige kvaderstenskirke med apsis, sojleportal og god sokkel. Vejen fra Skamlingsbanke til Aller I, 15.

33. Christiansfeld blev anlagt 1773 midt i Tyrstrup sogn af tyske, af Struensee indkaldte Hernhutter, som havde købt domænen Tyrstrup-gård. »Et kærlighedssamfund uden særlig stærke bånd på læren, men med stor vægt på inderligheden, stadig under henvisning til forsonin-gen ved Kristi død. Levende kristendom skulde præge hele det bor-gerlige liv og samtidig stor disciplin og streng kirketugt«. Præsten kan modsætte sig et medlems giftermål, spil og dans skyes, medlemmerne kaldes brødre og søstre og er inddelte i kor, efter som de er gifte, ugifte eller børn. Særlig i beg. af 19. årh. spillede denne koloni en betydelig rolle i det religiøse liv blandt pietisterne i Danmark og Norge, således gennem sin opdragelsesanstalt (fru Collett; slægterne Hammerich, Balslev og Boesen; se også Kielland; Skipper Worse); også i Sønderjylland har den øvet nogen indflydelse både i religiøs og fortyskende retning; det sidste er nu ophørt, og det første er i høj grad svækket. »Hver sjæl underordne sig de foresatte øvrigheder«. Den tidligere betydelige fællesindustri (slagteri, sæbesyderi, bryggeri, gartneri, stivelsefabrik, savskæreri, tobaksfabrik, pottemageri, fint håndarbejde; under fastlandsspærringen bomuldsvæveri) er ophørt undtagen honningkagebagningen. 1845 761 indbg., 1921 593; udenom

selve flækken på Tyrstrup grund er der imidlertid opstået købstadsmæssig bebyggelse (1921: 336 indbg.). Menigheden kan end ikke være sine enemærker, men har afhændet mange ejendomme, således Tyrstrupgård, til mænd, der i alle retninger står den fjærnt; kun $\frac{1}{2}$ af indbg. hører til den. Tysk indvandring begunstigedes ved forbindelse med menighederne i Tyskland; udtjante missionærer fæstede således bo på dette fredens sted, men nu er det danske element langt overvejende. Det danske stemmetal, der fra 68 i 1871 var sunket til 21 i 1890, var i 1912 steget til 44; tyske stemmer i de samme år 53, 54, 52. 1920 stemte 247 dansk, 124 tysk; deraf 30 danske, 50 tyske stemmer fra tilrejsende. Ved folketingsvalg 1920 199 dansk-borg., 2 dansk-soc., 39 tyske stemmer. I byrådet 1922 6 danske, 1 tysk.

34. Lige ø. for byen byggedes 1897 forsamlingshuset F r e i (logis), da kommunen næglede lokale til danske møder. Overfor Frei gav lukkesystemets anvendelse sig et krast udslag. Den dag, huset skulde tages i brug, forsegled politiet dets indgang. Salen stod med dækkede borde lukket et år, indtil højesteret havde erklæret lukningen ulovlig, men da Gustav Johannsen 1900 vilde holde møde her, sattes atter seglene for. Johannsen vilde nu holde møde i en bondegård, men da det også her blev forbudt, gik hele toget med rigdagsmanden i spidsen over grænsen til Frederikshøj. Først 1902 kendte den højeste domstol alter for ret, at klagen over lukningen var berettiget. Endnu i to måneder trak politiet det ud, indtil det måtte give køb. De tidligere hyggelige lokaler i menighedens »G e m e i n d e l o g i e« med gamle kobberstik på væggene, med et plaskende springvand i en diminutiv have er nu noget omlavede. I værelse nr. 10 sluttede ^{18/7} 1864 kl. 3 nat oberst Kaufmann våbenstilstand med de tyske underhandlere. — Overfor Gemeindelogie h o n n i n g k a g e u d s a l g. Beværtning i B r ø d r e h u s e t. Knud Høys b o g h a n d e l. Ravns c y k l e h a n d e l. T u r i s t b u r e a u hos cigarhandl. Th. Hansen.

35. K i r k e p l a d s e n ligesom hele byens anlæg ejendommeligt; pietisme og Louis seize sammensmættet. Nyårsnat samles menigheden her. I midten en moderne brønd, på sydsiden den kønne præstegård, på sydøsthjørnet byens ældste hus, på østsiden sprøjtehus med en smuk gadelygte, som hele byen havde dem tidligere. På vestsiden B e d e h u s e t, hvis hvide renlighed giver en egen stemning. Plads til 3000 stående. Intet alter. Daglig aftengudstjeneste. Dødsfald kundgøres ved blæsen af salmer ved bedehuset istedenfor ved ringning. Af melodierne høres det, om den døde er mand, kvinde, voxen, barn. Ved »liebesmahl« bydes teen rundt i gammelt dansk porcellæn. Kvinderne har særegen kirkedragt. Nøglen fås i S ø s t e r h u s e t, hvor også korsalen beses; der tages ikke mod betaling, men man bør købe af de genstande, der falbydes. Som de ugifte søstre boer for sig, således også de ugifte brødre og enkerne henholdsvis i B r ø d r e- og E n k e h u s e t. M u s æ t ved enden af den nordre gade; på façaden Zinzendorfs våben. Etnografisk samling med bidrag gennem missionærerne i Grønland, Labrador, Alaska; folkemusæum; erindringer fra danske kongers besøg og fra kmherreinde Holstein (1741—1812), der skænkede sin formue til velgørenhed og Favervrågård til menigheden. K i r k e g å r d e n, »Gottes Acker«, mod n.ø. for enden af en smuk lindeallee meget ejendommelig og stemningsfuld med grave over folk fra mange kanter; ligstene ligger

i lange rader på den bare jord, men i de dybe lindeskygger, søstrene mod ø., brødrene mod v.; ingen familiegravsteder; de ældre gravstene smelter efterhånden sammen med mulden, så man får indtrykket af tilintetgørelsen; aldrig sløjfes nogen grav; indskrifterne vender mod solopgang. En dansk grav for 117 krigere (Kolding $2\frac{3}{4}$ 1849) bryder indtrykket. Udsigt til de kønne bakker mod v. Påskemorgen før dag samles efter koralblæsning gennem gaderne menigheden her til liturgisk gudstjeneste.

36. Lige s. for byen Tyrstrup kirke- (af Vinstrup); romanske søjler sat sammen i kirkegårdsindgangen, god altertavle af A. Dorph: »Eet er fornødent«. S.v. for flækken (vejen forbi Tyrstrup præstegård, laden bygningsfredet) det kønne anlæg Christinero med mindesmærke og grav for kmherreinde Holstein. Til Faver-vrågård fører en allée; rokokko- og empire-indretning indendørs. Kmherre Holstein dræble en tjener i et domestikkværelse ovenpå, og da liget blev liggende der 3 dage, skal der endnu ses blodspor. (P. Eliassen: Kristiansfeld. Til turistbrug.)

37. Tilbage til Haderslev ikke ad landevejen, der fører gennem en temmelig ensformig egn; midtvejs Bjerning kirke, kønt ved skov, romansk dommedagsrelief i træ, f. t. i Flensborg museum (X, 28); paa kirkegården dansk krigergrav med folkelig indskrift, forfattet af en kvinde i egnen. Lidt til v. skoven Krejsel, hvori ved hovedvejen en eg, $3\frac{1}{2}$ m i omfang; herfra ses en prægtig bøg midt i ungskov, 16 m i kronegennemsnit. Nordpå i skoven eneste findested i Slesvig for strudsebregnen. Først nærmere Haderslev bølgende terræn; forbi statsskoven Vesterskov (146 ha; Østerskov ø. for vejen 185; tidligere gik skovene i eet). Værtshuse Thomashus og Ulvslyst (se 14). — Man tager bædre nedennævnte store omvej; det lønner sig. V. ud af flækken forbi Tyrstrupgård; på fladt terræn følger stærkt stigende, og fra bakkerne foroven, Kobjærg lige s. for vejen og Ravnsbjærg (76 m) noget nordligere, dejlig udsigt mod ø. over hele slettelandet mellem Åstrupbanke og Skamlingsbanke ud til Bæltet med Fyn i baggrunden; lange skovlinjer; den lille rødtagede by som midtpunkt; hvide kirketårne hist og her. Kommer man vestfra, virker udsigten især henrivende. Bagude derimod højere bakker, som vi stiler mod: ad første vej tilv. til Anderup. N. for denne by en stor og smuk skov, s. for den Nordslesvigs højeste punkt næsteften Skamlingsbanke og ved siden af Knivsbjærg, Højbjærg (97 m). Bakkens overdel en flade, hvorfor udsigten egentlig må ses fra to steder, til ø. og til v. Rundskuet omfatter: over Stepping kirke nede i v. Skodborg skove og derover egnen ved Brørup nordfor Esbjergbanen (Tislundbjærg), Studsbøl plantage, Gram skove, Rurup mølle, Gestrup bakker, Nustrup kirke og mølle over Revsøsskov, Vojens mølle over Kastvrå, Styding skov, Knivsbjærg, skovene ved Bramdrup, Moltrup mølle, Vesterskov, Åstrupbanke, Fjelstrup kirke;

Skamlingsbanke, Vejstrup kirke, Bramdrup og Ødis møller og Ødis kirke.

38. Ned forbi skov til V. Hjerndrup; om til Hjerndrup kirke [fra Christiansfeld går sti i lige linje forbi Tyrstrup præstegård gennem skov herop], Bramdrup og Moltrup langs den brede ryg af et sammenhængende højdedrag med udkig snart til ø., snart til v. Hjerndrup og Moltrup kirker de højestliggende i Nordslesvig (o. 65 m). Ser man fra Moltrup mølles omgang ud over egnen, ligger tilsyneladende Moltrup sogn helt omgivet af skov; i 18. årh. var dette faktisk tilfældet. Ø. for Moltrup kirke går en vej af, som fortsat af sti danner genvej ind til Haderslev. — Fra Anderup er vejen også køn over Stepping (affæren $\frac{3}{8}$ 1848, hvor vi tog 34 fjender tilfange, de fleste i gården hinsides engen v. for byen), til Revsø Skovgård, ad sti fra n.ø. til s.v. gennem Revsø skov, forbi Slavgård (tysk) til Sommersted stat. (VI, B; Hesselbergs hotel). Jærnbanen fra Haderslev hertil har ret kønne partier; udsigterne fra højtliggende jordsmon over Tapsådalens til Skamlingsbanke og senere bag Revsø skov til Højbjærg. Allerede fra Kastvrå vid udsigt i v. mod Nustrup bakke med kirke og mølle.

39. Man lettes under denne udflugt, der bør fordeles på to dage, af banerne fra Haderslev til Christiansfeld og til Sommersted—Skodborg. De mange stationer ses på kortet. — Sognene n. for Haderslev, som de sidst beskrevne ruter har ført igennem, er gode danske. Enkelte store proprietærer tyske, men flere af de tidligere tyske storgårde, Torninggård, Stendetgård, to gårde i Frørup, Juhlsmind og Kierulfsminde i Hjerndrup, Tobdrup i Stepping, en gård i Seggelund er blevne domæne ligesom de danske ejendomme Soltrup i Stepping og Keldet (189 ha) i Fjelstrup sogn. 1871 var der i 11 sogne 1345 danske og 76 tyske stemmer, 1887 835 og 143, 1912 1081 og 183. 1920 stemte i Åstrup sogn 89, Vonsbæk 94, Fjelstrup 94, Aller 90, Tyrstrup 93, Frørup 86, Stepping 96, Hjerndrup 91, Magstrup 95, Moltrup 95, Bjerning 92 pct. dansk med de tilrejsende, men uden dem 91, 98, 95, 97, 96, 91, 98, 96, 97, 97, 94. Ved folketingsvalg 1920 afgaves i området 2678 dansk-borg. stemmer, 143 dansk-soc., 65 tyske.

IV. Åbenrå og Omegn.

Hoteller og Gæstgivergårde: Folkehjem, Nørre Chaussee 7, restaurant, hotel og pensionat; dejlig have; under fremmedherrer, de danskes hoved-samlingssted (se også nedenfor); Hotel Royal, Nørreport; Hotel Danmark, ved Nørreport, omtrent af samme rang; Skifter Andersen, Nørreport 12; Strandhotellet Lensnakke. *Konditori:* Thaysen, Storegade 22. *Vognmænd:* Jacob Rosenvold, Nygade; Andreas Møller, Nygade 36; Chr. Møller, Lavgade; Thomas Thomsen, Vestergade 16; Andreas Andresen, Nybro 2; E. Holm, Nybro. *Boghandlere:* F. Sørensen, Storetorv 6; Harald Bo Bojesen (turist-bureau), Ramsherred 44; J. Efsen, Ramsherred. *Cykliereparatører:* M. Petersen, Ramsherred 19; Chr. Damm, Søndergade 24; H. Weber, ved Rådhuset; Egehave & Jacobsen, Ramsherred. *Automobilreparatør:* C. Fischer, N. Chaussee. *Fotografer:*

P. Clausen, Storegade overfor Folkebanken; Rylland, Storegade. *Statsbanegården* (til Rødekro) ved Nørreport. *Amtsbanegårde* (til Hovslund—Løgumkloster og Gråsteen) ved Nørreport, på Skibsbroen, ved Sønderport. *Dampskib* til Sønderborg (—Fåborg). *Fjorddamper* til Eliselund og Varnæs. *Automobil* til Haderslev, Branderup, Rabsted og Flensborg. *Post* og *Telegraf* på Nørretorv. *Bade*: Byens *Badehuse* på Skibsbroen, *Lensnække*, *Bellevue* (også varme bade); vandet $2\frac{1}{4}$ pct. saltindhold. — H. Rud: Aabenraa 1921 (gode kort).

1. Åbenrå forekommer o. 1200; i Valdemar Sejrs Jordebog nævnes toldafgift af Riseherred, dvs. af Åbenrå; 1335 fik byen sin skrå stadfæstet af hgt. Valdemar V; dens bestemmelser går tilbage til Valdemar Sejrs tid; de mange latiniserede danske ord og vendinger viser tydeligt, at byens sprog har været dansk. 1544—1713 hørte by og amt til den gottorpske del af Slesvig. Byen har ligget gemt bag skove og bakker, mens færdselsvejene gik v. om skovene over fladlandet. Den har handel med tømmer, kul, foderstoffer og jern helt over til Vestslesvig; derimod er dens egentlige opland mindre og mindre godt end Haderslevs og Sønderborgs. Den udmærkede havn — fjorden er indtil 24 favne dyb — har tidlig fremkaldt skibsbyggerier og skibsfart. Wallenstein tænkte i Kejserkrigen på at bygge en krigsflåde her af tømmeret fra egnens egeskove. Tidligere havde byen en blomstrende fragtfart med store skibe, fregatter og barkskibe, i asiatiske farvande. Under nordøstmonsuner kunde der ligge 40—50 Åbenråskibe i samme havn; kaptajnernes koner var med, og deres børn fødtes ombord. 1862 var her 5 skibsværfter, der i løbet af 20 år havde bygget 120 skibe, de fleste tremastere; samtidig ejede byen 70 store sejlere. Ved stabelafløbninger var der stor fest; når kongen kom til byen, paraderede skibstømterne med øxen på nakken. Ved 1880 byggedes det sidste skib, men fragtfarten, især i Østasien, fortsattes endnu af dampskibe med Åbenrå-officerer og mandskab, selv om rederierne for største delen forlagdes til Hamburg. De senere år havde skaffet byen ikke liden fordel af kvægmindførsel til søs fra Kongeriget, der opstaldedes i karantænestalde. 1901 indførtes kun 5900 stykker, men 1910 56,271; nu er det exportstalde. I de senere år har der været store silde- og brislingestimer i fjorden, som hidlokker fiskere langvejs fra. Det er disse brislinger, der bliver til »Kieler Sprott«. Om byens betydning som fiskeplads vidner dens våben: 3 makrel. Nu skal havnen udvides og uddybes til 7,5 m. 1867 havde byen 6155 indbg., 1891 kun 5508. 1921 var tallet steget (med forstaden Kolstrup) til 7961.

2. Sproget i Åbenrå er overvejende dansk, o. 80 pct. af befolkningen taler dansk i en meget interessant dialekt, som burde få sin skildrer. Skiltene var i de senere år før verdenskrigen som følge af tryk på de næringsdrivende blevet overvejende tyske, men er nu igen overvældende danske. Valgtallene til den tyske rigsdag var i 1871, 1887 og 1912 370, 250 og 374 danske stemmer, 408, 498 og 782 tyske. Men dertil 1898 endnu kun 96, 1912 derimod 305 socialiststemmer. Ved afstemningen 10. febr. 1920 afgaves 2224 stemmer for Danmark, 2725 tyske; men deraf var tilrejsende 445 danske, 899 tyske. Ved folketingsvalget 1920 afgaves 1019 dansk-borg. stemmer, 644 dansk-soc., 989 tyske stemmer; ved byrådsvalg 1922 1059 danske, 652 soc., 871 tyske. I rådet sidder derefter 7 dansk-borg., 2 danske soc., 2 tyske soc., 6 tyske. Septbr. 1921 gik der 906 børn i de danske skoler, 563 i tyske. Til gavn for byens danskhed har det været, at dens centrale beliggenhed har gjort den til sæde for den danske organisation Sprogforeningen. I Åbenrå udgår »Heimdal«, stiftet 1879, fra 1894 udgivet af H. P. Hanssen. Det 1839 af urmager Fischer oprettede »Freia« blev 1874 smættet sammen med »Dannevirke« i Haderslev. Også tidsskriftet »Sønderjydske Aarbøger« og Sprogforeningens almanak udgår fra Åbenrå. Om byens danske vækkelse se: P. Lauridsen: »Da Sønderjylland vågnede, II«. Mellem de to krige 1850—63 havde præsten Andr. Leih stor religiøs og folkelig betydning. Om de danske ledere se nedenfor. I Åbenrå fødtes 1815 Regenburg († 1895), der mellem de to

krige som departementschef i det slesvigske ministerium var den egentlige leder af det officielle danske arbejde i Slesvig.

3. De ældre bydele skildres meget smukt af Chr. Axel Jensen: »Borgerlige småhuse gør Åbenrå til en malerisk og indtagende by. På Vælgtergade [Vælgterplads], i Slotsgade og mange andre steder . . . føler man . . . denne arkitekturs stemningsfulde hyggelighed. I al dens enkelhed får den mangfoldig afveksling ved de varierede hus-typer, de forskellige krydsninger mellem danske langhuse og tyske gavlhuse. Som arv fra den gotiske renæssance er der bevaret en viss uregelmæssighed, karnapper stikker frem i fortovet og bryder den strænge symmetri, der heller ikke respekteres ved gadedørenes placering. De sparsomt anvendte murede detaljer, lisener og hånd, enkle portalindfatninger og vinduesgavle afledes af det 18. årh.s former; frontonerne reduceres jævnlig til en svagt buet profil, der som en larve bugter over vinduerne. Renæssancemæssige er de talrige smede-jærnsankre, der omkap med de mange indskrifttavlers morsomt snørk-lede barokbogstaver fortæller om byggeperioderne, der begyndte 1713, kulminerede i årtierne omkring århundredets midte og ebbede ud i 1770'erne.« Enkelte huse og gader som prøver herpå nævnes senere.

4. **Vandring i byen.** Udgangspunkt Statsbanegården eller det nærliggende Folkehjem. 1901 overtog Sprogforeningen forlystelsesstedet »Schweizerhalle«, som omdøbtes til Folkehjem, og hvortil dens boglager flyttedes. 1911 indviedes den nye bygning (arkitekt Magdahl Nielsen) med stor sal og læsestue; nu også sæde for det Sønderjydske Landsbibliotek (20.000 bd.; i egenskab af bibl. for Åbenrå udlån og læsesale ved rådhuset). Bag Folkehjem Frimenighedskirken, bygget af Niels Jacobsen i Odense, en født Åbenråer, indviet 1904. Sjælen i dette foretagende var kaptajn Fischer. Allertavlen af den fødte Åbenråer Thomas Jensen, der i New York har haft et betydeligt navn som kunstner (flere gode portrætter af ham i Åbenråhuse). Tilsammen er her dannet en meget tiltalende enhed, stilfærdig, kultiveret og dansk. Mange for Nordslesvig betydningsfulde møder fandt sted i Folkehjem under krigen, og fra dets altan proklamerede søndag 17/11 1918 H. P. Hanssen: Nu kommer vi tilbage til Danmark.

»De i flere tusindtal mødte folk var fyldte af en glæde, som hverken var overmodig eller støjende, men dog lyste ud af hvert ansigt; mange af de gamle ansigter sås igen, men mange savnedes, de, som blev derude på Europas valpladser, og de, som døden har revet bort i de over 4 år, siden folk sidst samledes i stort antal hernede, de 4 år, der har været for os som en menneskealder, så fulde af lidelser, sorg og savn.« Hanssen gjorde rede for, hvad der hidtil var udrettet, og tegnede et rids af det, der endnu stod tilbage; han sluttede med Bjørnsøns ord: Alt hvad fædrene har kæmpet — mødrene har grædt — har den Herre stille læmpet — så vi vandt vor ret. Nu kunde man, som »Dannevirke« sagde, se ind i det forjættede land.

5. Sydpå forbi det røde Tingshus. Den bakkede og bugtede hovedgade bærer skiftende navne: Nørrechaussee, Nørre-port, Ramsherred med Nørretorv, hvor Junggreen og senere Matth. Andresen boede, Storegade, Storetorv, Søndergade, Sønder-torv, Sønderbro, ialt 1½ km. Bøj dog allerede om ad Store Pottergade til den maleriske Vælgterplads med huset

»den blind' Æsel«; lige mod v. forbi den nye, lidet skønne Statsskole til den smukke Kirkegård.

6. I den nordlige del af Kirkegården mindesm. for Junggreen (rigsdagsmand; Sprogforeningens første formand, † 1886), rejst af Sønderjyderne: »Lykkeligt det folk, der fostrer slige sønner«; lige ved dette farver Bahnsens grav, i 50erne byens ständerdeputerede († 1875): »Allid det dages påny, hvor hjærterne morgen venter«. Fr. Fischer († 1871) ligger et stykke tilv. for Kirkegårdens hovedindgang på syd-siden; graven betegnes ved et af de højeste gravmæler: »I mørke dage som i dæmringstiden stod håbet lyst og kraftigt ved hans side; gid så det stå hos os, som endnu stride, og hjælpe os til kampens mål at nå«. I nærheden tilh. for midtgangen i nederste gravrække mod hegnet advokat Bekkers grav (Sprogforeningens anden formand; † 1887). Ved midtgangen fra n. til s. længst mod n. tilh. gårdejer Jacob Michelsens grav († 1899; Bekkers efterfølger) og nærmere hovedindgangen krigergrav for 32 danske: »Kæmper, som med sejr gik hjem fra sot og sorg, er stenen sat af danske mænd«. Sydvestligst kaptajn Hegermann-Lindencrones grav (faldt ved Bov $\frac{9}{14}$ 1848). Nu hviler her også tobaksfabrikant Math. Andresen († 1916; fra 1889 Sprogforeningens sekretær, fra 1900 dens formand) og Nicolai Andersen († 1919; sprogmand og forfatter på folkemålet, fra 1900 foreningens sekretær).

7. Tilbage ad Mølleforte og Nybro ud til Brundlund slot, bygget af dronning Margrete, nu moderniseret amtmandsbolig. Derefter ad den som helhed maleriske, tildels urørt bevarede Slotsgade (husene opførte efter en ildebrand 1707) til Sønderport (Søndergade 20 stateligt hus), over Havneanlæggene til Amtshuset. Ny moderne færdselsåre fører øst om byen lige fra Nørre Chaussee til Sønder Chaussee. Ad Rådhusgade forbi »Heimdal«s nye lokaler til Rådhuset fra 1828. blandt portrætterne af danske konger og dronninger er Caroline Mathilde af Jens Juel. Her findes også foreløbig anbragt byens del af »de danske kunstneres gave« (deribl. Frølichs korton til »Uffe hin spage«). På Storegade den Nordslesvigske Folkebank, oprettet 1872, bygget 1912 af Jacobsen, og den danske Landmandsbank, hver på sin side af indgangen til Kirkepladsen, og skrås overfor Handelsbanken, bægge ligeledes nybygninger. St. Nicolai kirke, viet sømændenes helgen, har været en interessant senromansk murstensbygning med tværskib og tre apsider, men er ugenkaldelig forfusket; i korsskæringen de gamle halvpiller. Kalkmalerier. Nyt tårn. Barokaller og prækestol i tidlig renæssance. Ved Kirkepladsen provstegård af Voigt og stiftelser.

8. Åbenrå kappes i skøn beliggenhed med Vejle, står der i geografierne. De to byers omgivelser ligner også noget hinanden. Bægge steder den brede fjord med lige kystlinjer og skovklædte, stejle bakker ned mod stranden; byerne selv ligger inderst på højde i engdrag; ja selv Grejsdalen genfindes i Åbenrå i det dalstrøg, der går nordpå langs Haderslev landevej for derefter at bøje mod v. Men i v. lukkes her hoveddalen strax af en sammenhængende skov- og bakkevæg; man ser ikke een landsby; mens den flade Vejledal som en fortsættelse af fjorden går langt op i landet mellem høje banker. Og Vejle fjord er smallere og meget længere, bakkerne højere, lyngen klæder dem sammesteder; hele indtrykket er der alvorligere, her mere smilende. Fjorden her er kun 10 km lang, $3\frac{1}{2}$ km bred. Skovene om Åbenrå by og fjord kan anslås til o. 1800 ha, hvoraf 962 er Statens. De smuk-

keste træer findes i Hjælm (tilh. ved vejen fra Skyttehuset en bøg, 3,0 m i omfang, 25 m høj) og i Jørgensgård skov.

9. Har man liden tid, besøge man Galgebjærg et. Opgang mellem jærnbanen og tinghuset, meget nær ved Folkehjem. Forbi en smuk platan. Restaurant Arnsbjærg. Den tidligere navigationsskole får nu sin opr. opgave tilbage efter at være bortreklameret fra »Deutsches Jugendheim«. Højt oppe det tyske konsulat. Udsigten fra sidste mark før Nørreskov meget smuk. — Andre mindre spasereture udenfor byen går til Farversmølle ved Sønderkov, ad alleen til Hjælm, hvor der anden pinsedag er folkeliv med hvide telte under det grønne løv, ud ad Kirkegårdsvejen, endelig udenom den fra fjorden indvundne made Kil ($\div 4$ m), dvs. ud ad Nørrechaussee, ad første vej tilh. til udværtshuset Sommerlyst, langs Jørgensgårds skov mod s. og ad dæmningen hjem. De fleste af disse småture er optagne under de større udflugter nedenfor. På disse kan man ligesom ved de andre nordslesvigske byer blive hjulpet over døde strækninger af dampskibe og amtsbaner; en sådan bane (55 km) går nordpå ud over Løjt, skærer den østlige hovedbane ved Hovslund og fortsættes til Løgumkloster; en anden (31 km) går med store svinkeærinder til Gråsteen.

Første udflugt: mod vest (Åbenråskovene). 10. Ad Tønder landevej og ad første vej tilv. igen mod s. ligeud til Sønderkov. Her såvel som i Årup skov (stor kløft nordlig) og i rummet mellem skovene (68 m) udsigter. Følg vejen langs Sønderkov søndre udkant til den første vej, der går ind i skoven igen, til værtshuset Farversmølle. Igen gennem skoven til kroen Cæcilielyst ved Tønder landevej; den følges mod v. til det næste hus, Bøgelund, hvorefter man går mod n. gennem skoven Enemark. [Smukt mod s. i den bakkede skov Sønder Hejsel; mod n.ø. derimod, hvor man får skov på bæggesider af vejen, meget smuk sti forbi udsigtsstedet »Kongens forhøjning« ind i Hjælm, hvorfra den lige allee fører til byen.] Hvor man igen får fri mark tilv., går vejen mod v. sønden om gården Enemarks store frugthave til den lille gård Mønterhøj. Smuk udsigt over et rydd til Nymølle. Men bag gården, lige i v., bakken Mønterhøj (68 m) med den pragtfuldeste udsigt over Åbenrå dal og fjord. En lille lund deler udsigten i to parter, een mod s.ø. til landet s. for fjorden, en anden, kende- lig ved en flagstang, mod n.ø. ind over byen; over Jørgensgårds skov Løjt bakker. Op på bakken fører ingen sti; den er imidlertid for stejl til at blive pløjet, og det er derfor ikke særlig vanskeligt til enhver tid at komme op på den, hvad man absolut bør gøre. Virkningsfuldest, når man fra det flade skovløse vestland s. for Søst by går mod ø. og pludselig fra den bratte styrtning får udsyn over skov og by og fjord. Ned ad bakken igen; tilbage til gården Enemark; vejen, vi er gået tilbage ad, fortsættes i sti gennem skov lige mod ø. forbi skovridergården Vesterlund og kirkegården ind til byen.

11. Fra gården Enemark også mod n. forbi Nymølle ved en skovkranset dam (værtshus); ø. om denne gennem skoven Langbjærg og over jærnvejen (køn udsigt fra broen) ud til Ribe landevej ved skovfogedhuset Skedebjærg. I nærheden an-

læg med flere tusind frugttræer. [S. for Nymølle går en vej af mod ø. forbi Vesterlund ind til byen, men bødre er det at stikke ind mod ø. over Langbjærgets høje ås med smukke fald til bække sider og over jærnbanken ad landevejen at vende tilbage.] Smukt og stejlt terræn med engdrag inde i Riseskov, og man kan så ad landevejen gå op til omtrent hvor skoven slipper også tilv. og dernæst ad første vej tilh. over højflade med udsigter mod n. til Rovbjerg og Lerbjerg plantager, til Knivbjerg og Løjt nå til den meget højtliggende (81 m) Skovgård. Men man kan også komme herop gennem en skovklædt dal gode 500 skridt på landevejen ø. for Skedebjerg, hvorefter man går mod ø. forbi den tidligere Brundeteglgaard. *Udsigt. N. for teglværket ind i Nørreskov, hvor man følger den meget slyngede vej forbi en sandgrav og en stor bøg (5,35 m i omfang, 30 m høj, 28 m i kronegennemsnit); man havner tilsidst ved et skovløberhus (forfriskninger) med *udsigtsudhug, Nørrebanke; et ud mod fjorden, et over Åbenrådalen. Herfra omtrent er et maleri af la Cour taget. I denne skov især har skovtyverier i soldaterrådernes tid sat sig varige mærker. Mindst 40 gravhøje. Ad trappesti ned i Kolstrup eller mere mod ø. over Galgebjerg (se 10) ind mod banegården.

Anden udflugt: mod nord (Løjt, Knivbjerg, Ø. Løgum). 12. Løjt (tidligere Løjtnæs) er den meget bakkede halvø mellem Åbenrå og Genner fjorde; småskove og overordentlig frodige hegn er med til at skabe en af de yndigste egne i Sønderjylland. Interessantere endnu bliver naturen, fordi næsten indtil Genner fjord stryger vestlandet med sandet jord, moser og lyng. Ved Bodum og Løjt Kirkeby kommer man umiddelbart fra lerbanker med levende hegn ned i hedeslette. Fuld af modsætninger er også de sociale forhold på halvøen. Byerne mod ø. og s. er rige og pynkelige gårdmandsbyer; ikke så få af gårdmændene er fordums kaptajner og styrmænd, der har faret den halve verden rundt, og i hvis hjem der er mange kinesiske og japanske sager. Der er også bevaret enkelte gamle bulhuse. Men i kirkebyen huses den talrige arbejderstand, der om sommeren er sysselsat med tørvegravning på moserne. Mangelen på arbejdskraft i sommeriden indskrænker roeavlens; følgen heraf og af den dårlige udskiftning med langtfraliggende marker er igen en gammeldags driftsmåde med delvis studefødning; derfor fortræffeligt korthornskvæg og ikke rødt malkekvæg som s. og v. for Åbenrå. Sindelaget herude har været ret delt, idet endel af de store bønder og kaptajner har været tysksindede, men til daglig er modsætningen mellem dansk og tysk ikke så fremtrædende som i andre egne. Halvøen sammen med Genner gav i årene 1871, 1881 og 1912 395, 226 og 293 danske, 88, 86 og 170 tyske stemmer; dertil i 1912 67 soc. Afstemningen ¹⁰/₂ 1920 gav i Løjt sogn 1119 danske stemmer, 353 tyske (deraf i Stollig 76 og 85). Det er 76 pct. dansk, men fradrages de danske og tyske tilrejsende bliver det 79. Ved folketingsvalg 1920 var der på Løjt 379 dansk.-borg., 110 dansk.-soc., 146 tyske stemmer. Stollig by her alene foruden Vollerup (IV, 28) havde i hele Åbenrå amt tysk flertal (44 tyske st., 34 danske).— Adskillige fortidsminder, således en smuk dysse ved Løjt Sønderkov, tæt ved brinken, og ved Barsmark s.v. for Knudshoved en meget anselig grav.

13. Ved en udflugt til Løjt osv. støttes man af amtsbanen med stationer ved Knap, Stollig, Skovby, Barsmark, Løjt

Kirkeby, Nørby, Knivsbjærg, Genner, Ø. Løgum, Hovslund. Overfor Folkehjem går en vej af gennem villakvarteret Karpedam tilh. ind i Jørgensgårdsskov. Dejligt terræn både inde i skoven og ved Strågård (amtsdomæne, købt af en tysker) udenfor. Værtshuset Knappen yndigt liggende ved Stenbjærg grønne mølledam. Pragtfuld eg og bøg ved indgangen. [Herlig vej herfra v., n. og ø. om skov ned til Blåsholm og Dyrhave og tilbage til Abenrå over Ovbæk.] Op gennem den smukke by Stollig. [Fra gården Valhalla lidt v. for byen fører en overmåde morsom sti med meget stærkt fald i lige linje gennem skov ned til Abenrå; denne vej bør altid benyttes på tilbagevej; ikke til at gå op ad; også brilliant nedvej fra Jørgensgårds skov over Dambjærg.] Nordud af Stollig, ad første vej tilh. op på Trindbjærg (92 m) n. for vejen, det højeste punkt på halvøen med meget vid udsigt, kun mod ø. dækket af næsten ligeså høje bakker. Østpå til Skovby og videre o. 1100 m forbi Høgebjærg. S. for vejen ligger Arnbjærg (86 m), n. for det spidse Blåhøj (80 m), bægge med udsigter, den første bedst; her er vestlandet skjult af Trindbjærg, men så meget rigere og skønnere er udsynet over hav og land mod ø.: Sundevad, Als, Fyn. [Fra Arnbjærg ensom vej mod s.ø. ned til Sønderkov, hvorfra langs stranden forbi Skærrev tilbage om til Dyrhave og helt til Abenrå, om det skal være.] Så gennem den kønne meget langstrakte, morsomt indsænkede by Barsmark. Ret vestlig i byen ved en gård n. for vejen to meget smukke ege.

14. Fra Barsmark sideudflugt forbi den gamle bulhusgård Holm, over Torshøj til Løjtfærge eller Barsø Landing (kro), hvorfra overfart til Barsø (271 ha, 76 indbg.). Fra Løddenbjærg nordlig (38 m) prægtig udsigt over bælt og kyst. Østsiden en lodret lervæg af indtil 16 m højde. Ingen kro. Den vistnok ældste gård i Løjt sogn. I krigsårene 1848–50 samledes landflygtige danske Abenrære herude. Man kan gøre turen først til Barsø og så lade sig landsætte på Sønderballe Hoved (III, 22). Er man derimod kommen tilbage til Løjt, har man på vejen til Løjt Kirkeby udsigt fra Lammetsbjærg (55 m).

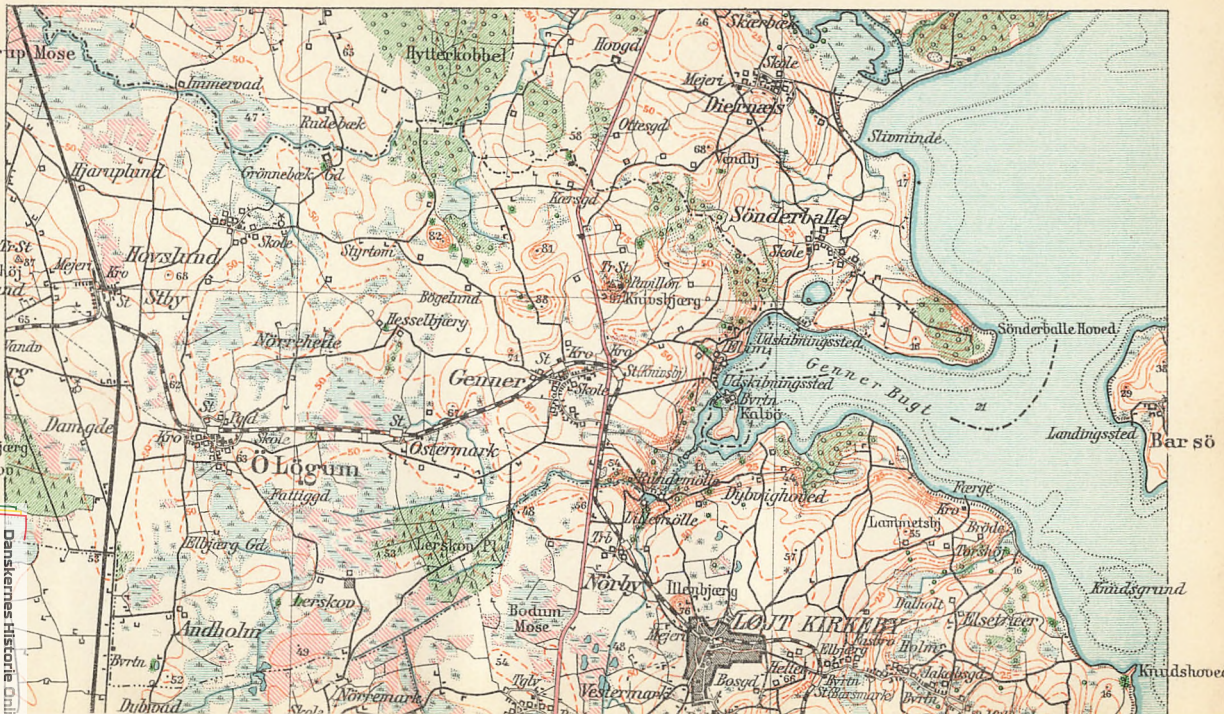
15. Fra Barsmark til Løjt Kirkeby (522 indbg.). »Tyske kro« ved stationen dansk, den »danske kro« tysk. Kirken har et par gotiske murstensfløje, føjet til den romanske kampestensbygning. I koret gotiske kalkmalerier. Fortræffeligt bevaret alter fra 1520, gotisk med renæssancetilløb. Renæssanceprækestol fra 1557. Stolestaderne malede af Eckersbergs lærer Jes Jessen. Bullhuse hos Krabb »på Bjærget«. Fra Kirkeby kan man tage tilbage den lige vej til Abenrå; på vejen de skovklædte »Brune Bjærge« (82 m), der ses langt ude i v. Eller over Stollig ad Valhallastien.

16. Fra Løjt mod n. til »Rundemølle dybt nede ved Gennerbugt. Strax udenfor Løjt skifter landet karakter; jorden bliver ussel, hegnene forsvinder, mose- og lyngpletter viser sig,

Hjarup Mose

Tr St
Stenløj
Hjaruplund

Roobjerg
Skov

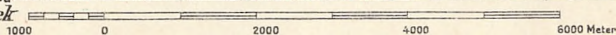
Bar sø

Krudshove

Generalstabens topografiske Afdeling København 1922

Stubbæk

og vejen er træls og sandet. Fra bakken (50 m) s. for kløften (man går til allersidst ad sti tilv.) yndig udsigt over Genner fjord. [Anbefales bør en tur ad vejen østpå fra Rundemølle; ligeved Nørreskov H u n d h ø j (44 m) med *udsigt. Nørreskov har et meget bakket jordsmon og flere kæmpehøje.] Fra Rundemølle gennem skov til den lille ø K a l ø (kro), hvorover tørvene fra Genner moser udføres; til jærnskipenes tid var her et stort værft. Så ad Gennervejen til L y n g t o f t kro. Man kan også fra Rundemølle direkte nå ud til Haderslev landevej. En tredje yndig vej fører fra Kalø forbi den smukt liggende Slivmølle (bulhuse) til Sønderballe (III, 22).

17. K n i v s b j æ r g (97 m), næst Skamlingsbanke den største højde i Nordslesvig, har vinket en fra mange steder. Brat styrter det ned mod den dybe Gennerfjord, kun 800 m fra vandet, der her umiddelbart ved kysten har en dybde af 20 m. Indtil 1894 lå det hen som en øde bakke, men fra dette år er her bleven holdt årlige tyske fester, således endnu $1\frac{1}{5}$ 1919. Der blev bygget pavillon, lavet anlæg og sportsplads, og 1899 blev det 45 m høje Bismarktårn i moderne tysk kraftbarbarstil indviet. Statuen er nu fjernet. »Wir Deutsche fürchten Gott und sonst nichts auf der Welt«, lød indskriften. Udsigt over Åbenråskovene, Rise kirke bag dem, Øbenings skov langt ude i v. i Rangstruphøjlandet, Rovbjerg mølle, Stensbjerg, Bevtøft kirke og plantage, Hovslund skov, Pothøj, skovene om Haderslev Dam, Højbjerg i Stepping sogn, Moltrup kirke, Skamlingsbanke (over Møllegård lige nedenfor bakken); Assens kirkespir og sukkerfabrik, Als. Man skal kunne tælle 32 kirker. Fra tårnet ser man i v. Toflund, Tislund, Nustrup kirker, i n. Sommersted, Hjerndrup, Tyrstrup, i n.ø. Åstrup og Øsby, i s.ø. over Alsford og Augustenborgfjord Lysabild kirke på Als i 6 mils afstand, Dybbølbjærg, Avnbølsned højliggende skov, foran den Varnæs kirke i Sundeved, i s.v. Bjolderup (bag Rise), Hjordkær, Egvad kirker. Sydpå kan man ikke se over Åbenråskovene. Som gradmålingspunkt korresponderes med Skamling, Lerbjerg ved Fåborg og et punkt på Als. — Sognet, hvori Knivsbjærg ligger, Øster Løgum, gav $10\frac{1}{2}$ 1920 869 danske, 181 tyske stemmer (Hovslund by deraf 144 og 71). Det danske pct.-tal, 83, øges til 84, når de tyske og danske tilrejsende fradrages: 143 og 44. Ved folketingsvalg 1920 var der 493 dansk-borg., 20 dansk-soc., 70 tyske stemmer.

18. Tilbagevej til Åbenrå ad landevejen gennem hede-moserne ved Bodum, forbi kroen Vennelyst (69 m) og siden med udsigt over Bøglundbækkens dal, Åbenrå og det inderste af fjorden. Lidt ø. for Vennelyst, hvor den gamle landevej Haderslev—Åbenrå, der her hedder D i m e n, med stærkt fald og brolagt går ned til den nye chaussee, er motivet taget til et kendt maleri af P. Chr. Skovgaard, som ejes af kejserinde Dagmar. — Men er man bleven ked af den evig smilende natur og hegnene, kan man gøre en afstikker gennem vestland. Ad sti ved Knivsbjærfs fod går man da over til den gode danske by G e n n e r, på hvis grund underligt nok Tyskernes nationale helligdom kom til at ligge. Og gennem moseland til Ø. L ø g u m i en øde egn; den og den sønden for liggende kommune Andholm de ringest skyldsatte i Åbenrå amt (3—4 rm. nt. pr. ha). I kirken et godt gotisk alter; prækestolen god tidlig re-næssance. Mod s.ø. over til de to ensomt liggende gårde L e r-

s k o v. Mod ø. Lerskov statsplantage (214 ha), helt omgivet af hede og mose. Tyske befæstningsanlæg fra verdenskrigen: betonstøble underlag til de svære kanoner. Ved den vestligste af gårdene følger man et langt dige over mose sydpå til Rise Hjarup. S. for denne by kommer man på eengang ind i østkystnaturen, forbi Brunde Teglværk (se ovenfor) ned til Åbenrå. Vejen over Løjt til Knivsbjærg o. 25 km, fra Knivsbjærg tilbage ad landevejen 12 km, over Ø. Løgum o. 20 km.

Tredje udflygt: mod øst (fjordens sydkyst). 19. Gennem sognene Ensted, Felsted og Varnæs, der ikke blot udmærker sig ved en meget smuk natur, men også er godt dansksindede. Henholdsvis 1871, 1881 og 1912 gav de (Røllum kommune fraregnet) 614, 418 og 656 danske, 95, 50 og 136 tyske stemmer, dertil i 1912 63 soc. ^{10/2} 1920 stemte i Ensted sogn 551 dansk, 143 tysk (deraf i Stubbæk 215 og 89), i Felsted 1108 og 106, i Varnæs 815 og 56. Dansk pct.-tal således 79, 91 og 94, men når de tilrejsende fradrages 84, 95 og 96. 1920 ved folketingsvalg 1198 dansk.-borg., 139 dansk.-soc., 43 tyske stemmer. Af herregårdene i disse sogne, en ejendomsform, der så godt som ikke kendes nordligere i Sønderjylland, ejes Kiding af grev Ahlefeldt-Laurvig-Lehn; Skovbølgård har fra gammel tid haft tysk ejer, Grøngrøft og Årup har nu fået danske. I Felsted var indtil 1864 Mørk-Hansen (I, 15) præst. Hans dagbogsoptegnelser fra 1864 er udgivne; også den daværende præst i Ensted, Poulsen, har meddelt sine.

20. Fra Åbenrå med dampskib til Eliselund. Eller med amtsbanen til Lundsbybjerg kro og derfra ad vej mod ø. lidt oppe ad chausséen. Ved gården Lilhave meget smuk udsigt (maleri af Agersnap, skænket rigsdagsmand H. P. Hanssen efter udstået fængselsstraf 1906). Eller ad Flensborgvejen langs fjorden sydpå. Forbi fiskerlejet Styrtom (kroen Sølyst). Her står Danmarks måske største kristtjørn, som har givet bakken navnet Høffeljbjerg (H. gmlt. navn for krtj.). Ad første vej tilv., opad til badehotellet Eliselund; vandets saltindholdighed 2 pct.; meget smukke udsigter ligeved og længere borte. Køn dansk sommervilla Højtoft oppe tilv. En af en landråd i Åbenrå oppudset stendysse. Ind i Hostrup skov til den smukke Agsø. Derefter ned forbi Krusmølle. [Krusmølle dal er morsom at følge helt oppe fra Hostrup Krat.] Sydøstlig ved en vejskæring en bakke (44 m) med udsigt over Felsbækkens dal. Følg vejen videre mod n.ø. til en fodsti, som skærer den og mod s.ø. fører ind i Syvmandsskoven på meget bakket jordsmon. Gå mod n. gennem skoven; n. og n.ø. for skoven udsigter ned over den. N. for skoven Skrædderkro. Derefter mod s. til Tæstebjærg, den højeste bakke s. for fjorden (74 m) med vid udsigt: Over Varnæs og Bovrup møller Alssund og Nørreals med Nørborg og Hagenbjærg kirke og mølle; Ulstrup og Sottrup kirkespir, Dybbølbanke med mølle og mindesmærke, Nybøl hvide mølle, Broager tvillingtårne, Gråsteen og Rinkenæs skove, langt borte Kollund mølle og det høje land helt nede ved Bov, Bjærgskov ved Åbenrå—Flensborgvejen i v.s.v., Åbenråskovene, Løjt, Barsø, Haderslevnæs med Vilstrupskov; Fyn.

21. Mod ø. ned til Skovbøl (station). Skovbølgård (3439 rm. nt.) smuk bygning fra 1765. Derfra mod n. forbi det dybtliggende Stenskær ind i Vesterskov, der har rig vegetation og dejligt leje i Dyrbækkens kløft. Sydøstlig i skoven tre trævoxede kæmpehøje. Bestig klinten v. for bækken (o. 25 m); cyprinaler. Dyrbæk er Sundeveds gamle vestgrænse, men allerede i midalderen blev Varnæs sogn skilt ud fra dette landskab som eget birk. Fra stranden over gården Dyrbæk (Galgebakken, 54 m, med udsigt) til Varnæs kirkeby (stationskro). I kirken ejendommeligt senromansk krusifix over korbuen. Ud for koret en gammel hul løn. Sognets gårde er næsten alle udflyttede og ligger hver i sin mark. Den østlige del af Felsted sogn og Varnæs den højest skyldsatte del af Abenrå amt.

22. Fra Varnæs til Skovsø, en fordums vig, hvis munding er tilsandet, og hvis aldrig pløjede brinker mod n. er skovklædte. En vandring omkring søen oppe langs bakkeranden meget smuk. Her ved Varnæshoved mødes de tre vande, Abenråfjord, Alsifjord og det åbne Bælt. Fra søens nordside fører vejen mod v. forbi voldstedet af »ridder Viggas borg« og forbi flere smuklformede bakker med store bøgetræer. Udsigt fra bakken (37 m) n. for gården Ornum. Når man er kommen ned til stranden, følges denne til anløbsstedet Varnæsvig (hotel) i læ af Varnæs Tyk. Inde i skoven mod s.v. en langdysse, 58 m lang, grundfladen 778 m², stenene over 2 m høje, næsten alle 80 randsten bevarede; mod ø. en ødelagt runddysse. I Valdemars jordebog nævnes færgefart (til Fyn, Løjt, Als). Herfra gik kongevejen til Urnehoved. Fra Varnæsvig kan man tage til Abenrå med dampskibet eller sejle østpå til Nørreals, Sundeved og Sønderborg; der er så smukt tilsøs udfor fjorden med de 5 lande: Als, Sundeved, Løjt, Haderslevnæs, Fyn; det spidse Blåhøj dominerer på Løjt. Fra Varnæs by kan man tage med toget sydpå over Bovrup (Albrechtsens kro; Brokbybjerg s. for byen, udsigt) til Kiding og derfra begynde en vandring til Gråsteen. Det mellemliggende stykke vej ikke så morsomt. Vælger man at tage tilfods til Sundeved, lægges vejen over Blåkrog (Eckersbergs fødested). Den lige landevej Abenrå—Sønderborg 37 km. Der vil vist komme bane Abenrå—Felsted—Avnbøl, som vil medføre nedlæggelsen af banen Abenrå—Gråsteen. Videre se IX, A og C.

Fjærde udfugt: mod syd (Søgård, Klipleve). 23. Den er ejendommelig, på grænsen af ø. og v. Allerede ved Varnæs begynder det spidstoppede endemorænelandskab, gennem hvilket udfugt III for en del gik; det fortsættes her mod v. tværs over Flensborg landevej og kulminerer i Bjærgskov. Flere indsoer (Hostrup sø 260 ha), store moser, også bakkeøer midt i fladerne, spor af, at vandløbene tidligere har haft en anden retning, alt tyder på interessante forhold i istidens afsmælningsperiode.

24. Bedste opfattelse af terrænets afveksling får man, når man vælger vejen op gennem Abenrå Sønderskov, gennem

Årup skov og mark, over mosen til den ensomt liggende Ensted gode kvaderstenskirke, over Holm, der med rette bærer sit navn, til Kliple v (Mørchs kro), gennem Søgård skov, over kønne lyngbakker (sjældne i Sønderjylland, 70 m) over til landevejen, om gennem Lundtoft til Kvær s (Thom-sens kro) med dens lerbakker (IX, C); over Søgård flade hede med sandføgne høje til herregården af dette navn (kroer her og i Lundtoft), gennem den kuperede Bjærgskov til Felsted. Tre kroer; i fru Iversens gård en eg, 7½ m i omfang; læg mærke til modsætningen mellem den hyggelige gamle by i ø. og den grufulde stationsbydel i v. Forbi plantagen Hostrup Krat, gennem S. Hostrup til Agsø og Eliselund (ovenfor 20). Går man derimod ad chausseen sydpå, har man Holdbi gode kro undervejs. Fra Kliple v, fra Lundtoft nær grusgraven, fra Tørsbøl s. for Kvær s, fra Felsted og Hostrup kan jærnvejen benyttes til forskellige sider. Bjærgskov (73 m); Hostrup sø nedenfor 36 m) er raseret plantage, der nu vil blive fredet; fra de nøgne bakker er der udsigt mod v. lige til Tønder, og ø. for vejen er der herligt jordsmon med stenstrøede bakker og forpjuskede bøge, græsgange for løstgående kvæg. Fra bakkerne ved Søgård og Lundtoft overses landet: Bov høje kirkespir mod s.; foran den de store plantager Kelstrup og Bommerlund (»hvor ned til Bov den tunge vej henslæber sig i sandet, der ligger kroen Bommerlund, bekendt i hele landet; der er den bedste danske snaps osv.«). Kroen nedlagt, brænderiet forlængst flyttet til Flensborg.

25. Inde i Kliple v hyggeligt interiør: Mørchs kro og præstegården (1747) i landlig rokoko, også indvendig; store træer om præstegården og om kirken med dens kirkegårdsport og middelalderlige klokkestabel, alt samlet om markedspladsen; desværre også moderne hæslighed. Markederne, under hvilke hver mand i byen er kromand, er opståede om kirken, som i middelalderen var et kendt valfartssted (St. Hjælpers); byen lå tilmed nær Oxevejen. Derfor er kirken også i gotisk tid bleven forstørret; ved en udgravning af det omliggende jordsmon vilde den blive endnu mere anselig og mindre uhyggelig fugtig indvendig, også cementeringen burde den befries for. Smuk tagrytter fra 1436, smukt korvindue. Prækestol, døbefonthimlen og epitafiet over Birgitte Ahlefeldt, alt fra o. 1610, god renæssance af Henrik Ringerink i Flensborg. Prægtige ligstene over Ahlefeldterne på Søgård; på en af dem fremstillet det gamle Søgård og det gamle Rantzau. En urfigur som Per Døvel i Roskilde. — Søgård var i middelalderen det dominerende herresæde mellem Flensborg og Åbenrå (Lundtoft, opr. Kliple v herred); de fleste andre er aflæggere derfra. Det tilhørte slægten Limbek og 1398—1725 Ahlefeldterne. Voldsted mellem søerne. Det er på dansk hånd. Kun Gram har i Nordslesvig et større areal; 1133 ha, men kun 7547 rm. nt. Af arealet 235 ha skov, 140 sø; skoven er dels forpjusket bøgeskov på dårlig bund, dels nu fældet plantage (Bjærgskov). — Kliple v og Kvær s sogne, særlig det første, var opr. gode danske. En tid var der kommet stor demoralisation i Kliple v sammen med indvandring efter banens åbning, men sognet har atter rejst sig. 1871, 1881, 1912 var der i Kvær s 105, 64, 92 danske stemmer, 33, 35, 63 tyske; i Kliple v 247, 150, 135 danske, 67, 23, 138 tyske; 19½ 1920 gav Kliple v sogn 748 danske, 187 tyske stemmer, Kvær s sogn 426 danske, 103 tyske. Med de tilrejsende stemte henholdsvis 80 og 81

pct. dansk, uden dem 84 og 84. Ved folketingsvalg 1920 gav sognene 599 dansk-borg., 50 dansk-soc., 71 tyske stemmer. Kværs og Lundloft er de bedste danske byer.

Femte udflugt: mod sydvest. 26. Tildels sammensat af stykker af andre udflugter. Følg angivelserne om fjærde udflugt indtil *E n s t e d* kirke (kro). Mod s. Årtoft plantage (443 ha). Gå derfra mod v. gennem Torp (for Urnetorp) ad Bolderslev (station). Ø. for denne by, netop ved Åbenråskovens sydvestlige hjørne, ligger gården *U r n e h o v e d* ved Oxelvejen, »Kongens Adelvej«, der fra Oxenvad har fulgt den østlige hovedbane på den ene eller den anden side, i middelalderen hovedvejen gennem Jylland og senere til jærnbannerens tid vejen for stuedrifterne. Her kryssedes den af vejene fra Sundved og Frisland. På Urnehoved, vidt synligt fra s. og v., holdtes Sønderjyllands lands-ting. I Knud Snubbes testamente 1280 omtales skoven på Urne på bolet Haldensbol på Bolderslev mark. Tingstedet må vist søges ikke ved den nuværende gård Urnehoved i Uge sogn, men på Oxelvejens østside, tæt n. for herredsrænsen på den jævne høj Løgpold. Erik Emun dræbtes her 1137 af Sorteplog. Sidste gang nævnes det 1524, da bønderne fra de omliggende herreder stiplede sammen for at rejse Chr. II's fane; fogden i Slogs herred, Nis Henriksen i Højstrupgård, der søgte at tale dem til rette, måtte flygte med sin kappe gennem-boret af pile. I Bolderslev havde fyrsterne før et jagthus og bedested.

27. I Bolderslev sognekirke, Bjolderup (vestlig), fandtes en runesten fra o. 1200 (Ketil Urnæ ligir hir), som i øjeblikket er i Kiel. Tag fra Bolderslev med toget vestpå til *H j o r d k æ r* (station) og gå derefter enten direkte over Årslev eller ad noget længere vej over Sæst ned til Åbenrå. Man bøje af mod ø. syd for en mergelgrav, før man kommer til Sæst, ad en markvej, som man følger, indtil man inde tilv. ser den høje flagstang på *M ø n t e r h ø j* (se 10). Kommende ad denne vej nyder man bedst den herlige udsigt.

28. Sognene i denne egn om hovedbanen, Rise, Hjordkær, Bjolderup og Uge, har fra ældre tid en del hjemmetyskeri, forøget med embedsmænd og indvandrede i stationsbyerne. Uge sogn hed allerede i 1864 »Klein Deutschland«. Ved valgene 1871, 1890 og 1912 afgaves henholdsvis 488, 350, 474 danske stemmer, 184, 285 og 416 tyske. ¹⁰/₂ 1920 gav sognene 2059 danske, 932 tyske stemmer, hvoraf henholdsvis 292 og 234 var tilrejsende fra n. og s. I de enkelte sogne var der med og uden de tilrejsende 65 og 68, 78 og 80, 75 og 76, 51 og 55 pct. dansk. Brunde kommune, på hvis grund Rødekro station ligger, gav kun 46 (49) pct. dansk. Tysk flertal var der desuden i de ganske små kommuner i Bjolderup sogn, Gåskær (44-43) og Vollerup (44-38 pct. dansk) og i Lovtrup i Uge sogn (44-45). Ved folketingsvalg 1920 gav de 4 sogne 1173 dansk-borg., 204 dansk-soc., 349 tyske stemmer. Tysk flertal var der kun i Vollerup by (23 mod 19), eneste by foruden Stollig på Løjt med tysk flertal i Åbenrå amt.

V. Tønder og Omegn.

Hvor ingen anden gade er nævnt, er det Vestergade. *Hoteller:* Hotel Tønder, Grand Hotel, Richtsensgade, Hotel København, Tønderhus, Spikergade, Petersen Hjedenskes gæstgivergård, Søndergade. *Konditorier:* Thorv. Petersen og Outzen (»Holtzs Kafee«). Fra *Marskbanegården* vestlig udgår alle tog, til Ribe, Højer, Tinglev—Sønderborg og Husum. *Østbanegården* nordlig bekvem til af- og påstigning i retning Sønderborg. *Post og Telegraf* nær Marskbanegården. *Boghandler:* V. Kie-ler. *Turistforen.* oplysningsbureau, på Rådhuset. *Vognmand:* P. Jensen. *Automobil- og cyklereparatør:* Meyer.

1. Tønder ligger 13 km fra havet, ikke 1 m over delle, på et sted, ind mod hvilket fra n.ø., ø. og s.ø. talrige radier peger: vandløbene rundt om fra, der her omtrent mødes og danner den brede Vidå. Omkring alle disse åer er der vidtstrakte engdrag, der mod v. går over i marsken. Kun mod n. nærmer geestland sig til byen i 3—4 km afstand. Beliggenheden midt i englandet med smukke anlæg til nærmeste omgivelse er tiltalende og ejendommelig, og selve byen er meget hyggelig med sin smukt svungne hovedgade (Vester-, Store-, Østergade), sine udmærket forskudte perspektiver, sine lave karnap-prydede gavlhuse og med de smukke plantninger. Der er over denne by den samme ejendommelige duft som i Ribe, af hø og ko og dynd og gødning opgået i en enhed. Også udefra tager den sig så godt ud; det mørke løv i plantningerne mod de lyse enge; derover enkelte røde tage og kirkens grå spir; altsammen under en høj himmel. Vinter og vår står ofte egnen under vand undtagen mod n. og n.v.; byen synes da at ligge på et næs i en uhyre indsø, hvorfra dukker op enkelte pæle og diger og de værfier, hvorpå gårdene er bygget.

2. Tønder hed i ældre tid Lilletønder i modsætning til Møgeltønder. 1243 fik den lybsk stadsret af hlg. Abel; den gjaldt til 1900. Allerede dengang havde den et Sortebrødre- og et Gråbrødre-kloster. Til 1554 kunde selv større skibe sejle op til byen, men da inddigedes den foran liggende marsk. Byens ældste historie er knyttet til slottet, der først nævnes 1271, da det blev ødelagt af Erik Klipping. 1357 indtoges det af de holst. grever; hgtinde Elisabeth pantsatte det til dr. Margrethe; 1416 blev det efter en kort belejring overgivet til hgt. Henrik, 1422 søgte danskerne forgæves at indtage det; Tønne Rønnov og 400 mand blev på pladsen. Ved delingen 1490 kom Tønder amt til hgt. Frederiks del, 1544—80 stod det under Hans d. ældre, 1580—1713 var det got-torpsk. I de følgende år blev slottet nedrevet; kun porthuset står tilbage. — I Tønder fødtes hofpræsten Bluhme (1681—1753) og entomologen Fabricius (1745—1807); her var Brorson præst 1729—1737; for at bøde på det underlige forhold, at menigheden sang tyske salmer til dansk prædiken, udgav han her 1732: »Nogle Julesalmer, Gud til ære og kristne sjæle, især sin elskelige menighed, til opmuntring; til den forestående glædelige julefest enfoldig og i hast sammenskrevne«. Men blandt disse salmer var: »I denne søde juletid«, »Mit hjerte altid van-ker«, »Her komme dine arme små«, »Hvordan takke vi Vorherre« og »Den yndigste rose er funden«. 1739 samledes dette og følgende hæfter til »Troens rare klenodie«. — 1803—10 opdroges gedlogen Forchham-mer her fra sit 9. år.

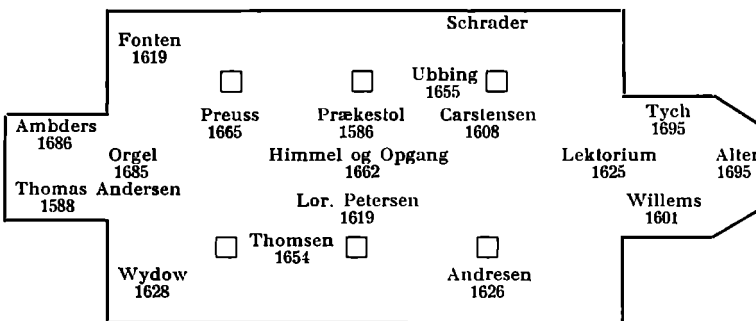
3. Byen har sin bedste indtægt af de store kvægmarkeder, der holdes hver fredag forår og efterår samt enkelte gange i løbet af sommeren og vinteren. S. for byen hinsides åen Kvægtorvet, hvor årlig omtrent 20,000 stykker hornkvæg omsattes, men meget sælges også ved byens indgange og i staldene, måske $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ af tilførslen. I Preusser-tiden er den ikke gået synderlig frem; 1867 3452 indbg., oktbr. 1919 4836, febr. 1921 (med slotsgrunden) 5289. 1868 fik den bane til Ting-lev, 1887 til Ribe og Hamburg. Afskæringen af det frisiske opland og det meget stærke fald i priserne på kvæget, som Tyskland ikke har råd til at aflæge, kan ikke have gavnet byen økonomisk. — For mange dukker »kniplinger« frem, når man nævner Tønder. Denne industri i omegnen kan føres tilbage til Chr. IV's tid; i 18. årh. tog den stærkt opsving. 1737 ernærede »nogle tusind piger« sig deraf. 1767 siger amt-manden U. A. Holstein: »Handelen med kniplinger er meget vigtig, og jeg troer bestemt, at den bringer flere penge ind i provinsen end kvæg- og hestehandelen«. 1805 afsattes alene til udlandet for 262,000 rdl. Der knipledtes fra Ribe til Læk og østpå til Helleved og Haders-levne. Kun Friserne knipledte ikke; de havde i det hele ikke hus-flid. Senere i 19. årh. gik industrien tilbage og er nu næsten uddød. Endnu 1847 sysselsatte dog kniplingshandleren i Tønder 250 arbejder-sker, de to i Møgeltønder 400, de to i Brede 700 og handelsmanden i Løgumkloster 200.

4. Da det nationale røre begyndte i fyrreerne, sluttede flertallet af indbg. sig til den slesvig-holst. bevægelse, hvorfor Vestslesvigs bønder i martsdagene 1848 besatte byen og fratog borgerne 170 geværer. Mellem de to krige var danskheden dog nået så vidt, at byen 1863 sendte den danske rådmand Diemer til Slesvigs stænder. Men allerede 1867 stemte kun 78 dansk, 388 tysk, og gennem lange tider lå danskheden ganske nede; 1890 stod således 481 tyske stemmer mod 19 danske. Ikke at der ikke var danske folk; de rekrutteredes stadig fra omegnen, men de var isolerede, uorganiserede. Ære over mænd som redaktør Skovrøy, der holdt fanen oppe under mange trængsler. Allerede i årene før verdenskrigen begyndte danskheden at samles, 1901 stiftedes Landmandsbanken, 1912 dannedes en Læseforening, og samme år opdreves ved rigsdagsvalg 80 danske stemmer mod 687 tyske og 113 soc. Og da trykket var lettet, kom det virkelige forhold til syne: ved afst. 1920 afgaves 596 danske st., 1654 tyske (dertil henholdsvis 165 og 850 tilrejsende). Der er ingen tvivl om, at under frie kår, med en dansk stand af tjenestemænd og efter tabet af det tysk-sindede opland vil sprog og sindelag altid mere gå i dansk retning, efter den første rejsning måske dog langsommere. Efter pålidelige oplysninger talte ved 1910 halvdelen af befolkningen dansk til daglig, nu endel over halvdelen. I april 1922 var der 300 elever i den danske folkeskole, 437 i den tyske; dertil 167 privat tysk-underviste og 161 i den danske statsskole. Der var også stor deltagelse i dansk aftenskole. 1921 meldte sig til den tyske kirkelige liste 1451, 928 til den danske. Ved nyår 1922 var der lige mange danske og tyske konfirmandbørn. Med nogen spidsfindighed kan det siges, at tyskernes flertal blev brudt ved folketingsvalget septbr. 1920, idet der afgaves 563 dansk-borg. stemmer, 287 på danske soc., 834 tyske. Jævnført med februar-valget havde det danske stemmetal holdt sig, det tyske var gået tilbage med det halve. Efter valg 1919 sad i byrådet 12 tysk-borg., 3 tyske soc. og 3 danske, efter nyvalg marts 1922 8 tysk-borg., 1 tysk-soc., 5 dansk-borg. og 1 dansk-soc. 90 pct. af vælgerne deltog i det sidste valg. Danskerne var gået 147 frem sammenlignet med det foregående byrådsvalg, tyskerne 447 tilbage, soc. 76. Det resultat bør vi imidlertid i nogen tid lade os nøje med: at have opnået en halvt dansk-, halvt tysksindet by. Hovedgadens skilte er nu langt overvejende danske af hensyn til tjenestemændene og det danske opland, men i sidegaderne er de fleste tyske; de små håndværkere hører gennemgående til den tyske side. Tidligere havde byen kun eet dansk skilt, »Vestslesvigs Tidende«, og det var undertiden oversmurt. Ved siden af dette blad, der er aflægger af »Flensborg Avis«, men med egen redaktør, er der »Tønder Amtstidende« (det tidligere »Tøndernsche Zeitung») og »Neue Tøndernsche Zeitung«, der er organ for den tyske folketingsmand, pastor Schmidt. Helt bragt til ro er vist byens presseforhold ikke endnu.

Vandring i byen. 5. Fra Marskbanegården ad Vestergade og Storegade til byens midte, Torvet. Undervejs 4 smukke portaler: barokke Storegade 14 og på Store Apotek; rokokko på sagfører Todsens nydelige hus; Louis XVI på Landmandsbanken, der er smukt istandsat. Gaden har den smukkeste krumning; Torvet med de gader, der udmunder i det, er meget malerisk, ikke ved husenes, særlig rådhusets (1643), nuvæ. afglattede ydre, men ved deres stilling i rummet; det virker som en gadedekoration på et teater. På torvet stod en Roland, nu i Thaulowmusæet i Kiel. S. for kirketårnet nær rådhuset et anseligt gotisk gavlhuis; udenfor »Humlekærren« før to gotiske bislagsposter fra 1527 med indskrift: »ick moch sterven« og »ewigle salick«, nu flyttede ud på kirkegården. Kirkepladsen

11 fra 1612. Tavle på degneboligen n. for kirken, hvor Brorson har boet. Kirketjæneren ligeoverfor tårndøren.

6. Kirken er bygget 1591; det 48 m høje tårn ældre. Interessant overgangsbygning fra gotik til renæssance og indvendig med et overordentlig rigt udstyr fra 17. årh., der virker i høj grad pragtfuldt. Hele renæssancens udvikling i træarbejdet kan her gennemgås: den ældre renæssancens gedigne enkelhed, den yngres pragt og yppighed, den sildigeres overlæssethed, den derefter følgende tids udskejelse, det seneste tids rums tørhed. Pragten vilde stråle stærkere, hvis kirken selv var hvidt. At følge de enkelte arbejder i tidsorden lettes ved vedføjede skizzerede grundrids. I våbenhuset 2 interessante ligbårer. Alter (Kristus med Danebrog som sejrspane) og orgel barokke, o. 1690,

prækestolen 1586 med pragtfuld himmel 1662; lektorium 1625 af Peter Petersen Snedker og maleren Hans Schmidt; stolestaderne 1592–93, på rådmændenes rigtudskaarne sidestykker og godt smedearbejde. Døbefont af kalksten med himmel og skranke 1619 af Henrik Ringering i Flensborg. Af epitafierne er de bedste: 1) Thomas Andersens (vantro Thomas); 2) Willems, gode portrætter (loven og evangelium); 3) Carstensen (fodvaskningen, i baggrunden maleren); 4) Lorenz Petersens, allerede en smule barokt (dommedag: tilv. i hjørnet foroven maleren, forneden stifterne, ypperlige hoveder, foroven opstandelsen); 5) Andresens; 6) Wydows (dommedag og Lazarus opvækkelse); 7) Thomsens, barokt (menneskelivets aldre), familiebilledet meget fint; 8) Ubbings, meget barokt, gode billeder (Getsemane); 9) Preusses, 11 rundbilleder (de hellige 3 konger); 10) Ambders (Marie og Simeon; minder om Ovens); 11) Tychs, gode billeder. Præsteportrætter, deriblandt Brorsons ven Schrader († 1737) og Balthasar Petersen (se 7). Nye af provsterne Carstens (ikke smukt i farven) og Kier (af Feddersen, godt). Et billede af Brorson vil blive ophængt, kopi af sven-skeren Hörners billede på Frederiksborg. Gode lysekroner, lysarme og fatligbøsser. Mindetavler over 153 faldne fra verdenskrigen.

7. Ad Østergade med adskillige gode huse fra o. 1720–1800 ud til Seminariet, det ældste i norden, opr. 1786 af provst Balthasar Petersen, der bl. a. skånkede det gården Gørrismark. Først 1829 fik det egne lærere og øvelsesskole. Dansk lærte eleverne kun ved at besøge den danske fropræken, skønt generalsuperintendent Adler to gange havde forsøgt at få seminariet gjort dansk. Først fra 1829 blev der givet 2 ugentlige timer dansk. 1848 kom omsider en egen dansk afdeling; som rent dansk åbnedes det 1856. 1864 indrettedes både en tysk og en dansk afdeling, den sidste kun til 1884; 1920 flyttedes den

tyiske til Nibøl. Bl. lærerne før 1864 kan nævnes Cornelius Appel, den senere fripræst i Rødding, bl. eleverne historikeren P. Lauridsen, rigsdagsmændene Gustav Johannsen og Jens Jessen, frimenighedspræsten L. B. Poulsen, Bovlund; den plattyske digter Claus Groth. Nybygning fra 1905; øvelsesskole fra 1916 = den danske folkeskole. Bogsamling på 15,000 bind. Hyggelig have ned til åen med mindesm. for Balth. Petersen og for 89 seminarister herfra, faldne i verdenskrigen.

8. Videre ad Østergade forbi Helligåndshospitalet (lille Spir) fra 1731, det gamle Sortebrødre kloster (fra 1227). Tilv. går Nørre Allee, der fører n. og v. om byen til Vester-gade. Fortsættes ud ad Ribe landevej, har man Landbrugs-skole (foreløbig anbringelse af »danske kunstneres gave«), ud-mærket indrettet ny sportsplads og kirkegård. Men tilh. sti langsmed og 2 broer over Vidåens arme. Ad den skønne Allee på Vidåens venstre bred mellem den højere liggende meget anselige å og de lavere marskflader, forbi Kvægtorvet helt om til Slotsvandmøllen (fra 1598); på Jomfrustien kan man med det ny Amtshus fra 1907 sammenligne den gamle fine Amtmandsbolig, bygget af selveste Jardin for U. A. Holstein, der var amtmænd her, til Struensee 1770 kaldte ham til København. I Amtshusets store sal et mægtigt og mægtig tysk billede (Düsseldorfmaleren Josse Gossen) af digebygning 1510, hvor landråd Rogge med frue og diggreve Todsén er fremstil-lede længst tilv. På Gasværkets grund ligeoverfor stod slottet, hvis Porthus med smukke hvælv fra beg. af 16. årh. og fængselsceller (benyttede endnu ved fængsling af dansksindede under verdenskrigen lige til 1919) skal indrettes til museum.

9. Over Skibsbroen ad de hyggelige gader Slots-gade (nr. 70 fra 18. årh.' slutning) og Uldgade. I Spiker-gade det danske forsamlingssted Tønderhus (1920). Ad Søndergade igen over Torvet og gennem Richtsensgade. Tilh. i Nørregade et nyt anseligt Domhus og den tyske pri-vate Alexandrineskole. Møllgaards buste af borgmester Richtsen, som 1794—97 fik de smukke alleer anlagt. Tilv. ad Nørreallee — tysk Folkeskole og Statsskolen — ad Popp-sensgade tilbage til Vestergade.

Første udflugt (til Kogene). 10. Ad markvej mellem Slots-vandmøllen og Slotsgrunden langs kanal og over jærnbane, ad sti over stok gennem engene til Ubjærg. Eller (for ikke-fodgængere) ad Vidingherredsvej (v. for Marskbanegård) over Dyrhus og Læg-an kro, en lille afstikker til grænsen ved Møllehus og forbi gården Bjærgemark til det gammeldags Ubjærg. Kirken, af tegl, har været den sydligste i Ribe stift. S. for grænsen Aventoft høje kirkespir. Tilbage ad modsat vej af den, man kom. Eller fortsat fra Læg-an langs det gamle digen for Vidåen forbi V. Anflod (nybygget frisisk hauberg; Andæ-flyth kirke gik under i stormflod 1362) til Rudbøl i Højer sogn; hvorfra igen en afstikker til den meningsløse grænse ved

Rosenkrans (midt ad gadelinjen). Vejen på sin hollandsk med klinker. Fra Rudbøl ad diget i n.v. forbi Hjørnekro til Højer. Undervejs enlige, på værfter liggende marskgårde. I adskillige af disse gamle paneler og gammelt bohavede. Forladt tangfabrik. Om Højer og tilbagevejen til Tønder over Møgeltønder se næste udflugt.

11. De inddigede koge ved grænsen mellem Højer og Tønder er tilsammen o. 6800 ha. Læg-an blev Tønders udskibningssted, da ved 1555 havdiget blev lagt fra Højer over Rudbøl, omtrent over Læg-an til Grelsbøl s. for grænsen. Indtil da havde Tønder med rette i sit våben ført et skib. Ved næste inddigning o. 1565 kom havdiget til at gå fra Rudbøl lige i s. over Rosenkrans til Fegetasch s. for grænsen. 1692 inddigedes Gml. Frederikskog, 1715 Rudbølkog, men først 1859—60 Ny Frederikskog. Gml. Frederikskog er den bedste med 74 rm. nt. pr. ha.; Ny Frederikskog har 47. Men disse frugtbare egne er tyndere befolket end den dårligste hedekommune; der boer i de to Frederikskoge så godt som ingen uden de ledvogtere, der i græsningsliden røgt studene; ejerne af fængerne boer oppe i landet eller langt borte. Den frisiske marsk længere sydpå er derimod meget udstykket og tæt bebygget, men dens inddigning og bebyggelse er også meget ældre. Dansk tales her s. for Møgeltønder og Højer et godt stykke ned og vinder egentlig terræn fra frisisk. Aventoft sogn i Viding herred, det nærmeste s. for Vidåen og Møgeltønder, er sprogligt omtrent rent dansk, Nykirke til halvt, Rødenæs og Klangsbøl for en del. Men sindelaget er tysk: Marts 1920 126 danske stemmer mod 1178 tyske i disse 4 sogne. Også Ubjærg sogn (o. 400 indbg.), Rudbøl og Frederikskogene (o. 400 indbg.) er ligesom flækken Højer (1125 indbg.) trods deres danske sprog aldeles overvejende tysksindede. Men af hensyn til, at Danmark havde krav på at beherske Vidåens udløb, da dens tilløb helt kommer fra dansk grund, måtte man absolut have lagt dette lille område n. for grænsen. ^{10/2} 1920 stemte her 336 dansk, 915 tysk; ved folketingsvalg sepbr. samme år 113 dansk, 77 på dansk-soc., 412 tysk. I Ubjærg sogneråd sidder 1922 4 tyske, 1 dansk, i Højer byråd 7 tyske, 4 danske. Den tyske skole i Højer havde samtidig 166 børn, den danske 50, men selv efter tysk statistik 1907 talte 229 af 286 skolebørn dansk hjemme. I Frederikskog, Rudbøl, Ubjærg og Sød har skolen tysk undervisningssprog. Det er de store marskbønder, der opretholder tyskheden; bl. ejendomsbesidderne i Højer er Flensborgs overborgmester dr. Tødsen, og den nydøbte gård Hohenwarte ved Højer sluse (5942 rm. nt.) ejes af dr. Schifferer i Kiel; bægge bitre danskfjender, den sidste særlig som Tønder amts repræsentant i den preuss. landdag til 1918.

Anden udflugt (Møgeltønder og Højer). 12. Banen til Højer overflødiggor ikke en fodtur derud (13 km). Landet er så stort og frit, luften så frisk, og Møgeltønder er en perle undervejs. Strax v. for Tønder ses Møgeltønder kirkespir og tilh. derfor Schackenborg park; men vejen svinger først i en stor bue tilh., nær forbi Rode domæne, købt fra en tysker, og den gamle hyggelige kro Altona (have). Tilh. for vejen Schackenborg hvide hovedbygning, tilv. den smukke park (14 ha), dobbelt smuk i det ellers skovløse og vejråbne land; fra parken og fra stien s. om byen venlig udsigt over enge til Aventoft kirkespir i Mellemlesvig. Bag slottet Møgeltønder (751 indbg.); Slotskro, strax tilh., have med store træer, og Vesterkro. Cyklehandler Laust Christensen.

13. Schackenberg er borgen Møgeltønder, der nævnes i 13. årh. og allerede 1288 tilhørte Ribe bisp. 1361 afstod hgt. Valdemar Møgeltønder til Valdemar Atterdag. Dr. Margrete lagde det ligesom Trøjborg under Viborg landsting, og disse to gårde blev grundstamme i de kongerigske Enklaver, der fandtes i Slesvig til 1864. 1676 blev det af rigets feltherre Hans Schack oprettet til et grevskab. Han byggede også slottet, der imidlertid tildels har fået rokokopræg. De dybe voldgrave, en bastion og den sydlige mur af sydflojen er dog rester af Møgeltønderhus. Af senere ejere kan nævnes ægyptologen grev Hans Schack. — Slotsgaden, anlagt 1680, opr. mest betjæntboliger, er enestående i sin hygge ved murstenenes varme røde, de hvidtede karme, de hvide, grønne eller blå skodder, de høje, bløde stråtage, de murede kviste, de hyggelige karnapper, det smukke smeddearbejde, det kraftige spil af lys og skygger. Indvendig fliseklædte vægge, blåt eller rødt træværk. Smukkest er Possells hus, ligefor Kirkestien. Se også glarmester Stinds hus ved Kirkestien, flere huse i Sønderbyen og gården Vældgård. Et meget skæmmende to-stokværkshus burde der landsindsamles til, så det kunde blive brudt ned. — Møgeltønder kirke af tegl i overgangsstil har en gotisk altertavle med smuk ornamentik og kalkmalerier, dels gotiske, dels tidlig renæssance. Barokt orgel og prækestol. Malerier af ovenn. greve Hans Schack († 1905) og af præsten Lave Hansen († 1707), der som student havde været med ved Københavns belejring og ansattes her af feltherren H. Sch.

14. Har man sit lands minder kær, bør man gå over til Gallehus. Nordpå i denne by fandtes guldhornene, hvor nu grev Schack har rejst mindestenene. Det ene blev fundet 1639 af kniplersken Kristine Svendsdatter. Ole Worm fortæller derom: Olie dage forud var hun gået samme vej og havde set noget af hornet stikke frem af jorden; men hun antog det for en trærod og stødte kun til det med en stok. Da hun nu atter i følge med to andre piger kom forbi stedet, så hun, at det ikke var en rod, og gav sig til at løsne jorden med hænderne, hvorefter hun med besvær fremdrog det store guldhorn. Hun råbte glad til de andre piger, at de skulde standse og se, hvad mærkeligt hun havde fundet; men de sagde, at det kun var et ubrugeligt jagthorn, og rådede hende til at kaste det bort. Hun tog det dog med sig, skønt hun bar på en tung bylt, vaskede det i en bæk og så nu, at det ikke var noget almindeligt horn. Hjemme blev hun udleet, men hun rensede det fuldstændig og bragte det så til Tønder. Her lod hun en anden kvinde vise en af de løse ringe, som omgav det indre horn, til en guldsmed, idet hun frygtede for, at hun selv ikke skulde få sandheden at vide. Svaret lød, at det var guld. Chr. IV lod først hornet og siden pigen hente, for at hun selv skulde fortælle om fundet, og hun fik en anselig pengegave med hjem. Det andet horn fandtes 1734 af en fattig husmand, Jerk Lassen, som vilde grave ler ikke langt fra det sted, hvor det første horn var fundet. Grev Schack overgav det til Chr. VI, som lod udbetale bonden 200 rdl. Guldvardien af bægge horn i nuværende penge 17,000 kr. At gå ind på hornenes mærkelige billeder hører ikke hid; runerne på det sidst fundne lyder: Ek Hlevagaslir Holtingar horna tawido. — Vejen Gallehus—Lindskov mølle og over heden til Visby kan anbefales.

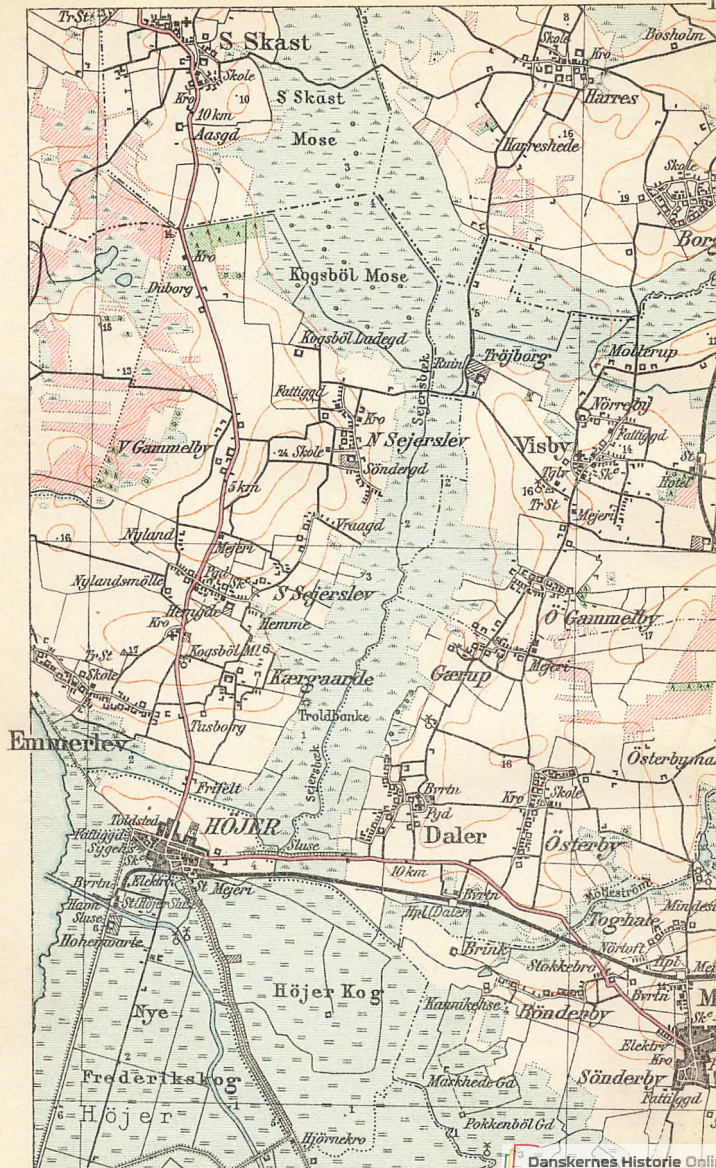
15. Gennem Toghale, i hvis tidligere skole rigsdagsmand, redaktør Jens Jessen fødtes 1854, ud til landevejen igen ved Stokkebro kro. Derefter Østerby og Daler tilh. I Daler kirke et godt alter (o. 1450), renæssanceprækestol (1606), i koret rester af smukke gotiske stolestader; på korbuevæggen et Mariealter (15. årh.); i våbenhuset ligbåre med fyndig indskrift. I præstegården fødtes Thorvaldsens velynder, ægyptologen og arkæologen Georg Zoëga (1755—1809), men laderen forflyttedes kort efter til Møgeltønder; mindetavle. Første, i den nye danske

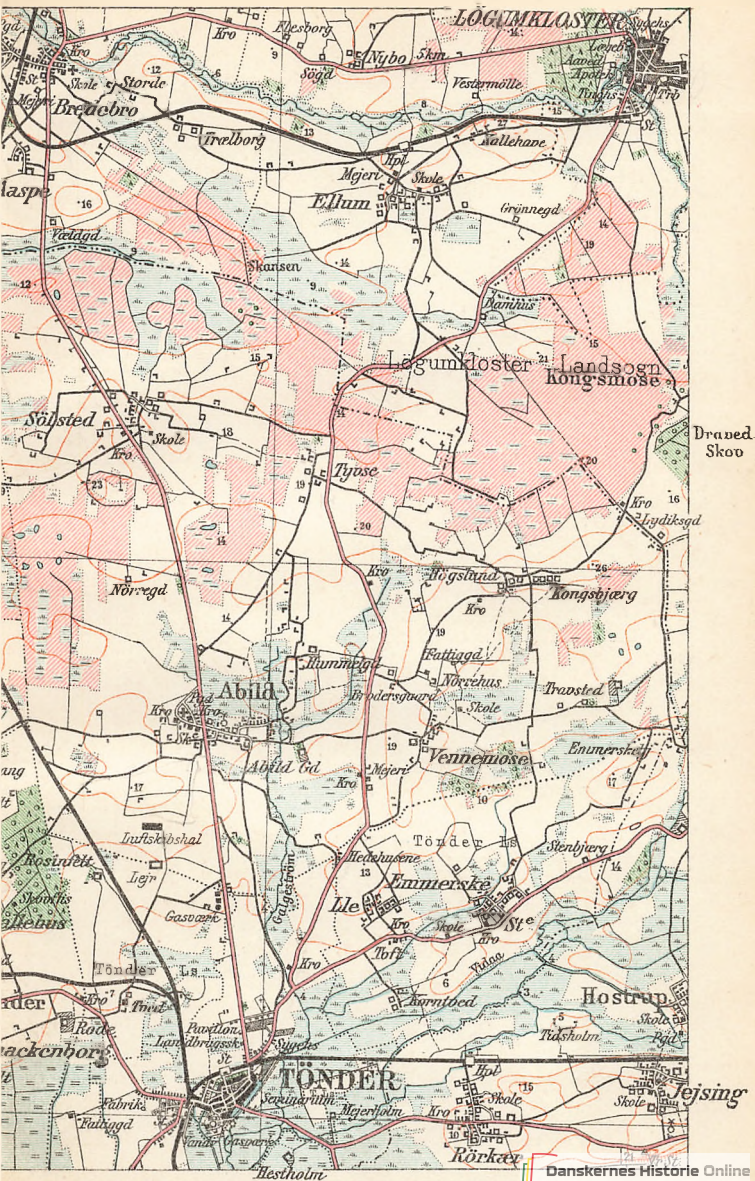
tid byggede skole. — Tilv. træder nu det lange dige frem mellem Højerkog og Ny-Frederikskog.

16. Højer. Hotel Sylt, Jærnbanehotellet. Andersens konditori. For biler og cykler: L. Wismar. Vognmand med bil: ølhandler Jensen. Også chaufføren på Hotel Sylt har lejebil. Boghandler Martensen. Høthær var på Vald. Sejrs tid kongelev; Chr. VI gav det flækkeret. I kirken (apsis) romansk krusifix og godt tidligere alter fra o. 1450; font af sort belgisk marmor. Mindesten for Fred. VI lige ved. Fru Kjærs statelige gård bygget 1759 af østersfiskeforpagter Todsen. Gå v. ud af byen til den lille plantage og op på det 6 m høje havdige, der lidt nordligere støtter sig til det høje land ved Emmerlev og Hjerpsted, men sydpå kun afbrudt et par steder går lige til Eider. Ved Højer Sluse, der fører Vidåens vand ud i havet, er der ofte langt ophold, inden skibet går til Sild (XVI); afgangens retter sig efter flod og ebbe og er forskellig hver dag i året. Restaurant. Middelflodhøjde 2,04 m. Udsigt over til Sild, hvis hvide klitter skinner i formiddagslys over det af klæg grumsede indhav. En tur på diget rundt om Frederikskogene med studenes vrimmel meget interessant. Tilbage til Tønder med banen eller fortsæt nordpå: næste udflygt.

Tredje udflygt (Enklaverne). **17.** Til Højer med banen. N. for Højer hører marsken op på en strækning af 12 km, og gesten går lige ud til kysten med en brat klint, Emmerlev Klev, der bliver indtil 13 m høj; inde i landet Emmerlev kirke med spidst spir. Forsamlingshus. Gammeldags, malerisk liggende huse; Emmerlevs ældste lillebitte skole, der burde bygningfredes. Fra Emmerlev stammer Niels Flack (1784—1850), professor i Kiel og slesvig-holstensk politiker, og P. O. Boisen, biskop på Låland (1762—1831), bekendt rationalistisk gejstlig og pædagog (mindsten: Gud sidder overlig, men ser nederlig). Højkro ved kirken. Følg klinten (sommerpavillon) helt mod n. til Hjerpsted kvaderstenskirke, der ligger såre ensomt v. for byen indenfor sin mur med maleriske indgange. Kuriøst inventar. Egnen fuld af bronzealderhøje, bædre bevarede end andensteds i Sønderjylland; mellem Kolby og Emmerlev mindst 60 påviselige; strax n.v. for Hjerpsted en ualmindelig smuk gruppe på 10, tidligere var der 22. Østpå gennem hede til V. Gammelby og N. Sejerslev. Derefter over vidtstrakte enge til Trøjborg (371 ha, deraf 166 ha eng, 7609 rm. nt.), og endelig til Visby. Stationen et stykke ø. for byen. Frimenigheds- og forsamlingshus fra 1894, det tredjeældste i Nord-slesvig.

18. Trøjborg var et af landets betydeligste herresæder, skænkedes af dronning Margrete, der havde fået det af Claus Limbek, 1407 til Ribe bispestol og faldt ved reformationen tilbage til kronen, som forlenede det til Daniel Rantzau og efter hans død 1569 solgte det til

Draved
Skov

broderen Peter Rantzau. Denne lod gården prægtig ombygge 1580: firfløjet, med fire tårne og en vældig portal, som alt stod til 1854; resterne danner endnu en anelig ruin på en ø i haven. I dette år lod nemlig en ny ejer, storbonden Knud Knudsen fra Forballum (+ 1866) gården rive ned. Først havde han tilbudt regeringen den til seminarium. Peter Rantzau anede, hvad der kunde overgå hans gård, da han over portalen, hvis cartouche er bevaret, satte:

»Omnia vanilas.

Quæris opes condisque arces ut non moriturus.

Cras moreris nec scis, quis tua possideat.«

På anden måde har Knudsen derimod haft stor fortjeneste, som leder af den folkelig-religiøse bevægelse i Vestslesvig. Han havde Kr. Kold til huslærer, som 1842 dannede et »dansk samfund«; han var medstifter af Rødding højskole; med en bondeskare besatte han 1848 det oprørske Tønder; i tiden før 1864 var han blandt »Klosterbrødrene«, så kaldte efter et møde i Løgumkloster: de krævede større sproglig frihed for de tyske Slesvigere. Om ham og hans familie, se Byskov: En vestslesvigsk bondeslægt (Dahl og Linvald: Sønderjylland). På hans grav på Visby kirkegård står:

Med frihed, liv og lys i pagt han var så jævn og sand,
så tro imod sit modersmål og mod sit fædreland.

19. Fra Højer også over Emmerlev kirke og Skast (kro) til Ballum (17 km; Færgeskroen i Bådsbøl), der ligger, hvor marsken n. for gesten atter breder sig mægtig over mod Skærbæk og ind mod Brede. Gårdene her kan være lige så højt skyldsatte som på Als. 43 gårde mellem Ballum, Højer og Tønder har over 2000 rm. nt., deraf 9 i Ballum. Ingensteds i Nord-slesvig er modsætningen så stor mellem bønder og småfolk.

20. Livet i disse egne er skildret af Broder Boysen (Nicolai Svendsen) i »Mens stormen raser«; men marsken (o. 3000 ha) er 1913—19 sikret ved et 10 km langt dige, hvis krone ligger 2 m over stormfloden 1825. I gamle dage var Ballum en skipperby, hvis skibe sejlede på Holland; endnu 1864 var her 90 sømænd, nu ingen. 1840 var der 51 kniplersker, nu ingen. Kirken er ved siden af Brøns den aneligste tufstenskirke s. for Ribe. Den blev af biskoppen 1214 skænket til kapitlet i Ribe og er måske først derefter bygget. Den liessmykkede apsis meget stor og afsluttet med en smuk frise af dobbelte rundbuer. Romansk font af sort kalksten indført fra Namur; 4 fritstående søjler udenom foden; stilserede dyr. Forsamlingshus (arkitekt Risom). Byen selv meget hyggelig, men den stateligste bondegård i Vestslesvig er dog Skastgård, bygget 1606, i 280 år i samme families eje. — Landet mellem Højer og Ballum og ind til Brede—Visby er Enklaverne, som før 1864 hørte til kongeriget (Ribe amt). Dengang fandtes selvfølgelig intet tyskeri her, men vestbanens anlæg gjorde nogen national skade, og folk herude var måske for sørgløse. 1871, 1884, 1912 var der 1496, 805, 1113 danske stemmer, 34, 61, 246 tyske. 1920 blev den danske stemmeprocent 86 i Møgeltønder, 83 i Daler, 86 i Emmerlev, 87 i Hjerpsled, 90 i Visby, 85 i Brede, 98 i Skast, 96 i Ballum, 94 i Randerup, 97 i Mjolden og 95 i Døstrup sogn. Dette med de tilrejsende; uden dem 88, 87, 86, 94, 92, 90, 99, 97, 95, 97, 96. Ved folketingsvalg septbr. 1920 gav de 11 sogne 2608 dansk-borg. stemmer, 187 på dansk-soc., 83 tyske st., deraf 29 i Emmerlev, hvor 4 storgårde har tysk ejer, og 23 i Møgeltønder.

21. Fra Ballum enten tilbage igen over Skast, gennem Skast mose over Harres til Bredebro, eller over Randerup og Abterp. En tredje vej ad det nye dige til Skærbæk (VI, 19). I Randerup fødtes H. A. Brorson 1694 og var han præst

1722—29; her boede også den udmærkede bonde Andreas Tysen Hansen (1834—1914), en af førerne i den grundtvigske bevægelse som allerede faderen, rigsdagsmanden Niels Andersen Hansen i Forballum. Bredebro II, 12.

Rømø. 22. Overfart fra Ballum til Havneby sydligst (6 km) og — om sommeren — hveranden dag fra Skærbæk sluse til Kongsmark midt på øen. Skiftende farttid efter ebbe og flod. Kro i Havneby. Logis og god forplejning hos gårdejer Anders Thye i Vesterhede; ligeledes logis hos smeden i Kongsmark. — Ældste navneform (1226) Rimø, temmelig sikkert af samme oprindelse som Rimmerne i det nordligste Vendsyssel. Øen er 14 km lang, 2—4 km bred. Af dens 80 km² er kun lidt over 6 en smal opdyrket strimmel mod ø., 2 km² marskeng mod ø., 18 km² mager fåregræsning i v., 22 km² klit (Høstebjærg nordpå 19 m) og 32 km² hører til den vestlige forstrand, en uhyre sandflade, 1200—1600 m bred, Danmarks største ørken. Enkelte steder går klitten tværs over øen; den østlige marsk er betydeligst mod n. og forøges stadig ved tilslikning. Over ørkenen viser hildringer sig. To gange daglig går hvirvlende strøm fra det åbne Vesterhav gennem Juvre Dyb og Listerdyb ind i det ved ebбетid tørt liggende Vadehav; på vestsiden bryder brændingen mod 3 revler. Middel-flodhøjde ved Havneby 1,8 m. Rigt fugleliv: grågæs, gråænder, edderfugle, måger, viber.

23. De 699 indbg. (1921; 1803 1534; 1860 1336) boer i 17 små byer på østsiden i læ mod sandflugten af høje tangdiger. Bebyggelsen er ikke ældgammel; ikke een kæmpehøj i modsætning til Sild og Før. Deltagelse i Ribes handel og søfart har vist tidligst givet den nøgne og barske øs befolkning næring. særlig dengang sejladsen til denne by gik ind ad Listerdyb, Rømis-leden; således ved 1292. Fra Havneby kunde varerne føres på lægtene til Ribe. Men herigennem kom »Rømis-erne« i forb. med Holland; mændene blev kaptajner og sømænd på hollandske hvalfangere i Grønlandshavene. 1777 var her 40 »kommandører« og 4—500 søfolk; 1765 kunde den hollandske fangstflåde ikke udsendes, før Rømiserne, der var hindrede af modvind, nåede frem. Havegærdet ved en gård i Juvre fra 1772 består i en længde af 100 al. af hvalben. Sorg kom over landet, når som i 1746 over 20 Grønlandsfarere forliste eller 1777 kun 155 kom tilbage af 475 på 10 skibe, der knustes af isen. Af de druknede eller ihjelfrosne var 20 fra Rømø, der havde haft o. 50 med. Men fangsten bragte også velstand; næsten alle huse er byggede 1750—1800 (indv. på sin hollandsk med vægbeklædning af fajancefliser (Chr. Jensens statelige hus i Toftum). Krigen 1807—14 gjorde brat ende på velstanden. Op i 19de årh. blev Islandsfarten den vigtigste; men efter 1864 kom søfolk og kaptajner mere og mere i Hamburgs tjeneste. De forandrede forhold medførte stor udvandring, dels af nationale grunde til Danmark, dels af økonomiske til Hamburg. Vanskelighederne efterhånden ved at komme frem til overordnede stillinger tilsøs gjorde dog, at mange mænd nu blev hjemme, så det ikke længere blev kvinderne, der alene stod for landbruget. Dette var til for ikke så længe siden meget primitivt; først 1895 ophævedes efter en 14årig proces de sidste rester af fællesskabet i Juvre (dialektform for Øre); indtil da havde byhyrden hver morgen og aften drevet alt ungkvæget, får og gæs ud og hjem. 1903 kom der andelsmejeri; men opdræt af kvæg giver dog hovedindtægten; der avles ikke korn nok til fedning.

24. Befolkningen har ord for at være noget strid, tung og gammel-dags; den nationale modstandskraft efter 1864 svækkedes ved udvandring og option, ved forholdet til Hamburg, ved det alm. preussiske tryk og ved den entreprenante Skærbæk-præst Jacobsens villen gøre øen til et tysk badested. Med et forfalsket navn kaldte han an-lægget Lakolk; det rette navn er Bøsl. Mens der 1867 afgaves 164 danske og 15 tyske stemmer, blev det 1912 til 60 danske og 60 tyske. Jacobsens foretagende — ialtfald som tysk — gik imidlertid al kø-

dets gang, og ved afstemningen 1920 viste tyskheden sig at være et bedrag. Det danske pct.-tal blev med de tilrejsende 85, uden dem 90. Ved folketingsvalget samme år afgaves 207 danske, 3 tyske stemmer. Tyskheden er en saga blot. — Thade Petersen: Røme (Sønderj. Aarb. 1903—06). Moritz: Die Insel Röm. Vald. Rørdam: Fra Grænseøerne i Sydvest.

Fjerde udflugt (Jejsing banke). 25. Med Tinglevbanen til Jejsing station eller tilfods langs Vidåens sommerdige derud. Forsamlingshus (arkitekt Risom). Sydpå til Jejsing banke (21 m) med ualmindelig stemningsfuld udsigt over det udstrakte eng- og marskland mod s. til bakkerne bag S. Løgum og Ladelund inde i Mellemslesvig, smukkeste ved aften. Byerne ligger som smalle sorte linjer på det grønne tæppe. Gennem fladlandet løber Sønderå, en af Vidåens arme, Nordslesvigs sydgrænse. Mod n. ses Vongshøj (VI, 27). Herfra mod v. over en gestflade, der skyder sig ud i marsken, gennem Rørkær ind til Tønder. Gesten er meget frugtbar, men bruges dog væsentlig til græsning. De uheldige afvandingsforhold i egnen ø. for Tønder skal nu afhjælpes gennem et storartet anlæg. Hostrup sogn, hvortil hører både Jejsing og Rørkær og grev Schacks gårde Solvig og St. Tønde (købte 1882 og 1897 fra lyskere, henholdsvis 4817 og 4068 rm. nt.) har både blandt gårdmænd og småfolk en udmærket dansk kærne; men sognet har også meget tysksindede storbønder. Om de nationale forhold i egnen se endvidere VI, 34. Gamle, smukke gårde i begge byer, således Kjærs i Jejsing. Brinks nye gård i Rørkær pietetsfuldt i den gamle stil. Mens dialekten v. for Tønder er meget skurrende, er her strax ø. for byen intet stød. Kroer i Rørkær, Jejsing (Friderichsens) og noget østligere i L. Tønde. Vejen videre østpå til Paddeborg VI, H.

VI. Landet mellem Jærnvejene.

1. Som udgangslinie for en reise på langs ned gennem Nordslesvig har man banen Lunderskov-Bramming; turen ender i Bylderup ved Tønder-Tinglevbanen. Hovedpunkterne på denne rute, Rødding, Gram, Toftlund og Branderup, er tillige midtpunkter for tværruter, der går fra ø. til v. gennem landet og ender ved stationerne langs de to hovedbaner. Endelig er der fra Gram nogle særlige ture, der kan benyttes istedenfor de egentlige tværruter. Man kan efter behag sætte stykker af længderuten sammen med tværstykker. Mens længderuten kun skærer jærnbaner ved de nævnte hovedpunkter, kan tværruterne suppleres med eller erstattes af jærnveje: 1) Skodborg—Sommersted—Haderslev. 2) Skærbæk—Arnum—Rødding—Gram—Vojens—Haderslev. 3) Skærbæk—Arnum—Toftlund—Over Jerstal—Haderslev. 4) Bredebro—Løgumkloster—Hovslund—Åbenrå. Nu er der endelig automobilruter, således Brørup—Lintrup—Rødding, Vejen—Skodborg, Haderslev—Agerskov, Sommersted—Jels—Rødding, Vojens—Skrydsrup—Bevtoft—Toftlund, Åbenrå—Branderup og Rabsted. Da alle afstande herude er større end i østlandet, og da der for folk, som ikke er elskere af naturen i enhver skikkelse, er døde strækninger

undervejs, kommer banerne til at betyde mere for turister end østpå; dog er alle ruter lagt for fodgængere.

2. **A. Askov—Bylderup.** Ialt o. 80 km. Natterast undervejs i de ovenfor nævnte hovedbyer. Det er ikke blot jærnvejene, denne rute krysser, men også åløbene, de dem omgivende eng- og hedeflader og de bakkeøer, der med ret langstrakt form i øst-vestlig retning danner smallere eller bredere skel mellem fladerne. Turen bliver derved afvekslende. Dertil kommer, at den første og største bakkeø (o. 27000 ha.), om Rødding, endnu bærer store skove, de to næste, Gram—Nustrup og Rangstrupherreds bakkeøer (7500 og 17,500 ha) endnu har rester deraf, mens længst mod s. ingen skov er tilbage på de mindre og lavere bakkestrøg, der her findes. Så er der flere interessante gamle kirker undervejs, og endelig træffer man fra grænsen til Branderup en intelligent og national vakt bondestand, mens man sydligst kommer ind i egne med megen tyskhed, men hvor de danske i så meget højere grad har vort hjærte, fordi deres kamp har været ført under sværere kår.

3. **Udgangsstedet V e j e n** på banen fra Lunderskov. Hansens hotel og Bykroen. 2800 indbg. Den nye kirkes altertavle kopi af Holsøe efter Fra Bartolomeo: Nedtagelsen af korsel (i Firenze). I dybere forstand kan dog udgangsstedet siges at være **A s k o v h ø j s k o l e**, der er en direkte forsættelse af Rødding højskole på sønderjydske grund og har udøvet så befrugtende indflydelse i hele Nordslesvig, mens Ludvig Schrøder († 1908) i 43 år var forstander. Hans efterfølger Jacob Appel er selv Sønderjyde. Fra 1878 besøgt af 6000 elever, hvoraf 400 Sønderjyder. Valgmenighedskirke af Rolf Schrøder. Fra **V e j e n** går ruten ellers sydpå til Skodborghus kro og derefter mod v. ad Kolding—Ribe landevej. Tilh. **S k i b e l u n d k r a t**, der ofte bruges til fællesmøder af Jyder fra begge sider af Kongeåen. Udsigt ind i Slesvig. Heroppe findes Niels Skovgaards højst originale minde over slaget på Lyrskovhede (1043), en kampesten, hentet fra Drostruphede: »Magnus; tvende rigers pryd, — unde Gud din kongesjæl — at se Nordens grænsepæl — atter flyttet frem mod syd«. Endvidere Hansen-Jacobsens »Danmark« med A. D. Jørgensens og Lembckes byster og andre mindestene: Krüger, Claus Dall, Høgsbro og hustru, H. D. Kloppenborg, Appel, — I. C. Lindberg, Peter Larsen Dons, Termansen, Sveistrup, Svend Høgsbro, Schrøder og hustru (af Joachim Skovgaard), Poul la Cour (af Hansen-Jacobsen). Sommerpavillon. I nærheden Hansen-Jacobsens atelier. Midt for krattet bøjer man af fra landevejen ned mod Kongeåen. Om huset »Frihed« se Erik Skrams »Hinsides grænsen«. Op fra Kongeådalen med dårlig jord og store engvandingsanlæg til **K ø b e n h o v e d**. Her boede den danske fører, Fred. VII's ven, storbonden H. D. Kloppenborg († 1870). Byen har også haft andre betydelige mænd; således I. N. H. Skrumsager, dyrlæge Gram, Peder Schmidt, Chr. Lund, Claus Dall. **S k r a v e** granitkirke og Nordslesvigs ældste egentlige forsamlingshus (1892). I **L a n g e t v e d** bøjes tilh. udenom den store Røddingskov til **Rødding**, der ligger smukt i dybden, hvor

tre dalstrøg støder sammen. Vesterkroen god. Boghandler H. C. Andersen og Clara Bronton. Vognmand Hartmann (bil). Cyklereparatørerne Tandrup, Holm og Juhl. Spareretur ad Møgelmoselvejen til en stor kæmpehøj, Stagehøj (typisk vestegnslandskab).

4. Den anden vej til Rødding går fra Brørup stat. (2 hoteller) forbi Folding kirke, over Kongeåen ved Føldingbro (kro). Fra Dover bakker (kro), særlig fra Kongsbjærg (68 m), der falder meget brat af mod dalen, den videste udsigt fra ø. til v. gennem Jylland, fra Vamdrup til Vilslev ved Kongeåens munding. La Cours mølle og kirketårnet i Askov over Krogstrup skov, Skibelund, Estrupskov, Sønderskov, Tislundbjærg. Over Brørup hede og plantager. Lintrup kirkespir over bakken. Mellem Lintrup og Hygum kirker udsigt til Spandet kirke og Endrupskov bakker v. for Gram. Ø. og s.ø. de store skove til Københoved, Rødding, Brøstrup. 29 kirker skal kunne tælles. Meget stenede marker. Hjærtning (kro).

5. Den berømte Folkehøjskole, den ældste i Norden, åbnedes efter Flors initiativ 7/11 1844 for 20 elever, der skulde være »modersmålets riddervagt«; den første forstander, Wegener, begyndte med dyb forståelse sin indledningstale med Ingemanns ord:

Stig op af graven, du slægt, som døde!
..... blunder alter i blødheds drømme
mit fædreland ved de dybe strømme,

.....
da ryster sjælen og vækker ånden
og styrker hjertet og ruster hånden
til dansk, til stor og til herlig id,
til Danmarks frelse i nødens tid.

Efter Wegener fulgte som forstandere Chr. Flor, Fr. Helweg, Sofus Høgsbro, der selv var præstesøn herfra (1850–62), Schrøder, der 1865 flyttede til Askov, Cornelius Appel. Af lærerne var den ejendomme-
ligste J. L. Knudsen, fader til forfatteren Jacob Knudsen, som fødtes her 1858. Samtidig var sognepræst den udmærkede H. Sveistrup, der også efter sin afskedigelse 1867 blev her som fripræst til 1870 og indtil 1874 stadig holdt møder her. Skolen bestod som pigeskole til 1885, men om Appel, der havde hjulpet Sveistrup i hans ordførerhverv, samledes også fra 1874 den ældste af de nordslesvigske frimenigheder. Kirken (arkitekt Magdahl Nielsen, udsmykningen af Møller-Jensen), indviet 1909, lige ved højskolegården. Mindesten for Appel. 1920 er højskolen påny åbnet under ledelse af en sønnesøn af Appel. Forsaml.-hus. — Rødding en nærsom by med 1122 indbg. Røddinggård domæne. købt fra en tysker. 1871, 1886 og 1912 var der henholdsvis 104, 47 og 144 danske stemmer, 38, 51 og 102 tyske. Men 1920 kom der i Rødding by 664 danske stemmer, 108 tyske; af de tyske afgaves 46 af tilreisende. Ved folketingsvalg 1920 376 danske, 13 tyske. I hele den øvrige del af Frøs herred findes der ingen indfødt tyskhed, men særlige forhold medførte 1893–1901 stor indvandring. Udvandringen nordpå havde i dette område været stærkere og varet længere end i det øvrige Nordslesvig og i 90'erne indtrådte en stor brist på købere til de mange ejendomme, der blev tilfals, da det ældre slægtled døde bort. 1893–1898 omsattes over $\frac{1}{3}$ af ejendommene. Planmæssig hidkaldte en »ansiedelungskommission« så nybyggere fra Tyskland, og der skabtes her, enestående på landet i Nordslesvig, et tysktalende element. 1901 talte af den bosiddende befolkning kun 91 pct. dansk. Også ved valgene gav dette forhold sig udslag. 1871, 1886, 1912 afgav området, Rødding by undtaget, 1655, 929, 1489 danske stemmer mod 70, 111, 377 tyske. 1901 revnede imidlertid nybyggerforeningen med skandale, udvandringen standsede, ikke få nybyggere rejste snart hjem igen, og efter 1918 har vist de fleste af de tilbageblevne søgt sydpå. I Brændstrup by i Rødding sogn, i sognene Ø. Lindet, Skodborg, Skrave, Lin-

trup, Hjerling, Hygum, Fol og Gram afgaves febr. 1920 6211 danske stemmer, 410 tyske; af de tyske stemmegivende kom 234 tilrejsende. Ved folketingsvalg 1920 2959 danske, 35 tyske stemmer.

6. Parallelt med banen til Gram går vejen mod s. gennem Brændstrup op over storformet bakkeland; 2 km i ø. det højeste punkt, R a n g t a n g (81 m); udsigt hist og her udover de store Gram skove mod s. og v. (Ribe domkirke). Mod v. H y g u m anselige og fortræffelige kvaderstenskirke med søjleprydet apsis; søjlerne med korintiserende kapitæler; i præstegården fødtes 1532 salmedigteren Hans Thomesen. På Brede-løkke, som ejedes af H. F. Ewald, fødtes Carl Ewald 1856. Gennem den smukke skov forbi et stort T e g l v æ r k ned til herregården **Gram**, der ligger yndigt i dalbunden ved den store mølledam i den friske eng, som hegnes af skovklædte bakker. Slotskroen god (bil).

7. Gram skal være opført af htg. Erik 1314; 1359, da Erland Kalf med Riberhus var gået over til de holstenske grever, fik han af dem til belønning Gram og Møgeltønder, men sluttede året efter fred med kong Valdemar, hvem han overgav alle tre slotte: »Kong Volmer stod i halle«. Siden pantsatte Valdemar Gram til Klavs Limbek på Tørning. Han fejdede 1367 med Erland Kalf på Riberhus, under hvilken strid det omtales i et akstykke, at der blev ført to lønder krudt fra Ribe til Gram; det er første krudt omtales i Danmark. 1664 købte feltherren Hans Schack Gram; det ejes nu af grev Brockenhuus-Schack til Giesegård. Godsets areal 1684 ha.; skovarealet deraf o. 950 ha. — Teglværket drives på miocent glimmerler af 30 m dybde, som indeholder muslinger, snegle, krebs, skjoldpadder, hajtænder, knokler af hvaler og sæler. — Kønt i S l o t s h a v e n og dens fortsættelse »Lunden«, især nær åen; her på fugtig eng en stor el, mod s.ø. en stor kristtjørn, fritstillet i ungskov. I S t o r s k o v e n 3 km n.v. for gården en ask, 6 m i omfang. 2 km i n.v. er skovbunden over flere ha dækket af ramsløg. Smukt ø. for landevejen over til Billeslund.

8. Ad en køn sti i s.v. op til Gram kirke; man ser vestpå Ribe domkirke og de smuktformede Endrupskov bakker; nordud lange samlede linjer. Ø. for kirken G r a m b y (med Gramgård o. 1000 indbg.). Kro, boghandler Vedel, cyklereparatører Behrens og Schultz, vogn og automobil kan fås på kroen. Bane over Arnum til Skærbæk og Toftlund. Tværlinjerne vestpå til Ribe, Brøns, Skærbæk, østpå til Sommersted og Vojens, se nedenfor. Her fortsættes sydpå. Jorden bliver dårligere, hegnene forsvinder, landet får vestjydsk karakter. Hinsides et højdedrag danner en 4 km bred engstrækning grænsen mellem Gram og Nørre Rangstrup herreder, alle vegne omgiven af banker undtagen mod n.v., hvor Gelså bryder sig vej ned til Ribe. Gelsåfladen er Nordslesvigs næststørste, o. 16,500 ha. Mod n. fortsættes højderne s. for Gram ind gennem Nustrup sogn (Fjellumhøj), mod s. har man Rangstruphøjlandets nordlige hæld, mod v. bakkerne i Højrup sogn (kirke og mølle højtliggende), der er en nordlig fortsættelse af Løgumbjerge (VI, 27); midt i lavningen ligger på en bakke Hjarlbro skov. Her er også et vigtigt dialektskel. S. for åen hedder første persons stedord æ, n. for den a; sproget nordfor har kendelig mere

stød. En fornøjelig, men vildsom tur at lægge vejen sydpå lige ned gennem engdragene (stok over åen) over til Stenderup istedenfor at søge ø. om gennem Kastrup. Brundlund og Ørderup eller v. om gennem Tiset og Arnum. I Gelså mange oddere; også sumpskjoldpadder er iagttaget her. Fra Stenderup over bakket jordsmon til **Toftlund**. Frosches hotel og Centralhotellet bække gode; boghandler Niels Hansen, maskinhandler Huusmann; vogn og bil fra hotellerne.

9. Hovedstad i N. Rangstrup herred; 923 indbg. Som i Rødding myldrede det i Preussertiden med embedsmænd: præst, lærere, amtsdommere, amtsretssekretær, aktuarer, amtsforstander, skatteopkræver, katasterkontrollør, executor, arrestforvarer, postmester, skorstensfejer, stationsforstander, og dertil det underordnede personale af post- og jærnbane mænd, skrivere osv. Da lyskheden var på sin højde grundedes her 1890 »den tyske forening for det nordlige Slesvig«. Til lyskhedens vidnesbyrd hører den smukke landbrugsskole. 1871, 1886 og 1912 henholdsvis 42, 26 og 104 danske stemmer, 11, 61 og 101 tyske. Ved afstemningen febr. 1920 gav Toftlund by 513 danske og 177 tyske stemmer, af hvilke sidste 65 var tilrejsende. Sognets to andre distrikter, Stenderup og Allerup, og det øvrige N. Rangstrup hrd. (Bevtoft, Agerskov, Tislund, Branderup sogne) gav ved valgene 1874, 1886 og 1912 738, 571, 815 danske, 65, 86, 159 tyske stemmer. 1920 2804 danske, 128 tyske stemmer; af de tyske stemmegivende var 56 tilrejsende. Ved folketingsvalget 1920 gav Toftlund by 318 danske, 11 tyske stemmer, resten af herredet ikke een tysk stemme, 1514 danske.

10. N. for Toftlund forkrøblede småskove. Forbi Toftlund eller Herrested kirke (apsis og søjleportal), højestliggende af alle kirker i Vestslesvig. Herfra har man valget mellem to veje:

a) Over **M a n d b j æ r g**. Efter Gram den største ejendom i Haderslev Vesteramt (272 ha, hvoraf 47 ha skov; 2594 rm. nt.), 1906 af sin danske ejer solgt til regeringen, altså nu dansk domæne. Højskoven en sjældenhed på egnen. Midtvejs mellem Ribe, Tønder, Haderslev og Åbenrå. Man er højt oppe (69 m) med smuk udsigt ned over skove; **B r a n d e r u p** ligger lavt og hyggeligt. Ved møllen stat. på banen Over Jerstal—Toftlund og kro.

b) Over **G e s t r u p**. Fra bakkerne (79 m) s. for byen ses Gram skove (over dem Hygum kirke). Rangtang, Studsbøl plantage, Fjellumhøj, Nustrup kirke og mølle (lige over Gestrup), Hjartbro skov, derover skoven ved Nustrupbæk, Hyrup skov nærmere, Magstrup og Skrydstrup kirker, det høje land ved Hjerndrup, Styding skov, Tørning og Pamhule skove, Pothøj, Agerskov banker og kirke; Vesby, Medelby kirke, Lundtop bakke, Hanved kirke inde i Mellemslesvig; Dravedskov, tilh. derfor Tønder og Møgeltønder, Løgumkloster, Løgumbjærg; Ballum, Mjolden og Døstrup kirker; over Friskær sydlig for Rurup mølle Rømhøj; Gassehøj, Lindetskov; ialt o. 40 kirker. Udsigten den videste i Vestslesvig, men måske mindre smuk end den fra Mandbjærg. Ved de første steder s. for højderne fører sti ned til Branderup kirke. Udsigt over det smukke sogn

med småskove og levende hegn og den uendelige slette udenfor.

11. Fra Branderup mølle op til Bovlund i en egn med frugtbar jord og udstrakte engdrag. Denne oase i Vestlandet omfatter byerne Roost i Arrild sogn, Bovlund og Vellerup i Agerskov, Branderup og Rurup i Branderup, Løjtved og Landeby i N. Løgum, Ø. Terp og Bedsted i Bedsted sogn. Bedste udsigt over engene fra Bovlundbjærg (49 m). I baggrunden har man mod s. Løgumkloster kirke med tagrytler, n. derfor Vongshøj og længere oppe højderne i Arrild sogn med Lindet skov. Bovlund er også midtpunktet for Nordslesvigs næstældste frimenighed, stiftet 1879, med kirke bygget 1896, men af Preusserne holdt lukket under subtile påstande til 1900. Altertavle af Mols. Forsamlingshus fra 1870. Leder af det nationale og religiøse liv i egnen var den udmærkede Bunde Refslund d. æ., en af Rødding højskoles ældste elever og med i »Klosterpolitiken«, i få år også Morten Eskesen, huslærer hos Krüger i Bevtøft 1851—53, og senere den nylig afdøde frimenighedspræst L. B. Poulsen (mindesten: »Han talte sandt om stort og småt, og jævnt om alt det høje«).

12. Over engene til Bedsted i Åbenrå amt. Her begynder den egn med hjemmetyskere, som midtlands går til grænsen. Nic. Brorson var præst her 1716—35: »Amen råbe hver en tunge«. I kirken smukt Mariebillede og andet gotisk træskærerarbejde; lige n. for kirken er jordet I. T. Lundbye.

13. Den 26. april (1848) gjordes ved Bedsted et flere timers holdt; ... bataillonnen satte geværerne i pyramider. Det var en dejlig, klar forårsdag, og den store hede frembød det mest maleriske skue. Lundbye var just beskæftiget med på papiret at udkaste en dragon sovende, med hovedet på sin hvilende hests hals, da signal gaves til bataillonnen, at den skulde træde an. Han ilede til sin plads; men næppe var han kommen derhen, førend en kom til at støde mod en af de foran Lundbye stående geværpyramider; i faldet gik et gevær af, og kuglen ramte Lundbye i den venstre mundvig og gik skråt opad ind i hjernen. Kun et dybt suk hørtes fra ham, idet han segnede om. Flere læger kom øjeblikkelig til, men livet var udslettet. Hans lig lagdes på en bondevogn og førtes til byen, ledsaget af en kres af venner, som med ham var indtrådt i bataillonnen, og som i det sørgelige øjeblik stod ved hans side. I skolen blev hans lig indsyet i et hvidt lagen; en bonde bragte et Danebrogsflag, der havde vajet udenfor hans hus; dette bredtes over ham, og kamerater og bonden bar i forening liget til den nærliggende kirkegård. Præsten kastede jord på, og hans kamerater lukkede graven. Brave Slesvigere har siden rejst et simpelt stenkors på graven. — Sognene Bedsted, Hellevad, Egvad havde 1871, 1887, 1912 henholdsvis 231, 184, 230 danske, 48, 96, 139 tyske stemmer, men ved afstemningen 1920 gav de 971 og 288, deraf var 59 tilrejsende tyske. Ved folkelingsvalg septbr. 1920 i de tre sogne 631 danske, 133 tyske stemmer.

14. Over Arndrup mølle, hvor Lundbye faldt, over kirkebyen Ø. Højst i Tønder amt (fødested for Johs. Ewalds fader; Mahlers kro), over Holm og Sottrup til Lunde, hel gode danske byer, Lunde i læ af en lille bakkeø (24 m). Fra kæmpehøjen øverst bedste udsigt over Slogs herred, sognene Højst,

Rabsted, Bylderup, Tinglev, Hostrup, Burkal, hvis kirker alle ses; mod s. over til bakkerne ved Medelby og Ladelund i Mellemlesvig, mod n. Rangstruphøjlandet, mod ø. Åbenråskovene, mod v. til hinsides Tønder med det høje spir. Slogs herred nationalt nedenfor 34. Forbi Kværnholt tilv., hvis navn tyder på fordums skov, over Bovskov (ligeledes), s. for banen om til Bylderup-Bov stat. I Burkal og Bylderup kirker interessant renæssanceudstyr fra o. 1620, vistnok af Henrik Ringes fra Flensborg, alter, font, prækestol, pulpitur, epitafier, stolestader. Den, hvem ingen særlig interesse driver, bør det dog tilrådes fra Bovlund (eller Bedsted) at gå vestpå til Løgumkl. eller østpå til Rødekro. — I Bylderup Gaardes kro.

15. Af tværvejene mellem statsjærnbannerne turde en tur **B. Sommersted—Gram—Skærbæk** være den interessanteste. Bakkeøer og flader, skove og heder, plantager og træløs marsk. I Sommersted (III, 38) i den nybyggede gård, den anden fra ø. i den nordlige bygade, fødtes Laurids Skau 1817. Kirken (af Vinstrup) rummer en af Roeds bedste altertavler: »Se hvilket menneske«. Ø. for kirken Tingbjærg (61 m) med vid udsigt mod v. og s.v. og mod n. ned i Nørreås dal. Herude ligger Sommersted kro, i hvilken ²¹/₂ 1843 det første politiske gilde blev holdt af Sønderjyderne, hvor man besluttede at holde fest på Skamling og stifte en »slesvigsk forening«.

16. Underligt nok findes her nordligst i landet en egn med nogen tyskhed. Den del af den, som skyldtes de mange grænsebetjante, toldere, jærnbane-mænd, domæneforpagtere og arbejdere ved disse og ved statsskovene, forsvinder, men der bliver dog tilbage nogle hjemmetyskere og indvandrede i sognene Oxenvad og Jels. 1871 afgaves i disse to sogne og i Sommersted og Jegerup 538 danske, 67 tyske stemmer, 1887 356 og 198, 1912 584 og 334. Men ved afstemningen ¹⁰/₂ 1920 2518 danske, 601 tyske st., deraf 271 tyske tilrejsende. Ved folketingsvalg 1920 1406 danske, 105 tyske st., deraf de 81 i de to befængte sogne.

17. Fra Sommersted over Oxenvad (fortræffelig kvaderstenskirk) forbi plantagen Studsbøl eller Hegnet (398 ha) til Ø. Lindet (Lindet Nygård domæne, 3930 rm. nt.), over det højtliggende V. Lindet med udsigter sydpå, mens udsigten nordpå spærres af Rangtang, gennem skovene til Gram.

18. Fra Sommersted har man også kunnet gøre omvej over Jels med smukke skovsøer. Fornuftigst dog med amtsbane eller fra Farris (II, 1). Kirke af Vinstrup. Kroer. Frk. Lunds boghandel. De tre søer ligger i en sækning i den ellers meget flade egn. Forbi Mariegård og Jelsgård ind i skoven Klaskerød (pavillon) og videre, hvor Mellem søen slipper, til man får udsigt over Oversøen. Det lønner sig ikke at fortsætte ø. om søerne forbi Barsbøl, hvor Tillisch (»sprogreskripterne«) fødtes 1801. Nu er Barsbøl og Haraldsholm domæne, købt fra tyskere; Mariegård og Jelsgård har fra gammel tid tyske ejere. Gårdenes nt. er henholdsvis 3618, 2694, 3180, 4320 rm.

19. Over Tiset (kro), Gelså (hvis meget kendelige erosionsterrasser kan følges østpå til Hjartbro skov) om til Toftlund (ovenfor 8), Arnum (amtsbaneknudepunkt; Bennetsens hotel; den germaniserende husholdningsskole solgt til børneasyll), Lindetkro, som ikke er kro. N. for gården ind i Lindet skov (407 ha), i skoven mod s. ad græsgroet brandlinje; $\frac{1}{8}$ er endnu ret god bøgebestand, men i skovranden mod v. er bøgene ganske forkrøblede og danner et skråtag, der løfter sig mod ø.; mange himbær og tyttebær. Sorte storke, ulvejagt endnu i 1769. S. for højskoven ledsages man længe af egekrat (466 ha indtaget til plantage), der tilsidst taber sig i lyngen. Eneber. Vidt skue mod s.v. over Nordslesvigs største hede (hvoraf dog snart store partier vil være trækklædte) til Gassehøje, mod hvilke man stiler. Indsanden Helmpolde (tilplantes) kan man tage med ved fra krattet at søge sydpå og ikke strax i v.s.v. Fra indsanden kan man følge den grøft, som danner skel mellem Arrild og Hønning, så kommer man ud på »e procesvej«, der fører til Ø. Gasse, og derfra op på *Gassehøje, et skjoldformet plateau, hvis broncealdershøje i sin tid blev udgravede for at få stenene anvendt ved bygningen af den vestslesvigske chaussee og nu påny gennemrodede ved det tyske læstningsbyggeri under verdenskrigen. Fra den højeste (51 m) ser man det anselige Skærbæk lige for sig, bag det den ubeboede marsk over til Ballum. Over havet Rømø og List på Sild. Skuet rækker fra Ribe til Tønder, men mod ø. kun tilbage til Lindetkov og Vongshøj. Over en sænkning n. for Lovrupskrup (306 ha indtaget til plantage) dog også mod ø. Arrild kirke og bag denne Rangstruphøjlandet. Snart vil der vel være samlet skov fra V. Terp i s. til s. for Arnum, i luftlinje 13 km. Fra ensomheden ned mod **Skærbæk** med de rige marskgårde (5 med over 2000 rm. nt.) og det forholdsvis pulserende liv.

Skærbæk. 20. Jærnbanehotellet, Landbohjemmet, Aablings hotel, Forsamlingshuset. N. Ph. Møllers boghandel. Lorensens maskinværksted. Bil hos Jes Schmidt ved Ribe landevej og Niels Oksen ved Landbohjemmet. Cykler repareres hos Martin Petersen i Gesing. Skærbæk er hovedpunktet ved vestbanen mellem Ribe og Tønder; 652 indb. Sin historiske betydning har det fået gennem det kapitel i Nordslesvigs germanisationshistorie, som blev skrevet af Johs. Jacobsen, præst her 1884—1903. Mens byen og omegnen hidtil intet tyskeri havde udenfor det embedsmæssige, udfoldede han en overordentlig ivrig virksomhed for fortyskningen ved brutalt tryk på danskerne, ved indkaldelsen af tyske næringsdrivende og landmænd og ved grundlæggelsen af en række økonomiske foretagender, der skulde gøre byen tysk i en fart og skaffe lederen ære over al Tyskland: Bank, arbejderforening, væveskole, nybyggerforening, rederi, badested, teglværk, dampbageri, tørvefabrik, lervarefabrik, karpeavl; pengene blev indsamlede på agitationstrejser i Tyskland. Jacobsen havde grundet håb om Slesvigs bispestol og var som Tyskernes ypperste mand deres rigsdagskandidat, men 1903 ramlede alt. Jacobsens private passiva alene var 700,000 rm., og på fallitterne fulgte processerne, som foruden præsten og hans hjælpere meget stærkt kompromitterede amtsforstanderen, ja landråden. 1919 døde Jacobsen som præst for en tysk menighed i italiensk Tyrol. 1871 var der i Skærbæk sogn 212 danske stemmer og 13 tyske,

1887 (efter banens anlæg) 135 og 62, 1902 (da tyskheden stod i sin væld) 156 og 142, men 1912 208 og 105. Ved afstemningen 1920 var der 980 danske og 164 tyske stemmer, hvoraf 66 tyske tilrejsende. Ved folketingsvalg 1920 445 danske, 23 tyske.

21. V. og s. for Skærbæk bliver marsken mægtig bred omkring Bredeåens nederste løb; nu er den inddiget, hvorved 5000 ha værnes. Skærbæk kommune er højest boniteret i Haderslev Vesteramt (17 rm. nt. pr. ha). Udsigt over Marsken fra Hjemsted Kilde, en lund med kildevæld (11 m over havet) s.v. for byen, og fra et udsigtstårn i plantagen Tørvehøj ø. for byen. I Kalleby plantning n. derfor skudsikre anlæg. Vejen gennem den langstrakte bys forskellige dele (Skærbæk—Melby—Kagebøl—Gesing—Hjemsted—Hundegade) forkortes ad sti mod s.v. Nær ved Bredeås udløb lå Mithusum, hvis 11 gårde 1634 bortreves af stormfloden. Endnu ses de 8 værfter, husene stod på, og en hytte, hvor en træplade fortalte: 1634 da skeete den store flod oc borttog al det hvs. . . . En vandring langs marskens rand kan foretages enten gennem Ottersbøl, Mjolden (gml. præstegård) og Forballum eller langs diget over til Ballum. Forballum og egnen deromkring kendt fra den danske vækkelse i fyrreerne, her afgjort i grundtvigsk retning, samtidig med, men ikke i samme støbning som den, der fandt sted i Haderslev Østeramt (pastor Hagen i Mjolden, Knud Knudsen i Forballum, siden på Trøjborg, og hans huslærer Kr. Kold). Skærbæk endnu midtpunktet i en frimenighed, hvis kirke (fra 1909, af Jacobsen i Odense; østvæggen fresko: Jesus som børneven, af nordmanden Lofthus) og præstegård (af Nyrop) ligger højt ved landevejen s. ud af byen.

22. En tur, som i Gram krysser længderuten og den lige omtalte, er **C. Vojens—Gram—Ribe**. Den falder på lange strækninger omtrent sammen med amtsbane. I Vojens (792 indbg.) Paulis og Jensens gæstgivergårde. Navnet den jyske form, der lyd for lyd svarer til Odinsvi (Odense). Også nabostationens navn Jerstal kommer af et gmlt. navn på helligdomme: stalli, og vestligere har vi Tislund (guden Ty). Gennem Skrydstrup i læ af den bakkø, der strækker sig lige til Endrupskov; udsigt over fladerne til Bevtøft og Tislund sogne. Afstikker kan gøres sydpå over fordums hede og forbi plantage (191 ha) til Bevtøft. I kroen fødtes Hans Krüger 1816, i møllen døde han 1881; på kirkegården mindsten. Den anselige kvaderkirke har søjleportal og tilbygget tegltårn med højt spir op mellem fire gavle som alm. i Tørninglen. Preussernes adfærd mod forsamlingshuset, se Sønderj. Aarb. 1912. — Fra Skrydstrup til Kolsnap og opad, indtil bakkeøen kulminerer på selve vejen med Fjellumhøj (78 m), hvorfra vid udsigt fra en kæmpehøj, der er led i en lang række fra s.v. for Gram gennem Nustrup og Jegerup sogne og videre til Ø. Løgum. I Nustrup maleriske præstegård fødtes sejrherren fra Fredericia, Bülow, 1791; sin første barndom tilbragte han på Gram; faderen havde ejet Nustrupgård. Kirken i L. Nustrup anelig granitbygning (apsis; smukt romansk krusifix). God kro. Skrydstrup og Nustrup sogn gav 1912 291 danske, 95 tyske stemmer, $1\frac{1}{2}$ 1920 1200 og 90, ved folketingsvalg 1920 646 og 15. Mod n.v. over tilplantet hede til Vrå, hvor man kan komme over Gramå; udprægede erosionsterrasser; så nær åen som mulig gennem Sønderskoven og over Gramgårds marker.

Man kan også s. om åen gennem Skjoldager i et landskab med rolige linjer nå til Gram parks østlige bryn og ind til Gram. Fra Gram den lige vej til Ribe (19 km); n. for vejen store plantninger på Endrupskovbakker (54 m; vid udsigt). En sten betegner, hvor tidligere St. Tøgers (Tjodgars) sognekirke stod, en helgen, som ellers mest blev dyrket om Vester-vig kloster. Ved den tidligere grænse Gelsbro kro. Gennem hede. Smukt tilbageblik til Endrupskovbakkernes udmærkede profil med Spandethøjlandet tilh. og Hygumhøjlandet tilv. Forude har man den meste vej haft Ribe domkirke. Skallebæk kro. Se en interessant tufstenskirke, restaureret af Amberg, nede tilh. ved sø. Her lå et kloster, der blev flyttet til Løgumkloster. Ribe (I, 2).

23. D. Brøns - Gram. Denne vej ret ejendommelig vestjysk, et par steder med morsomme indsande; men hvad der giver den størst interesse, er den lejlighed, den byder til at studere nogle af de bedste af de smukke landsbykirker, der omgiver Ribe til alle sider og er byggede efter domkirkens forbillede i denne by i tidsrummet 1130—1200. Det er tufstenskirker, hvis ræmme er hentet fra rhinske stenbrud oppe ved Andernach; nutildags er imidlertid dette murværk, der i det barske vestjyske vejrlag let forvitrede, de fleste steder udvendig erstattet af mursten og både indvendig og udvendig skjult af hvidtning. Bygningernes smukkeste del er korslutningerne, der er smykkede med halvsøjler eller halvpiller; kor og skib er prydede med lisener, hvis mellemliggende murflader krones af rundbuefriser. Også soklerne med den smukke attiske profil bør bemærkes. Murstens-tårnene med de høje spir, der i reglen går op mellem fire gavle, er yngre, fra 15. årh., men bidrager nu til at gøre disse kirker anseelige. — Egnen ml. den tidligere grænse og Skærbæk, Hviding herred, kan nationalt deles i to dele. De vestlige sogne, Spandet, Roager, Rejsby, Vdder og Brøns, er rent dansksindede: 1920 2120 danske stemmer, 103 tyske; deraf 50 tyske tilrejsende. Til dem slutter sig Hviding sogn med 347 og 70 stemmer, af disse var 44 komne sydfra, og resten var ljanestemandsstemmer fra den tidligere grænsestation. Derimod var der noget hjemmelyskeri i Højrup og Arrild sogne, som omhyggeligt blev understøttet af den tidligere regering. 1920 775 danske, 175 tyske stemmer, hvoraf 38 tyske sydfra. Ved folketingsvalg 1920 gav de 6 førstnævnte sogne 1360 danske, 9 tyske stemmer, Arrild og Højrup 357 danske, 18 tyske. Fortyskningsmand i disse egne var foruden pastor Jacobsen i Skærbæk pastor Schmidt i Vodder, indtil krigen afgørelse af liberal retning, men derefter altsk. Nu er han Tyskernes rigsdagsmand; i hans eget sogn har hans virksomhed ikke sat mindste spor. — Vejen ledsages af amtsbane fra Gram over Arnum, Spandet, Roager, Vodder (Frifelt).

24. Brøns stat. ved Vestbanen (II, 11; Krogs kro god). Den usædvanlig lange kirke, viet Ribeegnens helgen St. Villads, er ved siden af Sørup kirke i Angel (XIV) den smukkeste på landet i Sønderjylland, men overkalket. Foroven er rundbuefrisen på skibet bleven afløst af en frise af kryssende siksakbånd. Apsisvinduerne som i Ribe domkirke indfattet af småsøjler. Smuk attisk sokkel. Kalkmalerier; da øvrigheden ved restaurationen ikke tillod en indskrift på dansk, blev den paa latin. 'Renæssancealter og -prækestol. På orgeltribunen 12 gode sengotiske apostelfigurer; sengotisk krusifix; to smukke epitafier; i tårnet romansk ligsten. Ved Ribe—Tønder landevej n.ø. i byen mindesmærke over de omboende bønders kamp med oprørerne ^{22/1} 1849, ved hvilken lejlighed over 50 blev nedhuggede eller sårede, mens 20 bortførtes som fanger: »For troskab mod konge og fædreland. Ej minde om en glimredag, kun om et trofast hjerteslag«.

25. Mod ø. forbi Brøns mølle, kønt ved eng i stor have; s. for møllen flyvesand med vildt opføgne bakker, nu tilplantede. Udsigten mod s. spærres af Gassehøj med dens kæmpehøje. Over Birkelev (P. Tønder har krohold) til Vodder. Mellem Vodder og det 12 km derfra i s.ø. liggende Arrild (Aablings kro god) ligger Nordslesvigs eneste nogenlunde sammenhængende hedestrækning (se 19). — Vil man ikke se Vodder kirke (kun køret af tuf; alter o. 1450, hvis figurers klædebon meget realistisk gengiver tidens moder; *St. Laurentius legemsstor o. 1500), bøjer man af ved Frifelt (kro), før man når byen, og går mod n. til Roager ad Oxevejen, der ledsages af kæmpehøje. God kro i Kirkeby. *Kirken en af de ældste og bedst bevarede tufstensbygninger. Apsis direkte påvirket af Ribe domkirke. Helgenbilleder. I et af de nordlige vinduer det eneste på sin plads bleve romanske *glasmaleri i Danmark, jævnlørdende med kirken, forestillende St. Villads. De små skovrester i sognet tilflugtssteder for plante-samfund. En tysk tidligere præstekone her, fru Bischoff, har i sine nylig udkomne erindringer skildret liv og mennesker her sidst i 70'erne; bl. de sidste den endnu levende mergelgraver og billedskærer Jes Lind i Ø. Abølling, en naturbegavelse.

26. Den nordlige vej fra Roager kirke til Spandet kirke, der går ud mod ø. n. for kirken, er morsommere end den sydlige over Ø. Abølling og gennem Spandet by (kro). Hinsides Fjersted tilh. den ikke uanselige Fjerstedskov, tilv. Nørrehøj (48 m) med udsigt. Den nordligste bakke i den række, der mod s. begynder ved Vongshøj og går over Arrild og gennem Lindetskov. Spandet kirke hører til de yngste blandt Ribekirkerne; i stil med tufstensbygningerne, men rå-æmnet væsenlig tegl. Lisener og apsisøjler tildels borthuggede. — Fra Spandet kirke nedad gennem Mølby til hedesletten ved Gelså. 8—900 skridt n. for Mølby mølledam fører en sti tilh. mod n. til Endrupskov på det stejle bakkehæld hinsides åen; følger man vejen tilv., kommer man til Gelsbro. Indsande ligesom ved Brøns mølle; Stensbæk og Åskovhede beplantes (803 ha), men selve klitterne skal ikke røres. Hinsides Endrupskov højner landet sig brat o. 45 m over åen; landevejen følges til Gram.

27. **E. Hovslund—Løgumkloster.** Hovslund (kro) har en af de tre folkeskoler i Åbenrå amt, hvor der er tysk klasse ved siden af danske: 21 børn mod 57; amtsbanen Åbenrå—Løgumkloster krysser hovedbanen. Op på det isolerede Stensbjerg (87 m), højeste punkt i Nordslesvig v. for Østbanen, med vid og storslået udsigt omtrent fra Slesvigs nordgrænse ind til Mellemlesvig, men begrænset i ø. af Højbjærg, Pothøj, Knivsbjærg, Åbenråskovene og i v. af Nustrup og Rangstrup bakkeøer. Over Rovbjærg (plantage, 150 ha) og Horsbyg til de højtliggende, vidtsynlige småskove ved Øbening, der giver lejlighed til at studere vestenvindens indflydelse på skovvæksten; østligst storskov med vestsiden skarpt afskåret af vinden, så krat, så grønne egepurrrer i lyngen, til sidst bare lyng. Stadig vid udsigt over det flade land i s. Så nogenlunde i v.; ved Goldbæk kommer vi ind i Haderslev amt, ved Sindet er vi 81 m tilvejs; noget længere i n.v. er Stenskovbjærg ved kroen Bjørnskov 83 m, den næsthøjeste bakke i Nordslesvig v. for Østbanen. Forbi Fårehus til Ågerskov (Tops gode kro). Kirken den største og stateligste af tilhuggen kamp i Nordslesvig; apsis nu borte; korets hvælving malet o. 1650 med apostelfigurer i kapperne; gotiske træarbejder. Derefter

Branderup (foran 10). Nu er man nede i fladen. Igen mod v. forbi Revslund, to enlig liggende gårde, gennem hede, over Lobæk til N. Løgum i Tønder amt. N. for denne vej har vi haft Roost, hvor Hans Rostgård var fra, og Arrild, hvis kirke gemmer et udmærket alter fra o. 1450 og anden gotik. Aablings gode kro. Fra N. Løgum mod s. ind til Løgumkloster, men ved Frydendal kro bøjer vi af tilh. op over det kløftrige *bakkedrag med kratskov, der trives her i læ for vestenvinden. Udsigt mod ø. Dette bakkeland gennemvandles op til Vongshøj (62 m), med en ødelagt kæmpehøj øverst; rundtom mange flere. Vongshøj er den højeste bakke i det egentlige vestland, og udsigten herfra derfor meget vid; den strækker sig mod n.v. til Ribe domkirke og ud over Lindetskov; mod n. til skovene ved Gram, mod n.ø. til Rangstruphøjlandet, mod ø. til Åbenråskovene; mod s.ø. Tinglev kirke; mod s. Tønder; mod v. havet med Rømø og List på Sild, mod s.ø. ikke langt borte Løgumkloster og bag denne by Draved skov. I det flade vestland den ene spidsspirede kirke ved siden af den anden. — Ned ad bakken mod s. til landevejen. Ejendommeligt jordsmon. Forbi Løgumgårde (kro) og N. Løgum murstenskirke med en smuk af småsøjler båret rundbuefrise under tagskægget; højtsiddende rundbuede vinduer; lisener; rundbuet, smukt profileret dør; også soklen af tegl. Interessant font. Herfra ind til flækken.

28. **F. Løgumkloster**, i daglig tale »Kloster«, 1867 1473 indbg., 1921 1603, skylder klosteret sin oprindelse. Kvægmarkeder; byens midte derfor den store træbevoksede markedsplads. *Gæstgivergårde*: Hotel Royal, Centralhotel, H. I. Jacobsen, L. Thomsen. *Boghandler* Kieler. *Cyklehandlere*: Schmidt, Knudsen. Løgumkl.—Bredebro II, 14, også bane over Hovslund til Åbenrå. Ved valgene 1871, 1898 og 1912 afgaves henholdsvis 111, 54 og 85 danske, 69, 138 og 169 tyske stemmer. Febr. 1920 542 danske, 516 tyske stemmer, deraf 110 danske og 170 tyske fra tilreisende. Ved folketingsvalg septbr. 1920 257 dansk-borg., 158 dansk-soc., 157 tyske stemmer, ved byrådsvalg 1922 219 danske, 132 soc., 180 tyske stemmer; i byrådet sidder nu 4 dansk-borg., 2 dansk-soc., 3 tyske. 178 børn går i dansk folkeskole, 96 i tysk, 21 i tysk privatskole. Det eneste mærkelige i byen **Klosterkirken. Præstegården hyggelig 18. årh.s bygning.

29. Klosteret »Locus dei« grundlagdes 1173 af biskop Stefan i Ribe. Munkene kom fra Seem og Herresvad i Skåne. Egnen var dengang efter stednavnene at dømme ret skovrig: Tornskov, Åved, Draved, Løjtved, Høgslund. Det i Slesvig flere gange forekommende [at] Løgum betyder vist »ved Kærene«. Biskop Orm (1175—1200) omtaler, at kirken skal opføres af brændte sten, dens opførelseslid bliver 1200—1250, rimeligvis ved biskop Gunner (1230—49), der kaldes kirkens stifter. Flere Ribebisper er blevet gravsat i den. Til 1319 havde bispens lov til årlig at bo i klosteret tre uger med sit følge. Som alle cistercienserkirker måtte kirken ikke være pragtfuld, ikke have noget tårn og skulde mod ø. afsluttes med en lige mur. Rundt om koret blev lagt en række kapeller, for at munkene kunde have ensomme steder til deres bønner. Ejendommeligt særlig for denne kirke er det korte skib: kirkens hele længde 44 m udvendig, dens indre højde 19 m. Da klosterets omgang i v. skød sig langt frem foran kirken, kan man slutte, at den opr. skulde haft to hvælv flere i v. Den viden om synlige tagrytter 40 m over jorden. Betydeligst virker bygningen fra n.ø. Den er bygget i overgangsstil med romanske hovedformer, men med

koblede vinduer og som oftest spidse buer i disse (jfr. Roskilde domkirke). Ved den nordlige korsfløj en original lille forhal. Østdelen var helt færdig, da man tog fat på fortsættelsen mod v. i mere udviklet gotisk stil; skillelinjen mellem de to partier er meget tydelig; vestdelen (1½ hvælvingsfag) er uden sokkel, mens det østlige afsnit har en smuk attisk granitsokkel. Også indvendig iagttages let forskellen: mangelen af sokkel på de vestlige piller; bueåbningerne mod v. ikke så høje som mod ø.; vinduerne i højkirken sidder lavere og er af en bredere form. Øst- og vestgavlen afsluttes af mægtige vinduesgrupper fra forskellig tid; den ældste østlige i to afsæt; langs hele vestvæggen løber blindinger, vel bestemte til staluer. I vestmurens vinduesindfatning afvekslende røde og sorte sten ligesom i klosterbygningens vinduer. — I det indre mærkes: et tresæde for abbederne og måske for biskopperne af Ribe og Slesvig, fra slutn. af 13. årh. Sengotiske korstole med Fred. I's og hans hustru Anna af Brandenburg våben, med St. Kristoffer, jomfru Marie, St. Bernhard og St. Benedikt; de stod opr. i tværskibet og videre til midtpillen i det østlige langhushvælv; resten af kirken var til konverser og lægbrødre. *Relikvieskab fra o. 1300 med fine temperabilleder. Stort, smukt tidliggotisk krusifix; flere smukke træfigurer, deriblandt en legemsstor Kristus i ørkenen; barok font (1704); altertavlen af Jes Jessen 1799, en gotisk ældre i København. — Under krigen blev kirken restaureret af en fra Rhinlandet indkaldt tysker, Eggeling. Den gamle buefrise under tagskægget blev genfremstillet; vestgavlen blev bygget af ny; indvendig blev de gamle tegl fremdragne; af kalkmalerier fandtes kun en St. Jørgen på den sydlige midtpille i det vestlige fag. Hele indredet står endnu til bage at forny.

30. Ved restaurationen udgravedes grundmurene og gulvene af det gamle Klosteranlæg, som sammen med kirken indfattede en gård med korsgang; i denne blev de afdøde munke jordede i deres kutter, ikke omsluttet af nogen kiste. — Men kun en del af østfløjen står således bevaret, at den vil kunne restaureres. Her findes nærmest kirken sakristiet med 3 hvælv og i sydvæggen blindinger til kirkelige redskaber. Over sakristiet var nærmest kirken til ø. skatkamret, ind mod gården forstuen til sovesalen; fra den førte en trappe ved den sydlige tværskibsmur ned i kirken, som munkene brugte ved de naturlige gudstjenester. S. for sakristiet biblioteket. Så kapitelsalen: 3×3 hvælv, hvilende på 4 rundpiller, med murede sæder langs væggene. Smukke tredelte vinduer som korets. S. herfor trappen til sovesalen ovenpå med portnerens rum bagved; hans talerør endnu bevaret; under trappen en straffecelle, der kunde lukkes med en jærnbeslæt egedør. S. herfor igen den nedbrudte broderhal, med 3×5 hvælv og 8 søjler; her havde munkene, der under arbejdet skulde være tavse, lov til at tale med hverandre; her fandtes også et underjordisk varmeapparat med 10 fyrkamre. I den ødelagte sydføj gæstehuset og spisehallen, i vestfløjen bl. a. køkken. — 1546 ophævedes klosteret. »Slottet« renæssance 1614, men med Fred. IV's navnetræk. Her var Brorson huslærer 1717—21 hos sin morbroder og senere svigerfader, amtsforvalter Nic. Clausen; efter en vistnok urolig tid i København fik han ro i sindet og hvile i kirkens lære; syslede med musik. Samtidig begyndte hans broder Nicolai i Bedsted og Enevold Ewald i Højt, digterens fader, en pietistisk vækkelse i egnen.

31. G. Løgumkloster—Tøndervejen over den store Kongensmose. Bedst ser man ud over egnen fra Ellum bakkeø (27 m). Østlig den bakkeø, der bærer Dravedskov (238 ha). På grund af manglende arbejdskraft er dele af den endnu næsten urskov: eg, birk og el mellem hverandre, typisk moseskov og i det hele en mærkelig flora (tilia ulmifol., vaccinium uliginos., cornus suec.). Bør naturfredes. I de gamle ege tidligere talrige bikuber, hvis honning de omboende folk samlede. Ulvejagter i denne egn endnu 1770. Ravne og sorte storke. På Kongensmose (411 ha) arbejdede under verdenskrigen utallige krigsfanger på opdyrkning; den sydlige del skal dog bevares i naturtilstand. — På vejen til Tønder dukker ialtfald foreløbig de

mægtige flyvehaller ved Rosinfelt frem, som under krigen blev bombarderede af engelske flyvere. Første gang $25/3$ 1916. Anden gang, $19/7$ 1918, om morgenen o. $5\frac{1}{2}$ opskræmmedes Tønder af 2 stærke explosioner fra engelske flyvere, der først havde kastet 2 bomber på kvægtorvet og derefter fløj i en stor bue over Emmerske, Ø. Højst og Venemose mod hallerne; i den store hal brændte 2 luftskibe op. Det tyske militær var fuldstændig forvirret. Hallen var 275 m lang, 75 m bred, 75 m høj, dækkede 4 tdr. land, kunde rumme 150,000 mennesker. — I kapellet i Emmerske er altertavlen foræret af Joachim Skovgaard.

32. Sognene N. Løgum, Abild, Løgumkloster og Tønder landsogn gav 1871, 1884, 1912 364, 125, 206 danske, 106, 148, 272 tyske stemmer. I 1920 gav N. Løgum sogn 363 danske, 227 tyske stemmer, Løgumkloster landsogn 234 og 53, Abild 402 og 219, Tønder landsogn 154 og 73. 124 stemmer i de fire sogne kom fra tilreisende tyskere. Tysk flertal var der kun i byerne Løjtved i N. Løgum og Tved ved Tønder. I Ellum stemte, de tilreisende fraregnede, 170 dansk, 11 tysk. Ved folketingsvalg 1920 gav de 4 sogne 564 dansk-borg. st., 25 dansk-soc., 211 tyske. Tysk flertal i Løjtved og i Venemose i Abild sogn. I Abild går 38 børn i dansk skole, 37 i tysk; 3 undervises privat tysk.

H. Tønder—Kruså (39 km). 33. Til L. Tønde kro (dansk) se V, 25. Den videre vej østpå træls at vandre, interessant til cykle- eller biltur. Gennem den dansksindede by Stemmild — Lunde lave bakke tilv. — forbi Saxborg kro ved Burkal kirke. Mindesten for Fred. VI fra 1825, rejst af Slogs herred. Gennem Hajstrup (sagnet om Nis Henriksen IV, 27), forbi plantage, til det overvejende danske Kravlund, en meget gammeldags og derfor malerisk og morsom hedeby; ved Rødebæk ind i Åbenrå amt og Bov sogn, forbi Vejbæk tilv.; Frydendal kro (flere andre tidligere). Krysningen, hvor vejen mødes med den fra Åbenrå, Sønderborg og Flensborg. Fårehus stat. på den østlige hovedbane. Se også VI, 14.

34. Det er den store aldeles flade »Mellemslesvigske Slette«, man har færdes igennem; den strækker sig fra Rangstrup-højlandet mod n. til bakkerne i Medelby og Ladelund sogne mod s. Kærnen i Slettelandet er Slogs herred, der udgør den med hjemmetyskeri mest befængte del af Nordslesvig. I de enkelte byer har dansk og tysk stået skarpt mod hinanden, men også udpræget dansksindede byer står mod udpræget tysksindede. Det er at forudse, at tyskeriet her ikke så ligestrax vil forsvinde. Stemmetallene ved rigsdagsvalgene, ved afstemningen febr. 1920 og folketingsvalget septbr. 1920 kan bedst ordnes skematisk sognevis. I spalten 1920 B er de tilreisende fradraget.

Sogn	Aug. 1867		1884		1912		1920 A		1920 B		Septbr. 1920		
	d.	t.	d.	t.	d.	t.	d.	t.	d.	t.	d. borg.	d. soc.	t.
Hostrup ...	130	60	38	37	67	102	299	285	261	193	178	38	117
Højst	99	42	46	41	77	90	282	203	234	167	161	12	92
Rabsted ...	78	71	0	47	74	104	354	236	309	173	202	5	120
Bylderup ..	112	45	66	15	68	86	348	204	296	151	176	13	78
Burkal	179	66	11	23	33	204	445	422	374	323	262	18	173
Tinglev	150	64	4	64	63	250	448	582	391	448	234	91	219
Herredet...	748	348	165	227	382	836	2176	1932	1880	1454	1213	177	799

De bedste danske byer er Rørkær i Hostrup, Alslev n. for åen i Højst, Foverup, Korup i Rabsted, Bylderup, Lendemark, Soltrup, Heds i Bylderup, Lunde, Stade i Burk al, Torkelsbøl i Tinglev. Tyske skoleafdelinger er der i Bajstrup (44 dansk — 41 tysk), Rabsted (55 — 69), Solderup (52 — 13), Tinglev (215 — 65), Ø. Højst (98 — 32). Muligvis kommer der også tyske skoleklasser i Bredevad, Kravlund-Eggebæk og i Jejsing. I Rends og Jynde vad skoler vil der vist blive givet endel tysk undervisning ved siden af den danske. ^{13/11} 1921 indviedes en dansk efterskole i Rends. Alle 6 sogneråd har dansk flertal (i Hostrup og Højst sidder kun een tysker, i Rabsted to.

VII. Als.

1. Als er 317 km² med 26,602 indbg., hvoraf 9107 i Sønderborg med forstad. Øen har sine højeste punkter langs midten af østkysten (Høgebjerg 81 m); herfra sænker landet sig i rolige bølger eller jævne skrån timer mod s. og s.v., mens Nørreherred er meget kuperet; bakkerne med stejle sider danner parallel e rækker, og de smalle lavninger mellem dem er fyldte med vige, som alle skyder sig ind fra v. og fortsættes op i landet med langstrakte søer, mose- og engdrag. Mens vestkysten således har et sønderrevet omrids, frembyder østkysten en enkel svagt krummet linje uden en eneste indskæring. Åbenbart er vestsiden dannet i en væsenlig grad under påvirkning af isen i glacialtiden, mens strømforhold har spillet rolle ved dannelsen af østkysten. På denne er der kun to anløbssteder, Fynshav og Mommark. I modsætning hertil er det snævre Alsund et ganske rent farvand af 6 til 17 favnes dybde. Om østkysten eller vestkysten er skønnest, er ikke let at afgøre. På den ene side de mange blinkende vande med udskydende næs, på den anden side de store skove flere mil langs kysten med udsigter over det åbne hav. Foruden skovene her er der den smukke Sønderkov nær Sønderborg, men også den øvrige ø har spredte lunde, og selv de egne længst mod s. og n., der er helt skovløse, bliver yndefulde gennem de levende hegn. Jordbunden gennemgående overordentlig frugtbar; kun langs stranden sandede pletter. Højest boniteret i hele Nordslesvig er Vibøge i Lysabild sogn med 47 rm. nt. pr. ha; endnu 17 andre kommuner er højere skyldsat end nogen på Nordslesvigs fastland undtagen 3 koge og Snogbæk på Sundeved. Statsskovene langt de fortrinligste i både Slesvig og Holsten (23 rm. nt. pr. ha). Als er et meget velhavende land, egentlig fattigdom meget sjælden, velstanden imidlertid ikke stillet sådan til skue i bygninger som f. ex. i Haderslev Østeramt eller Koldingegnen, men sikkert nok så solid. I Sønderherred ligesom i Sundeved er det meste grundmur, men i Nørreherred er der endnu meget maleriske landsbyer, husene bindingsværk med sortmalet tømmer udenom de hvidkalkede fyldinger, undertiden små, blyindfattede vinduer, alt skinnende propert. De sidste år har dog raseret meget. Føj hertil de store abildgårde, de brogede blomsterbede foran stuehuset og det maleriske ujævne jordsmon, f. ex. i Mjels, Broballe, Lavensby. Helst skal Als besøges, mens frugttræerne blomstrer. »Vi er på Als, et øland, hvor mer tidlig våren kommer, en gudvelsignet, yndig plet med lang og frugtbar sommer. Med friske skove, blanke søer og gyldent korn på vangen . . .« Allerede sten- og bronzealderens folk har været talrige på øen, som har mindst 2000 fortidsgrave, de fleste om den tidligere havarm Bundsø, om Augustenborg fjord og ved Høruphav.

2. Mens der i den nordlige del af øen ligesom i det øvrige Nordslesvig undtagen Sundeved i de senere tider ingen herregårde fandtes, ejede hitgen af Augustenborg tidligere 10 hovedgårde i Sønderherred. 1852 gik de som hans ejendomme i Sundeved over til kronen, der efterhånden solgte dem til danske godsejere. Men efter 1864 skyndte disse sig at afhænde dem til tyskere. En gård er endnu på

danske hænder, en er dansk højskole, en ejes af Sønderborg by, to er domæne eller offentlig ejendom, tre tilhører en baron dybt nede i Tyskland, en tilhørte »Klosterkamret« i Hannover, men er af dette efter verdenskrigen solgt til en tysker, og en har en på gården boende tysk ejer af holstensk slægt. Ellers næsten ingen indvandring på øen, hvis tyskhed var af den hjemlige art. Men mens man kun kan være glad ved øens udelukkende danske præg, må det dog siges, at dens befolkning, der er livligere, men også lettere end de øvrige Nordslesvigere, har været bedst i opgangstider. I årene efter 1870 skele der et frafald, i 90'erne var der stærk fremgang i Nørreherred, men Køllertiden avlede megen sløvhed. I de sidste år kom der igen stærk fart i danskheden, og den hjemlige tyskhed er ganske forstummet efter afstemningen. De vigtigste valgtal fra øens landsogne er:

D a n s k e	1871	1886	1912	1920 A	1920 B	Septbr. 1920
Nørreherred	1053	599	981	3426	3140	2012
Sønderherred	1805	1219	1450	5529	4910	3140
T y s k e						
Nørreherred	78	165	214	335	218	48
Sønderherred	81	171	334	602	369	108

1920 B giver tallene ved februarafstemningen uden de tilrejsende.

3. Als, der fra middelalderen hørte til Fyns bispedømme, blev 1819 sammen med Ærø et eget stift, der ligesom Ribe stifts del af Sønderjylland i kirke- og skolesager hørte under kongeriget. Øens præstestand var derfor tidligere altid dansk (Erik Pontoppidan den yngre har f. ex. været præst i Hagenbjærg), og 1867, da de danske præster i det øvrige Nordslesvig næsten alle tog deres afsked, fordi man afkrævede dem ed til preusserkongen, fik biskop Jørgen Hansen, selv en alsisk bondesøn, der døde 1889 som præst i Egen, præsterne her til at blive i deres kald. Biskop Hansen var udpræget rationalist (hans selvbiografi i Sønderj. Aarb.), og dette standpunkt er også nærmest Alsingernes. Forholdsvis lidet er de før i de senere år bleven påvirket af det religiøst-nationale livssyn, som udgår fra de grundtvigske højskoler.

4. D a m p s k i b s r u t e n Å b e n r å — S ø n d e r b o r g (man kan bryde af undervejs) meget smuk. Hinsides Varnæs Hoved med Skovsø-sænkningen (IV, 23) kommer man ind på Als fjord. Barsø stejle øst-væg. Nørreals delt i to ved Dyvig. Eckersbergs fødested i Sundevad ses fra søen (IX, 5); Bovrupbækkens dal tydelig som en skov- og hegnfyldt sænkning med skoven Avnsbølsned bagude; Ullerup kirkespir. Man lægger først til ved B a l l e b r o på Sundevadsiden (IX, 4), så ved H a r d e s h ø j på Als, hvor skibene henholdsvis fra Sønderborg og Åbenrå krydser. Hagenbjærg mølle og kirke, Igebjærg, Svenstrup med kullet kirke, alt på Als. Derefter S t e v n i n g n ø r på Als. Indsejlingen her og sejladsen videre det skønneste på turen. Et teglværk giver farve, en mølle silhouette. Man ser på engang ind i Augustenborg fjord til Augustenborg park og i Allsund; de er skilte ved Arnkilsøre (monum.). Engelhøj oppe over Sønderborg med sin plantning til krone ses allerede udfor indløbet til Sundet; ligefør landgangen ved Stevningnør kommer Dybbølbjærg til. Vi mindes »Rolf Krake«, der ^{20/8} 1864 dampede frem fra fjorden og lagde sig ud for sundet (VIII, 11). Om turen hinsides Sottrupskovs røde teglværk med Sandbjærg Storskov til baggrund se VIII, 30 ff.

5. En vandring på Als fra Hardseshøj til Sønderborg tager 2—3 dage; natterast kan bedst gøres i Fryndendal, kroen i Asserballeskov, Egenmølle kro eller i Augustenborg. En jærnbane går gennem hele øen fra Sønderborg til Nørborg; fra Vollerup udsender den en arm lige i ø., og denne deler sig igen fra L. Mommærk i en gren til Mommærk færge og en anden til Skovby. Stationernes beliggenhed på kortet. Denne bane (ialt 50 km) kan være god at benytte som hjælp, men efterfølgende ruter er lagte for fodgængere.

6. Det første syn af øen ved **Hardeshøj** færgegård er ikke særlig skønt, men oppe i landet bliver man snart trøstet. Gennem **Mjels** (kro). Hinsides dæmningen mellem den udtørrede **Mjels**sø og **Mjelsvig** går sti af tilv. op over den stejle møllebakke, »e Gavlk«. Udsigt over indvandene. O. 1200 skridt længere fremme atter sti af tilv., der danner genvej ind til **Nørborg** og fører gennem et kuperet jordsmon, snart oppe langs stejle skrænter, snart nede i engbund (**Oldenor**). Afstikkere lønner sig, til bakken ved **Pugdal** (42 m) eller til **Ulbjærg** (41 m) eller **Mikkelshøj** (42 m); udsigt over hele den nordligste del af **Als** med de slyngede vande og lavninger (**Stegsvig**, **Farrisdam**, **Dyvig**, **Oldenor**, **Mjelsvig**, **Mjels**sø, 1,4 m under havets overflade, og **Bundsø**, ÷ 2,3 m). En meget smuk tur kan foretages langs disse vige. Ved **Mjelsgårds** dæmning bøjer man mod v. og vandrer umiddelbart langs stranden over de to odder **Gavlen** og **Hesnæs**, som skiller **Mjelsvig** fra **Dyvig**, **Nørborgs** ladeplads. Så den store landsby **Holm** (to kroer) og **Nørborg**. Endelig har man, hvis man hele tiden har fulgt landevejen fra **Hardeshøj**, kort før man når byen, udsigt over sø- og engdraget **Gammeldam** til en meget smuk bakkeprofil, der dannes af det stejlt pyramidale **Ulbjærg** og dets jævntskrånende fortsættelse **Skræbager**. Vil turistene i samlet sum have alle herligheder med, gør han bedst i fra **Hardeshøj** strax at vandre eller køre ind til **Nørborg** ad landevejen gennem **Broball**e og **Oxbøl** (stat.; kro) og derefter foretage en udflugt: **Ulbjærg**, stien gennem **Oldenor**, **Mjelsgårds** møllebakke, vejen langs vigene, **Holm**. — På **Flintholm** østlig i **Bundsø** affaldsdyne.

7. **Nørborg**. Gæstgivergårde: **Nørherredhus**, **Union**, **Børsen**. Vognmænd: **Jørgen Christiansen**, **Peter Dominicussen** og **Cramers enke**. Bil hos **Jacob Voigl**, **Løjtertoft**. Cykler reparatør: **Hansen**. Offentlig badeplads ved nordstranden nær fyr-tårnet. 1860 1304 indbg., 1921 1035. 1871, 1886, 1912 og 1920 henholdsvis 150, 59, 104 og 520 danske, 34, 77, 126 og 327 tyske stemmer. I 1920 medregnet 143 danske tilrejsende og 137 tyske. 1920 ved folketingsvalg 224 dansk-borg., 79 dansk-soc., 100 tyske stemmer; 1922 ved byrådsvalg 270 dansk-borg. stemmer, 70 tyske, 79 blandet soc. I tysk skole går 53 børn, i dansk 203. Den hyggeligste lille by med sit afvekslende terræn, sine små huse, stråtekkede og hvidkalkede med tjæret fod, med døre og enkeltheder i **Louis XVI** eller deromkring. Kirken ligger venligt; krigergrav med mindesmærke, rejst af **Nørborg** sogn. Forsamlingshuset **Nørherredhus**, smukt dekoreret af **Troels Trier**. Slottet, hvorefter flækken er voxet op, lå på en lille ø i den vestlige del af søen, der nu er landfast; bl. fanger, det har huset, var biskop **Valdemar af Slesvig** 1193—98 og **Erik Klipping** 1261 efter slaget på **Lohede**. 1622—69 boede her den **nørborgske hertuginde**; da måtte hertugen for gæld afstå sine godser til kongen. Senere blev **Nørborg** amt overdraget hgt. **Joachim Ernst af Pløn** for hans arveret til **Oldenburg**; denne yngre **nørborgske linje** uddøde 1761. Snart efter blev slottet i det væsentlige nedbrudt, resterne blev dog nogle år før krigen ombyggede til en germaniserende højskole, nu dansk efterskole. Parken åben.

8. Fra **Nørborg** n. eller s. om søen til **Hagenbjærg**. Vejen

s. om ad landevejen forbi Fægteborg med stor have, åben for publikum; men vejen n. om smukkere, selv om den er vanskeligere at finde og følge. Gennem Pøl, hvor fællesmejeri anlagdes ved H. Chr. Graus initiativ 1865 og allerede 1884 blev andelsmejeri; vist det ældste i Sønderjylland. Op på Brokbjerg med udsigt over Lillebælt og Nørborg sø med dens venlige omgivelser. Gennem Lavensby (opr. Langesø-by) til Hagenbjerg (holdepl.). Kirken har altertavle af Eckersberg fra 1831: Kristus i Gethsemane. Fra Møllebakken (49 m) smuk udsigt over Nørreals indtil Igebjerg og Nørreskovs nordrand. Tilh. Svenstrup kirkeby (gammel klokkestabel), hvorfra man bør gøre en afstikker til Igebjerg (62 m), det højeste punkt på Nørreals. Vidt rundskue over øens nordlige del, over Alsfjord og de mange vige ind på vestkysten til Sundevad med Sottrup og Ullerup kirkespir og Dybbølbjærg. Gennem Tarup ind i Nørreskov. Fra Igebjerg fører også en smuk vej gennem Stevning (udsigt fra møllen; to kroer) til Stevningnør, hvor kroen ligger højt og meget kønt med udsigt over stille vande og skove. Vejen også køn fra Stevning om gennem Brandsbøl (kro) og Broballe (godt bindingsværk) tilbage til Hardseshøj. Ved Hjortspringskobbel nylig gjort et mosefund (2 m bred båd).

9. Nørreskov, største skov på øen (700 ha), strækker sig i en længde af 10 km, men med en bredde af højst $1\frac{1}{2}$ km langs Lillebælt gennem Svenstrup, Egen og Notmark sogne. Både n. og s. for skoven mindre skove, afbrudte ved ryddede mellemrum, på hver side 6 km langs stranden, ialt o. 200 ha. Langs Alsens østkyst ligger således en skovstrækning henvend 22 km lang. Med jærnbanen nemmest at nå fra Hunslev stat. Nørreskovs bestand er bøg af mægtig højdevæxt, gennems. 30 m og mere; næsten ingen underskov. I denne skov og i Kobbelskov ved Broager nås formentlig den højeste udvikling af skov i hele Danmark. Ved stranden interessante saltplanter, især strandkål (*crambe marit.*). Hældet mod stranden ikke meget stejlt, klinter ikke udprægede eller høje; indenfor højner landet sig kun få steder såmeget, at man overser større strækninger af skoven med vandet bagved, men der er mange yndige partier i det små både i skoven selv og i dens udkanter, og fremfor alt har man ensomhed. 400 fortidsgrave findes i den, deraf 3 langdysser nær ved skovfogedgården; ved Katrød sydligst Torstenen. Videste udsigt udfor skovens nordlige del er fra Fruerhøj n. for Sjellerup, men da adgangen til den er ad markveje, tilrådes det ikke at stile herefter. Fra Tarup følger man derimod den lige vej gennem skoven forbi skovfogedstedet Nygård med udsigt over havet. To mægtige ælme, o. 6 m i omfang. Først hvor vejen efter 6 km's vandring et kort stykke når ud til dyrkede marker, går man ud til

landsbyen Østerholm (god kro), hvor man ved første tværvej tilh. kan opsøge voldstedet af den gamle borg af dette navn.

10. Østerholm forekommer allerede 1341 som Hellevedgård; den tilhørte Lavrens Sture, hvis æt ejede den til 1563. Slægtens sidste mand var Thomas Sture, der nybyggede den med volde og grave. Det var ham, der modtog Chr. II 1532 på Sønderborg slot, og da denne sagde: »Det er en svær storm, Thomas, der har blæst håret af dit hoved, siden vi sidst sås«, gav kongen til svar: »Det er en værre storm, der har blæst kronen af dit«. Thomas Stures svigersøn Hans Blome solgte den 1584 sammen med Gammelgård til hgt. Hans. Gården blev siden brugt til enkesæde af higerne af Nørborg; 1723 faldt den til kongen, 1735 nedbrødes hovedbygningen, 1768 udparcelleredes godset; hovedparcellen er Lysholm.

11. Tilbage ind i skoven. Netop her et af dens smukkeste partier. I ung bøgeskov en meget smuk eg. Når man ved en kæmpehøj bøjer af tilv. fra længdevejen og går lige mod n., kommer man til en bakkeslutning, hvorfra man over ungskov ser ud i havet. Ned til stranden, hvor klinten et stykke vej er ret anselig. Fyrtårn ved »Hans Tagesens Sand«. Ved næste lille ryd går vejen lige i s. til byen Helleved med den gode kro Frydendal (badehuse; somerpensionat) lige ved skoven. Fra bakken v. for byen, Høgholt (61 m), udsigt, som mod s. begrænses af Høgebjerg. Indenfor Nørreskoven, i læ for vindene fra de barske verdenshjørner, strækker sig en meget tæt befolket egn; jorden er udmærket, stærkt udstykket, og i endnu højere grad end andensteds på øen er der frugtavl. Modsætningen hertil på Als selv er de store herregårdes bælte sydligere. I sognene Svenstrup, Egen, Notmark og Asserballe var der 1900 14,549 æbletræer, 3449 pæretræer, 2132 blommetræer og 1388 kirsebærtræer. Als og Sundeved havde ialt henholdsvis 57,673, 13,827, 12,183 og 6896 af disse frugttræsarter. De fire sogne har også stort fjerkræhold.

12. Fra Frydendal er kysten med småskove og kighuller ud over vandet smuk lige ned til Mommærk. Man bevæger sig ad veje, der danner som periferien af en cirkel, hvis midtpunkt er Sønderborg, mod hvilken by flere veje efter hinanden peger ind som radier (nedenfor A, B, C, D). Man kan, som man lyster, afbryde turen, hvor det skal være, og tage ind til øens hovedstad. Længdevejen går over Frederikshof (kro) og Katrød. Meget smuk udsigt til Fyn mellem Nørreskov og Øvelgønne Fredskov. Højskolen Danebod, før en tyskers gård. Herfra foreslås det at gå ad sti udfor Fryndesholm tilv. til afholdskroen i Asserballeskov nede ved vandet (motorbåd til Fåborg og Søby på Ærø mandag og onsdag). Gennem Græskobbel mod s.; ved et nåletræsparti ved bæk ud af skoven. Bækkløften følges til landevejen, der nås ved den gode kro i Asserballeskov (somerpension). Af fra landevejen, når man tilv. har Kettingskov, og først ad vej tilv., så ad sti tilh. ind i Blomeskobbel (prægtige dysser). Gennem skoven lige

mod s., ad sti og vej stadig ø. for landevejen enten forbi Stensgård til Mommarmark by eller over den malerisk liggende Svensmølle mere ligeud til Mommarmark Færgesgård.

A. 13. Fra Helleved til Karsmosegård. Udsigtspavillon: den store sænkning mellem Alsens nordlige og sydlige højdedrag, der fortsættes i Kettingnor, tillige skellet mellem Nørre- og Sønderherred. Gennem Elstrup (holdepl., god kro; vestligere Guderup, hovedpunkt ved banen, bil fås) til Egen kirke (klokketabel). Fra kirkegården med høje træer yndig udsigt til det høje land ved Hørup (kirke og mølle), til Sønderborg (kirke og mølle), til Dybbøl (mølle og monum.) og til de blinkende vande Kettingnor og Augustenborg fjord. Fra kæmpehøjen ø. for kirken også udsigt til Nørreskov og Høgebjærg. Over Egenmølle kro (god) til Ketting (videre nedenfor).

B. 14. Fra Helleved over Notmark (i kirken med det svære fynske tårn Thomas Stures gravsten; præstegården kønt bindingsværk fra 1688) ad sti gennem Rumohrsgårds Dyrehave (før Søbo), forbi den ensomt liggende præstegård til Ketting. Stor kro. Fødested 1826 for Als-Sundeveds hovedfører siden 1864, Reimers i Sønderborg. På kirkegården her (og i Oxbøl) mindestene for faldne i verdenskrigen; arkitekt Havnings. Ind til Augustenborg.

15. Møllers gæstgivergård, »e Hjørnkro«, bedste madsted; Slots-hotel; Café Sølyst. Vognmand Chr. Elley. Cyklereparatør Zimmermann. 1867 1116 indbg., 1921 762. 1912 29 danske, 88 tyske stemmer, 1887 derimod kun 4 mod 102; men ved afstemningen 1920 256 danske og 236 tyske, deraf henholdsvis 220 og 139 bosiddende. Ved folketingsvalg septbr. 1920 153 dansk-borg., 36 dansk-soc., 92 tyske stemmer. I tysk folkeskole går 51 børn, i dansk 96. Tyskheden i byen opelskedes af hgt. Chr. August, og dog »der taltes kun dansk og del med dansk tunge« i hertugens familie; »der udtaltes og fremhævedes for mig, hvor dansk just hertugen var« (H. C. Andersen 1844—45). Byen såre hyggelig; Ahlmanns hus fra 1776; den gamle amtmandsbolig nu Sønderjydske Fonds Kystsankatorium. Slottet, anlagt 1651 på landsbyen Stavnsbøls grund, var hgternes sæde til 1848. Bygningen fra 1770—76. Slotskapel. Under begge krigene tjente den til hovedlasaret, 1864 til 1878 kaserne, så lærerindeseminarium, der vedblev at bestå, efter at slottet 1880 var tilbagegivet Augustenborgerne. I martsdagene 1848 rejste Alsens bønder sig; de drog d. 26. mod Augustenborg og plantede et mægtigt Danebrog, hentet fra Ulkebøl præstegård, i gården. Htgen var selv ²⁰/₃ rejst til Berlin; nu måtte higtinden og hendes døtre flygte over hals og hoved; man fandt »noder på klaveret, halvfuldendte malerier, på skrivebordene opskårne og uopskårne bøger, regninger, optegnelser osv. af alle slags mellem hverandre«. Htgens meget kompromitterende arkiv blev beslaglagt. Derefter bevogtedes kysterne af bønderne, men dagen efter løb korvetten Najaden ind i Allsund.

16. I den pragtfulde Park et smukt Enkesæde, hvor Louise Augusta, Caroline Mathildes datter, levede 1820—43. Parken sikkert en rest af den gamle skov, bøgene meget slanke og tildels af betydeligt omfang. Svære bøger og ege nær den store plæne, og fremforalt de skønneste lunde, »som kysser jorden« (H. C. Andersen). H. C. Andersens egen lunde, når man fra slottets sydvestlige hjørne går langs vandet, før man bøjer op til »Vandalleen«, den sydligste af de tre parallelalleer (plakat). Den smukkeste bøg, konge- eller hertugindebøgen,

25 m høj, beskyttes ved ståltråd. En stærk eg ved fjorden $4\frac{1}{3}$ m omfang, en anden i en allé med kort stamme og højlopslignende grene $4\frac{2}{3}$ m. Talrige vilde kirsebærtræer; vestlig ved fjorden store buske af tornblad. Rester af Chr. Augustes stuttribygninger til 60 fuldblodsheste; i hans tid holdtes årlige væddeløb ved Rumohrsgård (Hertz: En dag på øen Als). — Pa Kirkegården ø. for byen krigergrave: blandt de her jordede den unge svenske digter Sommelius, falden $\frac{5}{6}$ 1848, og den norske læge Daniel Schiøtz, død $\frac{8}{3}$ 1864: »Hvad i glædens stund han loved, han i nødens time voved; fløj fra fjæld, fra hjem, fra viv, gav for brødrene sit liv«. Jonas Lie: »I Danmarks fagre sommer — den som han holdt så af — et Danebrog af blomster — sig breder på hans grav«, og Bjørnson:

Dengang han sig døden hented, skikked han ej forud bud
ned til England og til Franken, om han og fik lov at dø
mellem brødrene på banken ved den dybe, danske sjø.
Første død af ungdom ildet, første stærke, klare tro,
første mand, som svor ved gildet, første over dødens bro . . .
første sjæl, som turde håbe frælse af sin hjælp mod vold,
første varme, fulde dråbe af vort blod på Danmarks skjold.

17. Sønderborg landevej går over en dæmning til Ulkebøl med den store kirke og det svære fynske kirketårn. Sengotisk alterskab med fortrinligt snitværk, særlig kongernes tilbedelse i hovedfeltet, og udmærket malede yderfløje af Antwerpen-arbejde. Kriegergrave, deribl. den svenske friherre Leijonhufvuds, falden $\frac{5}{6}$ 1848: »Også vi er skyldige at sætte livet til for brødrene. Dette minde sattes ham af 2. bat.s officerer«. Fra Ulkebøl kan man godt benytte jærnvejen ind til Sønderborg. — En bondesøn fra Ulkebøl var Kristen Karstensen (1809—82), 1839—64 præst først i Dybbøl, så i Broager og provst; forfatter af »Lange nok har jeg bondepige været« og de to alsiske hjemlandssange: »Guj awten, I drænge, kommer hid til vor disk« og »Af Østerhavets vove«.

C. 18. Fra Notmarkskov eller Asserballeskov (god kro) op på Høgebjerg (81 m). Meget vid udsigt over det meste af Als til Dybbølbjærg, Skærsvjærg i Angel med Bismarcktårn, Bülk ved Kiel mod s.ø., Ærø, Bregninge kirke på Tåsinge, Assens sukkerfabrik, støtten på Skamlingsbanke. Kirkebyen nedenfor bakken mod v. er Asserballe (kro), i hvis præstegård Herman Bang fødtes 1857 (»Det hvide Hus« og »Tine«). Mellem Asserballeskov og Vertemine smuk udsigt ved Ringemosegård (72 m). Gården Vertemine har tilhørt Nikolai Ahlmann, der 1867 var dansk rigsdagsmand i Berlin for Sønderborg-Flensborg amter. Vertemine, Gammelgård og Rumohrsgård ejes nu af en Baron Romberg i Westfalen; 946 ha med 38,938 rm. nt. af Alsens gode danske jord. Den brede vej fra Vertemine til Gammelgård (tilh. en træklædt kæmpehøj) yder smuk udsigt. Mens hegnene hindrer øjet i at se mod n. og s., har det i v. nedenfor den bratte sænkning Gammelgård liggende på en engpude med park og lund til baggrund; længere i v. Mjang sø og derover Augustenborg fjord. Umiddelbart ved Gammelgård en lund af ældgamle ege og s. for

gården et smukt og afsides sted i Pulverbækkens dybe, skovklædte dal. N. for Gammelgård mellem Snur-om og Asserballe et højtliggende jordsmon med udsigt over det storformede landskab mod s.: sænkningen ned om Augustenborg fjord og Mjang sø (76 ha; rugeplads for måger) og det høje land s. derfor med Hørup kirke. Fra Gammelgård gennem Bro (stat.) til Augustenborg eller over Mjang til Hørup kirke. Mjang ligger malerisk, og på vejen sydpå til Hørup er der udsigt tilbage over daldybet og Ketting sogn til Nørreherred og Nørreskov. Også vejen fra Mjang østpå til Jestrup er køn. Fra Hørup kirke (klokketabel; udsigt) kan man benytte banen eller gå om ad Høruphav (VIII, 12).

D. 19. Fra Mommark færgegård kommer der snart dampfærgeforbindelse med Fyn. Badested: friskeste og mest salte vand på Slesvigs østkyst; god sandbund; smuk park; pæne udsigter. Det lønner sig bedst herfra at bruge banen til Hørup (se foran). Undervejs den store landsby Tandslet (eneste kirke på Als med bevaret apsis; klokketabel; missionshjemmet skal være godt). Man kan dog også tage med banen om til Lysabild. Fra den højtliggende kirkes spir vid udsigt over Sønderals og havet til Ærø, Fyn og Angel. Kirken gotisk med to rader hvælvinger; altertavlen af Jes Jessen ligesom den i Tandslet. Lige under nordre korsfløjs store fladbuede vindu skålstén med o. 40 skåle. Derfra tilfods over Fjelby (opr. Fjelbode) og Vibøge, hvorefter vejen bliver køn. Smuk skovkløft v. for Lebølløkke nede ved stranden. Forbi Majbølgård (205 ha; 8886 rm. nt.), på dansk hånd. Høruphav (VIII, 12).

VIII. Sønderborg-Dybbøl.

Hoteller: 'Alssund nær dampskibsbroen, Alhambra, smukt liggende på Sundevedsiden, Rondeel, nær dampskibsbroen, Sønderborghus, nær amtsbanegården, Missionshotel, Kurhuset (om sommeren), Strandvejen. *Gæstgivergårde:* Sønderjylland, Storegade 53, Colosseum, Storegade 39, Danmark, Havnegade 6, Koldinghus, Vester Aaby, Søndergade 36, (hyggeligt). *Post og Telegraf* i Perlegade nær Rådhuset. *Statsbanegård* (Gråsteen—Tinglev—Tønder) på Sundevedsiden; *Amtsbanegård* ved Jærnbanegade østlig, 10 min. fra skibsbroen. *Dampskib* til Fåborg (3 tim.), Åbenrå (3 tim.), Flensborg (2½ time), en gang ugelig til Haderslev og Kolding (smuk tur), endelig hver anden dag til Skelle-Kegnæs—Høruphav. *Biler:* Andr. Boitang, Perlegade 61, Hans Tychsen, St. Jørgensgade 27, H. V. Jensen, Kongevej 8, Staugaard, Jærnbanegade 8, og Stühr, Perlegade 21. *Vognmænd:* Johansen, Kastanieallee, Jensen, L. Rådhusgade, Jepsen, Sundgade, Nielsen, Jærnbanegade. *Motorbåde* ved havnen. *Boghandlere:* Andr. Clausen, Hovedgaden tæt ved Posthuset, Moldtsenke, Jærnbanegade, Alsens

b o g h a n d e l, Rådhuspladsen, bogbinder N ø n k e n, St. Rådhusgade. *Badeanstalter* langs Strandvejen.

1. Sønderborg skylder slottet sit navn. Første gang nævnes bægge 1253, da Kristoffer I indtog dem, men mulig er borgen anlagt, efter at Venderne havde hærget Als 1168. Det rige opland, Als og Sundeved, og den gunstige beliggenhed for handel og søfart skabte en nærsom by. 1510 lod kong Hans krigsskibe bygge her. 1806 havde byen 136 skibe og tre værfter; til o. 1875 blomstrede det store Karbergske rederi. Da det nationale røre kom i fyrreerne, var Sønderborg den første by, der sendte en dansk mand til stænderne, Hiort Lorenzen, og gennem lange tider var byen i første række på dansk side; dengang kong Wilhelm 1868 besøgte byen, stod Alsingerne og Sundevedboerne i lange, tavse rækker med piberne i munden langs gaden; da kongen kom, kommanderedes der »omkring«, og man gik demonstrativt sin vej. Endnu 1893 havde byen ved rigsdagsvalg dansk flertal (320 mod 300); dens leder var slagtermester Reimers (1826—1922), og ved siden af ham bør nævnes redaktør Moldt. Byens danske blad blev fra 1868 »Dybbølposten«. Men 1895 ramtes byen af en stor ulykke, som også virkede antinationalt, idet byens danske bank gik fallit med 2½ mill. rm. underskud; det danske stemmetal sank ved næste valg 1898 til 259 og var i 1906 gået ned til 191 for 1912 at blive 296. Det tyske steg allerede i 90'erne noget; fra 557 i 1906 til 665 1912. Hovedårsagen til denne forrykkelse var anlæggelsen 1904 af en marinestation. Derved fremkaldtes en stærk indvandring og til en vis grad demoralisation; alle vilde med i kapløbet om penge. 300 af de tyske stemmer blev afgivet af tjenestemænd. Den store indvandring sydfra kom også til sprogligt at præge byen. 1867 havde den 5558 indbg., 1900 5522, 1905 allerede 7045 og 1912 11.521, hvoraf 3420 militære. De abnorme forhold 1910 viste sig ved, at til 4194 kvinder svarede 6776 mænd, hvoraf 2922 militære. Sundsmarks befolkning, 621, var for største delen også at tilregne Sønderborg. Nye gader anlagdes, offentlige bygninger rejste sig, villager skød frem. Der kom statsbane og amtsbane 1898, ligeledes tilførende mange tyske tjenestemænd. Ved sommertide var byen et yndet tysk turiststed. I adskillige år husede byen tyskernes fører i Nordslesvig efter pastor Jacobsens fald, amtsdommer Hahn. Umiddelbart før verdenskrigen 1914, da tyskerne holdt fest på 50årsdagen for overgangen til Als, udtalte prins Heinrich, kejserens broder, de stolte ord: Hvad den tyske ørn har slået sin klo i, slipper den aldrig. Dagen før krigserklæringen, en måned efter, forlod så de store krigsskibe under fuld musik og hurraråben havnen.

2. Men allerede 1909 var der kommet en ny dansk »Folkebank for Als og Sundeved«, der hurtigt arbejdede sig frem, og til dette økonomiske værn kom 1914 forsamlingshuset Sønderborghus. Danskheden rettede sig, og så kom Tysklands sammenbrud efter verdenskrigen. ^{5/11} 1918 kom de skibe, der i Kiel ikke havde sluttet sig til oprøret, hertil, for dog allerede næste dag at revolttere. Det tyske flag havde vajat for sidste gang, det røde hejsedes på slottet. Da danskerne ^{17/11} vendte hjem fra det store møde i Åbenrå, lød første gang de danske sange ombord og iland. Ved afstemningen ^{10/2} 1920 afgaves 2029 danske stemmer mod 2601 tyske, men når de tilrejsende lades ude af betragtning, 1680 danske mod 1682 tyske. Ved folketingsvalg 1920 afgaves (med Sundsmark) 927 dansk-borg., 934 dansk-soc. og 774 tyske stemmer; ved byrådsvalg 1922 934 danske, 838 soc. og 612 tyske. Tyskerne begynder at drage bort; 1921 var der 8533 indbg., hvoraf 232 militære og 95 på invalidehospitalet; dertil i Sundsmark 574. ^{5/5} 1920 kom der danske tropper til byen efter næsten 56 års forløb. Maj 1922 var der 519 børn i den danske, 595 i den tyske folkeskole; 279 i højere dansk skole, 147 i tysk.

3. Sønderborgs beliggenhed står mål med de andre sønderjydske byers i skønhed; fremfor ved nogen af dem har man havet stort og frit og frisk: badene er udmærkede (2,82 pct. salt), også på grund af den stærke strøm gennem Allsund. Husene i hovedgaden er opbyggede efter bombardementet ^{2/4} 1864, da en fjærdedel af byen skødes i brand

for at aflede vor opmærksomhed fra Preussernes påtænkte overgang til Als fra Ballebro. Resten ødelagdes for en stor del $\frac{1}{4}$. Kun den nordlige del og skibstømrernes kvarter, Havbogade, blev urørt; heller ikke pontonbroen blev truffet. Efter 1864 befæstede Preusserne Dybbøl-Sønderborg: en indre voldlinje med mindre skanser nær op til byen og en række store forter længere ude. Denne fæstning nedlagdes allerede 1883, fæstningsjorden bortsolgtes. — Havnen skal nu uddybes måske til 8,5 m.

4. Lige ved Skibsbroen ligger **Slottet**, murværket tildels endnu middelalderligt, indtil 14 fod tykt. Chr. II sad 1532—49 fangen i det sydøstlige, »det blå tårn«, forlængst nedrevet ligesom de andre tårne og gavle.

5. $\frac{9}{8}$ 1532 kom Chr. II til Sønderborg. Da skibet styrede herindimod, forstod han sin skæbne og brød ud i lydelig gråd og høje klager. Han havde 16 tjenere med sig, som alle tilbød at følge ham; men da han selv, sent ved nattetid, var kommen gennem slotsporten, blev den slået i; kun dværgen kom med ind. Med fræk hån trak Knud Gyldenstjerne, hans hadske fjende fra Dyvekes dage, ham i skægget og rev den gyldne vlieses kæde af hans hals. I de samme dage døde hans eneste søn i Regensburg, hvorved også det sidste bånd mellem ham og svogeren Karl V brast. Hans gemak var lyst og rummeligt med udsigt over by og sund. Om dagen kunde han gå temmelig frit omkring med 4 adelsmænd til opvartning og adspredelse. Dog måtte han kun tale med disse. Med mad, drikke og klæder blev han rigeligt forsynet. Men da han gennem dværgen satte sig i forbindelse med omverdenen, blev flere hjælpere henrettede, alle klenodier og knive toges fra ham, og senest ved grevefejdens begyndelse blev han »indemuret«. En gammel soldat var hans eneste selskab. Hvis slottet blev taget, skulde han dræbes. Stengulvet skal have vist mærker af hans vandring om bordet. Fra 1540 måtte han kun om natten ind i tårnet, og han fik atter adelsmænd til selskab. 1546 besøgte Chr. III ham, men den større frihed, han nu fik, misbrugte han til at holde gilder i byen. Han blev pirrelig og vilde om natten ikke ind i tårnet. Han slog sig på vin og hensank til tider i melankoli. (Efter Heise). — Sidst er slottet brugt som fængsel i aug. 1914, da Preusserne her holdt 150 mistænkelige danske indsluttede i flere uger. Fra krigsåret 1848 til 1914 tjænte det løvrigt til kaserne.

6. Af andre minder, der knytter sig til Sønderborg, kan nævnes hgt. Valdemars eller rettere grev Gerts forbund med de danske adelsmænd 1326, der førte til Kristoffer II's fordrivelse, og Valdemar Atterdags bryllup med samme hertugs søster Helvig 1340. I det hele havde hertugerne i 14. årh. deres hovedsæde på Sønderborg, eftersom Gotorp fra 1326 ikke kom ud af de holstenske grevers hånd. 1358 belejrede her kong Valdemar i hertugens fraværelse hans hustru Regisse; men den forstandige og elskværdige hertuginde gik med sine tårner ud til kongen og bad ham om nåde. Kongen var ikke ufølsom for hendes veltalenhed, og hertugen fik stilstand, men for kongen skulde Sønderborg stå åbent. Under en belejring af Sønderborg 1410 var det, at Erik af Pommern lod dronning Margrethes yndling Abraham Brodersen Båd henrette, fordi han havde krænket freden på øen Als. — 1559—71 var Sønderborg enkesæde for dronning Dorthea og derefter bolig for hgt. Hans d. yngre og dennes efterkommere indtil 1667, da den sidste sønderborgske hertug for gæld måtte overlade slottet til kongen. I Svenskekrigen havde slot og by lidt endel; polakkerne indtog øen $\frac{4}{12}$ 1658 ved at lade deres heste svømme over Alsund ved siden af bådene. Det var ikke synderlig koldt, men ved kysten lå is, som måtte ophugges med øer. Den danske admiral Bredal faldt under erobringen af et svensk skib. Svenskerne reddede sig fra slottet ud på deres store flåde, efterladende bl. a. 1100 heste, mens den lille danske eskadre styrede ind i Flensborg fjord.

7. Af ringmuren med runddele findes endnu spor. Af slottets indre

er foruden et middelalderligt kapel kun 'renæssancekapellet' fra dronning Dorotheas tid godt bevaret. De flade hvælvinger hviler på en 6 m høj granitstøje med forgyldt bægerkapitel. Langs væggene et galeri, der bæres af ioniske søjler. 'Renæssancealtartavle (korsfæstelsen; på fløjene Isaks ofring og slangens ophøjelse i ørkenen); font af alabast med det danske og sachsiske (Dorotheas) våben. 'Orgelet fra o. 1625. Ind til htg. Hanses gravkapel fører en pragtfuld marmorportal med fremsstillinger af hgtgen, hans hustru Elisabeth af Brunsvig og 14 af hans børn. I kapellet hviler den augustenburgske slægt, deriblandt Fr. Christian († 1814) og Louise Augusta († 1843), forældre til oprørshertugen fra 1848 og til dronning Caroline Amalie. Alt andet end hyggelig kisteopstabling; nu utilgængeligt. — 18 værelser er beslaglagt af Musæet, men størstedelen af deltes ejendele er endnu magasineret; der ønskes til det alle 3 stokværk i nord- og vestfløjen. Det indeholder eller kommer til at indeholde bl. a. en arkæologisk samling; samlinger til Sønderborgs hist.; et Augustenburgværelse (kamin fra Chr. III's tid); et empireværelse med møbler fra Augustenburg 1810—20; Skipperlavets efterladenskaber, alsiske folkedragter, bondestue og køkken, samlinger af landbrugsredskaber, samlinger til belysning af håndværk og husflid; genstande af kirkelig kunst; en glimrende preussisk våbensamling fra 1864. Endelig »de danske kunstneres gave«. Åbent hver dag 10—12, 2—6 og til andre tider gennem opsynsmanden på slottet.

Første vandring. 8. Fra dampskibsbroen gennem byens strøg: Brogade, St. Rådhusgade, Rådhusstræde og den brede Perlegade. Landmandsbankens hus meget tysk at se på (før en tysk bank). Ad Reimersgade (R. boede på hjørnet af denne gade og Løkken) ind på Løkken, hvor endel offentlige bygninger ligger samlede: Amtmandsbolig og Amtshus, to skoler og St. Jørgens Hospital. I nærheden også kirken, bygget af htg. Hans, med hæsligt nyt spir. Renæssanceudstyr: Alter af Niels Tagesen († 1640), prækestol, malmfont, epitafier; skibsmodeller. Ligsten over Chr. II's tilhænger Detlev Brockdorff, der blev hans første bevogter († 1538; X, 2) i meget tidlig renæssance. N. for kirken hinsides en smuk allé Kirkegården med krigergrave*). Af indskrifterne citeres: »Denne sten satte det danske folk over trofaste sønner, døde for fædrelandet i årene 1848—50—51«. »Minde om danske, svenske og nordmænd, faldne i kampen for Danmarks sag i året 1848. Den dyre broderpagt er bloddøbt vorden, og kærlighedens magt er set i Norden. Hav tak, hver broder kær; med sorg og smærte begrov vi eder her og i vort hjærte«. »Svenske frivillige: lieutn. Roos, serg. Lundstrøm, korp. Göransson, menig Lindblad. Faldne i kampen for Danmark«. »Lieutenant Leopold v. Lø-

*) Det være på dette sted bemærket, at denne bog ikke kan nævne alle danske krigergrave på Als og Sundeved. Efter et opgør 1892 hviler der af danske faldne i og om Sønderborg på

Ullerup kirkegård	44	grav ved Rønhave	64
Soltrup —	83	iøvrigt på Kærhalvø	87
Nybøl —	22	Sønderborg kirkegård	219
Broager —	74	Ulkebøl —	31
Dybbøl —	25	Augustenburg —	46
på Dybbølbjerg	334	Ketting —	11
i omegnen	110	Hørup —	13

venskjold, født på Fossum jærnværk i Norge $31/3$ 1813. Dødelig såret $5/6$ 1848. Død i Flensborg $11/6$ 1848«. Jfr. den norske digter Andreas Munchs digt:

dær slutter nordisk grund end om hans lemmer,
dær slumrer han endnu i moders favn,
og Norge føler dæfra blodets stemmer
at gå til fjældets hjerte med hans navn.

På den nedlagte kirkegårds plads vil komme et minde for 250 faldne fra Sønderborg i verdenskrigen; arkitekt Havning. Ad Skolegade og Helgolandsgade (før Adalbertstrasse) ud til de tidligere tyske marinebygninger, nu *Kaserne*, *Invalideskole* (skal senere blive orthopædisk anstalt) og *Statshospital*. På højden bagved i Engelhøjgade (før Pr. Heinrichs Str.) officersvillaer, i midten admiralens, hvor nu kommandøren over tropperne i Nordslesvig boer. Turen til Engelhøj se nedenfor. Tilbage ad den såre provinsielt hyggelige *Havbogade*, som forud var skibstømrernes kvarteer. Særlig pænt på *Nørrebro*: de små gavlhuse, det grønne opad bakken bagved, to gode pakhuse på siderne, skibsbroen, bredderne af Alssund. Man kan også gå tilbage højere oppe ad Jomfrustien.

Anden vandring. 9. Ad Slotsbakken, Rosengade (hus med barok-rokoko dør), Kastanieallee, Jærnbangegade, forbi *Folkbanken* og *Sønderborghus* (bægge af Nyrop) og ligeoverfor Amtsbangården. I Sønderborghuses gård læses:

Stat her vort hus i fred for hvert modvilligt øje.
Med Guds tilskikkelser vi gerne lar os nøje.
Her frisker vi vort sind, her takker vi vor Gud.
Velsignet være hver, som her går ind og ud.

Også her sad i 1914 danske fængslede. N. for bangården fører Herman Bangs Vej om til *Kongevej* (før Kaiser Wilhelms Allee), der begyndende længere oppe ved to vindmøller har endel offentlige bygninger: Amtssygehus øverst, Folkeskole, Statsskole, Rigsbank, Menighedshus, Teknisk skole, Domhus. Kongevej ender ved *Damskint* med smukke anlæg og udsigter til vandet og Sønderskov. Også ø. for Kongevej anlæg og ringriderplads. Tilbage ad den herlige *Strandvej* (badeanstalter) eller østpå til Kurhuset. Til Sønderskov nedenfor.

10. Ad Engelhøjgade (se ovenfor) ud til resterne af en vældig preussisk skanse tilh. på **Engelhøj** (44 m). Marinebygningerne har væsenlig ødelagt en herlig fodsti med udsigter snart over Alssund, snart tilbage over slottet og vandet ud til gården Bådsager, der ligger herskende over Sundet; derfra tilh. til bakken. "Rundskue: Dybbølbjærg, Sottrup og Ullerup kirker længere nordpå i Sundevad, nede ved sundet Sandbjærg mølle over slot og Sottrupskov; Kær halvø på Als med den langstrakte Kær by og derbag skovene ved Rønhave og Arnkilsøre; den åbne Alsford med Augustenborgfjord. Als i hele dets ud-

strækning med dets fleste kirker; Augustenborg slotspark med glimt af det hvide slot; derover Asserballe kirke og lige tilh. for denne Høgebjerg, øens højeste bakke. Nærmest Sønderborg den hvide Ulkebøl kirke med det brede tårn, derover igen Hørup og Tandslet kirker; Sønderkov, den åbne Østersø, Angels fjærne kyst, Broagerland med Skelle skov og Gammelmarkklinterne, endelig Sønderborg by smukt ned ad skråningen og på den fremspringende pynt slottet.

11. Fra Engelhøj har man den bedste udsigt over kamppladsen ^{29/6} 1864, da Als blev taget. Man kan følge hele kampens gang fra overgangsstedet ved Arnkilsøre gennem Kær by til Sønderkov. Ude i det flade land på Kærhalvøen mellem hegn og skove er det derimod ikke let at orientere sig. Vor stilling var før kampen således: Fra Arnkilsøre sydpå til Kærvig stod 4. reg., fra Kærvig til Bådsager 5. reg.; herfra til Sønderborg Ladegård 10. reg.; i reserve var 18. reg. i Ulkebøl og Sundsmark og 3. endnu længere borte ved Vollerup n.ø. for Sønderkov. Opstillingen var således, at kun få tropper ad gangen kunde føres imod fjenden, så intet samlet modangreb blev gjort fra vor side, mens fjenden oprev den ene afdeling efter den anden under sin fremtrængen mod s. Kl. 2 om morgenen begyndte farten over det her 520 m brede sund. Landgangsstederne lå fra Arnkilsøres yderste pynt til ud for skovfogedhuset ved Arnkilsskov; som første hold land-sattes 2600 mand, mens vi på denne strækning af ikke 2 km ude ved stranden kun havde tre feltvagter, hver på 35 mand, der strax overvældedes. Kl. 3^{1/2} var 4. reg. oprevet, derefter opstod en fægtnings-påvse, under hvilken fjenden ordnede sig i Arnkilsskøvs søndre ud-kant; da havde han allerede 7^{1/2} bat. på Als, og flere bat. kunde snart ventes. o. Kl. 3 lagde panserbatteriet »Rolf Krake«, der havde haft station i Augustenborg fjord, sig ud for sundet; så længe det o. ^{1/2} time beskød bådene, kom ingen fjender over, men da kmdr. Rothe troede at skønne, at ilden trak sydpå, lod han skibet forlade sin stil-ling, og overfarten begyndte igen. Nu blev 18. reg. fra vor side sendt i ilden; 2. bat. gik ad Nørremarksvvej, men overvældedes i Nørremarkskov og ved gården Frost; et komp. med brigadeføhreren, oberst Faaborg, trak sig tilbage gennem skoven ad vejen til midt i Kær, men stødte s. for skoven på fjender, der v. og s. om denne allerede var nået så langt frem; her faldt Faaborg ikke langt fra skoven. 1. bat. kæmpede n.v. for Kær by ved Rønhavevejen, men måtte kl. 4^{1/2} trække sig tilbage til vejen Kær—Ulkebøl, hvor også 2. bat., der var stærkt rystet af de lidte tab, samlede sig. Atter en længere påvse, da Preusserne ikke vilde gå videre frem, før deres artilleri var indtruffet. Nu, kl. 5, kom turen til 3. reg., hvis 2. bat. kæmpede i terrænet om Nørremarksvvej på højde med Kær, mens 1. bat. deltog i et angreb af 18. reg. på Kær, ad vejen gennem byen og over gårdene n. for vejen; tilsidst brødes det i en meget hidsig fægtning mod den anden gård ø. for den vej, der inde i Kær fører mod n. til Nørremarksskov, og mod det hegn, der bag om denne gård går mod n. Samtidig skete Ham-mers kække angreb med 1. bat. af 5. reg. ved vejen mellem Sønderborg og Kærs vestlige udkant (den, der går tæt v. om Engelhøj) ud for gårdene Fiskebæk og Løkkegård, mens 2. bat. stod med front mod v. fra Møllestedgård til Bådsager mod de fjendtlige tropper, der ad vore løbegrave og forbindelsesvejen langs stranden allerede var nåede langt frem mod s. Da 1. bat. måtte gå tilbage, blev 2. bat. oprullet og tilintetgjort fra dens højre flanke af. Hovedstyrken samledes derefter ved Sundsmark. Kl. 5^{1/2} gav general Steinmann ordre til almindeligt tilbagetog til Kegnæs. Også Preusserne holdt inde en stund, men kl. 7^{1/2} angrebes vor 2. brig. (3. og 18. reg.) i dens stilling ø. for Ulkebøl kirke mellem Augustenborg fjord og Sønderkov. Ved dette angreb på vor højre fløj, men en mindre hurtig fremgang mod vor venstre (5. og 10. reg.), tilsigtede Preusserne at tåge denne sidste

tilfange; den skulde holdes tilbage i Sønderborg og nærmeste omegn, indtil linjen Vollerup-Hørup var taget. 5. reg. nåede imidlertid i rette tid Hørup, men for en del af 10. reg., der var søgt for langt ned mod stranden, lukkedes tilbagetogslinjen, og den måtte overgive sig i skoven Lambjærg Indtægt. Fjendens tab var 33 officerer og 339 mand døde og sårede, vort 73 officerer og 3019 underofficerer og menige døde, sårede og fanger; deraf havde 5. reg. 84 døde, 18. 50 og 3. 46.

Første udflugt. 12. Den alm. udflugt fra Sønderborg på Alssiden er til Sønder skov (410 ha) og Høruphav. Man kan lægge udvejen forbi Sønderborg Ladegård (286 ha, 13,817 rm. nt.). De rankeste bøge og stor rådyrbestand. S.v. for skovridergården Egetoft Kongebøgen (omfang 4,10 m, 33 m høj, 200 år gml.) og Kronbøgen (med et skilt, 5½ m omfang, 28 m høj, 33 m kronegnensnit, sammenvokset af flere, begynder at blive affældig). Ved gården en mægtig eg (næsten 6 m omfang, 24 m høj, 25 m kroneg.); eneste egebevoksning af betydning i Nordslesvig foruden den i Skodsbølskov, 140 år gml. Ask når her sin kraftigste udvikling. Gennem det spredtliggende Klinting og Lambjærg Indtægt (98 ha). Mark og skov vrimler af kæmpehøje; i Sønder skov 125, i sidstnævnte skov 45 grave, hvoraf 8 langdysser, en 160 skridt lang. På den flade øre foran skoven på to forhøjninger, bevoxede med gran og krat (før holme), kulturlag fra stenalderen (hestetænder; uroxer). Derefter Hørup hav, der foruden på bugten er navnet på et fiskerleje. Willesens Badehotel Baltic. Udsigt til Broager over odde med store træer. Lige i udkanten af skoven ved hotellet krigergrav; den her hvilende danske soldat, en Haderslever, skal støttet til et træ have værget sig mod flere Tyskere. En dansk dragon kom sprængende over den kæmpehøj, der er halv nedstyrtet i havet, ned ad skrænten og nåede uden meen ud til vore både. Oppe i byen tilv. en anden krigergrav. Foran hotellet i vandet endnu rester af den lange indskibningsbro fra 1864. Hørup præstegård (prægtig have) ligesom Ulkebøl bekendt for stor gæstfrihed fra de tidligere danske præsters side (Schwensen, Krog-Meyer), allermest i krigsårene. Hjemvejen med banen fra Hørup kirke, men bødre atter gennem Klinting, i denne by mod s. ind i Sønder skoven, og man følger klinten foroven eller forneden. V. ved stranden Fiskerhytten (Fredsmade) med beværtn. Hvor skoven slipper, går sti ovenover klinten ind til byen forbi Kurhuset. *Udsigt. Frem og tilbage 17 km. — Korteste vej til Høruphav fra det nordlige Sønderborg dog over udværtshuset Katrinelund og ad »Fiskerstien« gennem Sønder skov.

13. Fra Høruphav færge til Kegnæs, der kun ved et drag hænger sammen med Als. Også dampskib herud fra Sønderborg. Halvøen blev først ryddet 1615 af htg. Hans og omdannet til hovedgårde med bøndergods; nu er den stærkt udparcelleret. Man taler om de glade Alsingere med deres lyst til sammenkomster og dans; glædest af dem igen skal folk herovre være. Ved landingsstedet stamparcellen Hjortholm, domæne. Fra Fyrtårnet østligt ovenpå den

18 m høje klint smuk udsigt; ved foden af klinten interglaciale ferskvandsdannelser. På udskibningsstedet for de danske tropper ¹/₇ 1864 har Kegnæsboerne rejst en mindesten, og udenom plantes en lund.

Anden udflugt: Dybbøl. 14. Over den 233 m lange pontonbro fra 1856 (bropenge; hotel Alhambra) og efter et kort sving tilh. uden om rester af det tidligere nordlige danske brohoved går Flensborg landevej med jævn stigning i lige linje op til Dybbøl mølle. [Meget smuk vej også tilv. ad den tidligere Kongevej.] Den preussiske indre fæstningslinje skæres. Folk må vel vide, at af de danske skanser er meget lidt tilbage; det, man ser af befæstning, er senere preussiske, igen opgivne anlæg.

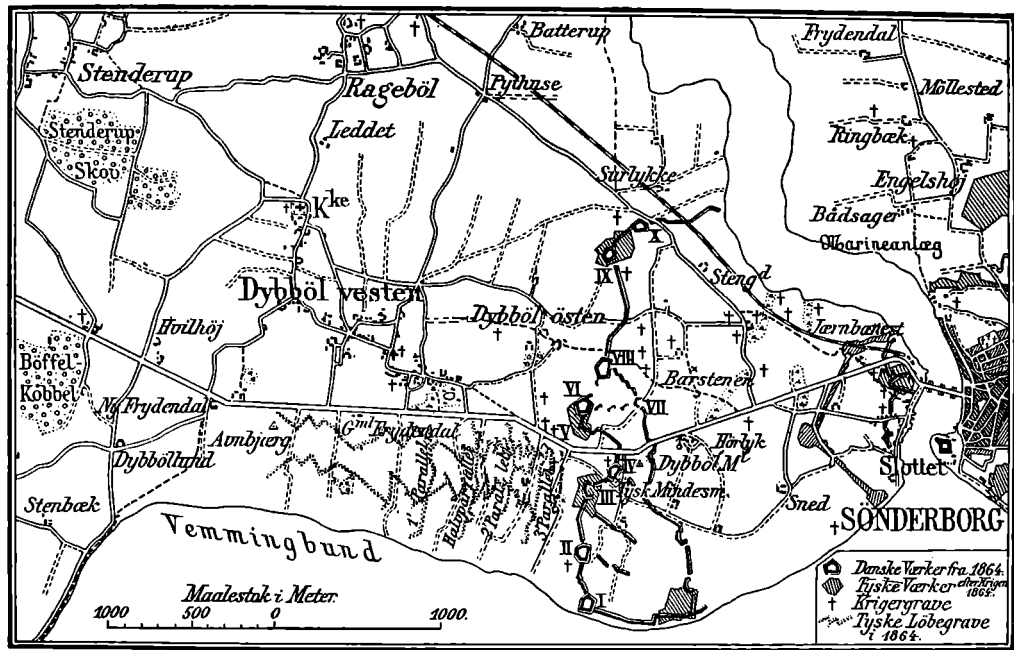
15. Åbenråvejen bliver nu omlagt længere nede, men hvor den hidtil er gået af mindesten tilhøjre. Her faldt på landevejen general du Plat ¹⁸/₄ sammen med sin stabschef Schau og hærens souschef Rosen; han havde skyndt sig frem for at iagttage 8. brigades stormløb, men fik ikke tid til at vinde med tilbage, da dette angreb blev afslået og brigaden veg. Tilv. nogle skridt længere fremme hvilested for 47 danske faldne. — Hinsides vejknuden løber sti ind tilh. forbi en gård hen til B a r s t e n e n, 8,8 m lang, 6,7 m bred, 2,7 m høj, 25,5 m i omkres, en rød, storkornet granit. — 8. brig. under Scharffenberg (9. og 20. reg.) stod, da den fik ordre til at gå frem, midt mellem vejknuden og brohovederne omtrent 2000 alen fra den tilbagetrukne linje, som den skulde generobre. Side om side stormede de 16 kompagnier op ad bakken, fjenden kastedes, og vore nåede op til fra 100 til 300 skridt fra linjen. Men på møllens grundmurede bygninger, der angrebes af højre fløj, brødes stormen, selv om endel af vore soldater kom ind i dem; resterne af brigaden måtte derefter gå tilbage.

16. I Dybbøl mølle musæum af krigsminder, der bør ses. 1914 indsattes en plade i møllen, som Preusserne strax fjernede, men som atter indmuredes 1919:

Tvende gange skudt i grus,
atter rejst som møllehus.
Vogter for et mindebo,
selv en bauta, dansk og tro.
Spejd, så langt dit øje når,
grav ved grav på marken står.

Danske mænd gav livet hen;
troskab vogter skansen end.
Tåredugget ærekrans
slår om Dybbøls navn sin glans.
Slægter dø, men sproget binder;
fremtid gror af dyre minder.

Hinsides møllen flagstang, rejst af de danske soldaterforeninger. Mølle og flagstang skal samles i en park. Fra bakkekammen (68 m) "udsigt over hele Sundved, der herfra synes ganske fladt; man mærker kun lidet, at det hæver sig ved Nybøl mølle. Foruden fra anlæget om det preussiske monument bør man se ud over landet fra K o n g e s k a n s e n (tidligere preuss., bygget på samme grund som vore skanser 5 og 6) n. for vejen. Over Vemmingbund Broagerland med vidunderlig dejlig formet profil og de prægtige Gammelmark klinte, fra hvilke Preusserne efter ¹⁵/₃ beskød vor stillings venstre fløj i flanken; Broager kirke, Nybøl nor og derbag Gråsteenskoven, nærmere bakken Bøffelkobbelt og Stenderupskove, mellem hvilke chausseen går, endnu nærmere Dybbøl Vesten med kirken nordvestligst og inde under den stejle bakke Dybbøl Østen; Nybøl hvide mølle, Sottrup og Ullerup kirker med høje spir. Alsford og indløbet

til Abenråfjord med Løjl, hele profilen af Als fra Nørborg til Kegnæs med kirker og møller; enkelte steder skimtes over denne ø Fyn; den åbne Østersø og i det fjerne Angel. — Det må i højeste grad beklages, at anlæget om det preuss. monument får lov at gro til, så udsigten skjules, ligesom at der hinsides vejen er bygget et stort etablissement, som det vil være en landsopgave at fjerne ligesom huset mod ø.

17. Da monum. indviedes, sang præsten Gardthausen i Ulkebøl:

Strahle weit auf Land und Meere	deutsches Reich, stiegst du empor.
Siegesmal des Heldentums . . .	Hier der Stein, den Gottes Wille
Künde laut, auf dieser Erde,	dir zum Grundstein auserkor.

— I Kongeskansen fandt søndag ^{11/7} 1920 genforeningens hovedfest sted, hvis hovedøjeblik igen var amtmand, grev Schacks tale: På Dybbøl banke, det dyrebareste sted, Danmark ejer, hvor fortid og nutid fører et sprog, der stærkere, end mennesketunge formår det, vidner om, at Herren har gjort store ting imod os — mødes Danmarks kongehus, regering og rigsdag — mødes Danmark selv idag med sønderjydske landsmænd. Så skal da det velkommen, der bydes af de tusinder, der fra det genvundne land er stævnet hid idag, lyde så varmt og hjærteligt, som det alene kan lyde fra befolkningen sønden å til Danmarks konge og Danmarks folk. . . . Hvem havde turdet håbet dette, da for 6 år siden den tyske Dybbølfest skulde overtyde verden om, at dette land for Danmark var tabt for bestandig. Men festsalutten fra den tyske flåde fik et grufuldt ekko, der rullede gennem verdenskrigen. Da kanontordenen forstummede, sang Dybbøllærken atter over vang. Og så dansk er dette land og folk hernede, at vi til trods for det vidunderlige, vi oplever, føler: vort møde her på Dybbøl er ligeså naturligt som den fugls kvidren, der for os står som et symbol på det danske folkesind. . . . Hvor hjærtet er for fuldt til at tolke sine følelser i ord, dør sænker sig øje dybt i øje for at sige det uudsigelige, dør lyder kun velsignelsen, som rummer alt, anger og tilgivelse, tak og løfter for fremtiden, men først og fremmest kærlighed. Det store budskab, genforeningen bringer os Sønderjyder, er, at vi ikke mere skal bære dette navn, men blive danske, ikke kun i sind, men også af navn. Det er med vemod, at vi giver afkald på dette navn, under hvilket vi har elsket Danmark og alt, hvad der er dansk, med en inderlighed og hengivenhed, som den ikke fandtes større i moderlandet, og det er med sorg, at vi siger farvel til det, fordi det endnu som hædersmærke må bæres af dem, vi ikke glemmer i denne stund. . . .

18. Ved siden af det indtryk, grev Schacks tale gjorde, var det det dybeste, da den ottiårige veteran Hans Thomsen fra Sundsmark med sin stærke og bløde, skære Alsinger-gammelmandsrøst overrakte kongen et falmet Danebrog, det sidste, der blev strøget i Sønderborg i 1864:

Danmarks konge er vor konge, og idag
flyver mod dig fra vor mast dit riges flag.
Men vi har et andet flag, vi gemte på —
i halvt hundrede år det ikke dagen så.
Nu, da det igen kan vaje stolt og frit,
heder vi vor konge: Tag det, det er dit!
Vi har elsket det, mens vore hjerter led,
hjerter brast, men ikke deres kærlighed.
Den fik vore børn i arv, og med vort sprog
har vi givet dem at elske Danebrog.
Ved dets dug svor nye slægter faneed —
tag vort gamle flag, tag vor trofasthed.

Foruden disse strofer af Axel Juel citeres af Niels Møllers velkomst på rigsdagens vegne til Sønderjyderne:

Den gryed omsider den favre dag,
vi havde i hu så længe,
og atter lyser det røde flag
på Sønderjydernes vænge,
hvor atter i Danmarks frie mål
tør tale møer og drenge.

Vort nye eje, vor gamle jord
med højtidssundren vi træder,
og læben søger de jævne ord
for hjærtets svulmende glæder;
med ydmyg alvor vi byder hjem
vort savn, vor lyst og vor hæder.

Mindst 40,000 mennesker var tilstede.

19. Den preussiske ydre fæstningslinje omfattede fire meget store skanser, af hvilke den nordligste lå på det sted, hvor den danske skanse nr. 9 havde ligget, den næste svarede til vore skanser 5 og 6 (se ovenfor), den tredje s. for landevejen til vor nr. 3; den fjerde lå derimod mere tilbage end vore, omtrent der, hvor vor tilbagetrunkne linje nåede ud til Vemmingbund. — Af de danske skanser lå nr. 1 helt nede ved stranden (fra monum. set i linje over en lille lund); intet tilbage uden nogle sten i strandkanten som rester af blokhuset. Lige n. for lunden den berømte skanse nr. 2 (intet tilbage, men en mindesten, slæbt sammen af garnisonen i Sønderborg); nr. 3 svarede til den preussiske skanse s. for vejen; nr. 4 lå, hvor nu monum. står (af dens betonkrudtkammer rester); nr. 5 og 6 lå indenfor Kongeskanzen (hjørnepunkterne for dem burde afmærkes; af de to preuss. traverser dannede den ene kongesædet ved genforeningsfesten). Nr. 7 lå noget tilbagetrukket ø. for nr. 6 for at kunne beherske en kløft, der her går ind i bakken; intet spor. Nr. 8 lå 500 al. n.ø. for nr. 6 (en sten må være rest af blokhuset). Nr. 9 svarede til den sydlige del af den preuss. nordligste skanse, og nr. 10 indtog rummet ml. denne og Åbenrå landevej (af disse to de største rester; således rager murkanten af nr. 10 endnu op over jorden). — Bag vor venstre fløj lå den tilbagetrunkne linje, der gik ud fra skanse nr. 7, skar landevejen 300 alen v. for møllen, optog en sidegren fra nr. 4 og derfra gik mod s., så den nåede stranden, hvor siden Preusserne byggede deres sydligste skanse. — Skanse nr. 2 (Anker og Castenschiold) blev valgt til at lede fjendens ild fra Broager hen på sig og fik ordre til at skyde livligt, når batterierne på Broager rettede deres ild mod andre punkter i stillingen. Derfor er forsvaret af denne skanse blevet særlig kendt. — $\frac{28}{3}$ anlagdes 1. parallel o. 1500 alen foran vor venstre fløj, og fra $\frac{2}{4}$ virkede foruden Broagerbatterierne også frontalbatterierne imod stillingen, dog kun med feltskyts. $\frac{7}{4}$ havde alle batterierne belejringskyts, og fra nu af begyndte den hårdeste tid; det var ikke længere muligt om natten helt at udbædre den skade, værkerne og kanonerne led; allerede fra $\frac{9}{4}$ besvarede vore skanser ikke mere systematisk den fjendtlige ild; fra $\frac{14}{4}$ kunde vi ikke mere udstille vagtposter på vor yderste venstre fløj, fra $\frac{16}{4}$ overhovedet ikke.

20. $\frac{28}{3}$ fik 10. preussiske brigade ordre til kl. 3 morgen at kaste vore forposter tilbage til skanserne og derpå grave sig ned 500 alen fra disse til en fremskudt forpoststilling, i ly af hvilken næste nat 1. parallel kunde anlægges. Hele vor hær alarmeredes herved, og vi troede, at stormen på skanserne nu forestod. Der kæmpedes fra Dybbøl Østen og ned til Vemmingbund. Kl. 6 var kampen tilende, og hensigten med angrebet fik Preusserne ikke nået. De måtte lægge 1. parallel længere tilbage end påregnet; først natten til $\frac{8}{4}$ byggedes en halvparallel i den opr. udsøgte stilling. Preusserne mistede 188 mand, deraf 31 fanger, vi 219, deraf 42 fanger og 22 savnede. »Rolf Krake« havde enfileret fjenden med fortrinlig virkning.

21. Kampen om de enkelte skanser stormdagen. Stormkolonnerne bestod af 46 infanteri- og 5 pionerkomp.; de forreste komp. skulde, opløste i skyttelinjer, hurtig gå frem, sætte sig fast ved randen af graven og slå danskernes ild ned; de bag dem fremrykkende arbejdskolonner (ligemange infanterister og pionerer) skulde rydde hindringerne af vejen; 80 m bagefter igen kom de egentlige stormkolonner, 120 m efter dem reserveerne. Himlen var skyfri; jorden fast og tør. — Skanse 3 nåedes først og omtrent samtidig med den skanse 2, få øjeblikke efter skanse 1. Skanse 3 havde kun en brugelig

kanon, hvormed intet skud blev gjort. Allerede 10,5 faldt den i fjendens hånd, dog fortsattes kampen hell ind i krudtmagasinet. Kommandøren Smith nedskød fjendens fanebærer, men en anden plantede fanen på brystværnet. Smith såredes, hans halve mandskab dræbtes. Skanse 2 afgav under Ankers kommando kardæskskud, ligesom fodfolket skød med geværer, men fjendtlige pionerer tilvejebragte en åbning i palisaderne, hvorigennem skytter trængte ind i værkets sydlige del. Da skansen imidlertid ved det brændende blokhus og talrige traverser var delt i to adskilte afsnit, fortsattes kampen endnu i nogen tid i den nordlige del, indtil løbegravene på begge sider af skansen var tagne og denne isoleret. Forgæves rev korporal Nellemann fanen ud af hånden på den preussiske fanebærer, påny blev en fane plantet og korporalen skudt. Skansen faldt 10,10, men de tre brugelige kanoner var det lykkedes forinden at fornagle. Skanse 1 stormedes fra flere sider, og i dens indre førte den svage besætning en kort forbitret kamp med kolber og bajonetter. En artillerist, der med brændende lunte løb hen mod krudtkamret for at sprænge det i luften, skødes ned. Skansen faldt 10,6. Imellem skanse 1 og 2 var der kæmpet med stor energi under svensk lieutenant Knorring, ligesom n. for skanse 2 under kaptajn Grüner; begge faldt.

22. Længere nordpå nåedes først skanse 5, til hvilken fjenden havde den korteste vej; umiddelbart derefter skanse 6, tilsidst skanse 4. Skanse 5's besætning nåede ikke fra sin dæksulling ind i skansen, før fjenden havde taget denne, heller ikke blev der aflyret noget skud fra den eneste brugelige kanon; skansen faldt 10,5. Også mod skanse 6 udførtes angrebet så overvældende hurtigt, at besætningen, der lå 250 alen bagude, kun for en ringe del nåede ind i den. To kanoner gjorde hver 2—3 skud; der fyredes endnu, mens fjenden stod på brystværnet. Denne skanse overgaves først af alle, 10,4¹/₂. Skanse 4 lå tilbage trukket og blev kampberedt før stormen, kardæsk- og geværlid tilføjede fjenden betydelige tab; hovedmassen af stormkolonnen vendte sig derfor mod skanse 3, men det varede dog ikke længe, inden dens reserve kom frem mod fronten, mens andre dele af kolonnerne kom sydfra. Fra alle sider, over graven og de sønderskudte palisader besteg fjenden brystværnet, hvorefter endnu fulgte en kort, fortvivlet kamp, under hvilken kaptajn Lundbye, der havde ledet kampen med mod og dygtighed, faldt. Kl. 10.13 faldt efter Preussernes beretning skansen, mens det fra dansk side angives, at den ikke er falden før tidligst 10¹/₂; to preussiske faner stod længe plantede på skansens glacis uden at ses fra volden, og fjenden har rimeligvis angivet tiden efter øjeblikket for disses rejsning. Et forsøg på at sprænge krudtkamret i luften hindredes af fjenden.

23. Det var 22. og 2. reg., som var blevet oprevet på vor venstre fløj; brigadeforstander Lassen var falden (der vil blive rejst ham et minde s. for vejen ml. den tilbagetrukne linje og brohovedet); fjenden var bleven herre både over skanserne og over vor tilbagetrukne linje ved Dybbøl mølle. 10¹/₂ bemægtigede han sig den åbne skanse 7; under et forsøg på at erobre den tilbage faldt oberst Bernstorff, chefen for 17. reg., der havde stiling fra denne skanse nordpå. — Flere af fjendens afdelinger styrtede ud over den tilbagetrukne linje, men resten forblev i den for at have støtte mod vore reserves indgriben. — ⁷/₅ 1920 kom første gang efter ¹⁸/₄ 1864 danske soldater over Dybbøl.

24. På vestskråningen af bakken tilh. for vejen den store Gravlund for 28 Preussere og 334 danske. 2100 m vestligere kroen Frydendal, hvor vejen til Broager går af. Lidt før krøen tilv. den spidsformede bakke Avnbjærg (52 m), hvorfra de preussiske løbegrave arbejdede sig ind mod vor venstre fløj, og hvorfra Fr. Carl iagttog stormen. Se kortet. 4. parallel var kun fjærnet 250 m fra skanserne, og foran den var tilmed skyttegrave arbejdede frem til ikke 100 m fra disse;

fra dem og fra 4. parallel stormede angrebskolonnerne op. V. for Frydendal Bøffelkobbøl skov; ligeoverfor det lille hus med »den kønne grav« over to danske, der faldt, da Preusserne $22\frac{1}{2}$ overrumplede os her. Dette hus var det nærmest skanserne liggende, der ikke var forladt af beboerne under belejringen.

25. $22\frac{1}{2}$ foretog Preusserne et voldsomt angreb mod hele vor forpostlinje (18. reg.), der stod fra Stenbæk ved Vemmingbund over Bøffelkobbøl, Stenderup skov, n. om Ragebøl og Ravnskobbøl til Alsund. De vilde drage fordel af den mislige stilling, vore forposters venstre fløj var kommen i, ved at fjenden over Egernsund havde besat Broagerland. Vore forposter ved Bøffelkobbøl stod i høj grad udsatte, i en skarp vinkel, der kunde angribes fra to sider. Det bakkede og lidet overskuelige jordsmon, det tætte snefog, den stærke nordøstvind, der førte lyden bort, alt bidrog til, at fjenden flere steder først opdagedes på ganske nært hold. Fra Stenbæk mod Ny Frydendal og fra Stenderup skov mod Hvilhøj trængte han frem og vendte sig derefter mod Bøffelkobbøl, der således var omringet. Fjenden besatte også Dybbøl og Ragebøl, men gik derefter tilbage, Vor nye forpoststilling gik fra hav til hav over Avnbjærg, Dybbøl kirke, Ragebøl til Batterup (se nedenfor 29). Vort tab $22\frac{1}{2}$ var 362 mand, hvoraf 62 døde, 157 usårede fanger og 85 deserterede Sydslesvigere; fjenden havde mistet 37 mand. Fra vor side deltog 2. reg., fra Preussernes et armeekorps.

26. Fra Frydendal fører en vej mod n.ø. om gennem Dybbøl by, ligesom andre sideveje fra landevejen allerede tidligere. Kro. Midt i byen mindesm. over 25 danske, der faldt $17\frac{1}{3}$, rejst af sognets ungdom: »Derpå have vi kendt kærligheden, at I satte livet til for os«. Kirken ligger nordvestlig omgivet af meget høje træer på et fra ø. kommende, lidt højere jordsmon. Prækestol af Henrik Ringerink (1605); mærkelig romansk font. Gravkapel for Reventlowerne fra Sandbjærg. I kirkegårdens nordvestlige hjørne hviler sejrherren fra Fredericia, Bülow, der døde på Sandbjærg 1858. Hans djærve søn var præst her i sognet til 1864; hans og andre Sundevedpræsters erindringer fra dette år udgivne. Krigergrave. — Præstegården bygningsfredes.

27. $17\frac{1}{3}$ 1864 stod en meget hidsig fægtning i Dybbøl, hvor fjenden, der havde sine tropper i Bøffelkobbøl og Stenderup skov, fortrængte os fra vor forpoststilling vestlig i byen. Heftigst blev der kæmpet om kirkegårdsdiget, der forsvaredes af et kompagni af 7. reg. under premierl. Munch; han måtte efterhånden trække sig tilbage fra hegn til hegn til en sølling o. 1000 alen fra skanserne ved foden af bjærg. Derimod var fjenden s. for landevejen hurtig nået frem til Avnbjærg. Da senere 7. reg. påny beordredes frem, samtidig med at også Preusserne fik ordre til at tage partiet ved Gml. Frydendal og den østlige del af Dybbøl Vesten, tilkæmpede det sig i en yderst blodig kamp sammen med 2. bat. af 8. reg. det meste af Dybbøl by, men Munch nordligere nåede kun frem til 500 m ø. for kirken, og s. for vejen blev angrebet på Avnbjærg ved en misforståelse slet ikke foretaget. Da fjenden derefter angreb med overlegne kræfter både fra n., v. og s. (over Avnbjærg), måtte vi atter vige. Preusserne havde haft tredobbel styrke, og vore tropper sendtes tilmed ikke samlede mod fjenden. Vore forposter udstilledes 750 m foran skanselinjen.

28. Fra Dybbøl kirke er der kun 800 m mod n. til Rage-

bøl stat.; kro nordlig i byen; derfra gennem Ragebøl skov til Sandbjærg slot og mølle, der ligger kønt ved Alssund.

29. Samtidig med ovenfor nævnte kamp om Dybbøl by og kirke kæmpedes også nordligere. Vi havde til hensigt den dag på vor højre fløj at kaste fjenden ud af Ragebøl skov og undersøge forholdene hinsides denne; vi havde derfor her en større forpoststyrke end ellers. Vort angreb foretoges af 5. reg.; da skoven var afsøgt og gårdene der n. for afbrændte, vilde vi gå tilbage; men nu forfulgte fjenden med stærke afdelinger, da Preusserne troede, der skete et almindeligt udfald, og derfor alarmerede hele deres styrke. 5. reg. blev i Ragebøl by og ved Åbenråvejen optaget af 4. reg., som derpå hårdt trængt selv veg tilbage til en stilling 250 m fra skanserne. Under tilbagemødet forsvarede 1. bat. af 5. reg. hårdnakket Stovgård. I linjen Pythuse—s. om Batterup vedligeholdte regimentet en skydekamp med fjenden, som havde besat linjen Ragebøl—Stovgård. Senere sendtes igen 5. reg. frem for at tage forpoststillingen tilbage, og dets 1. bat. (Hammer) gjorde et udmærket kraftigt og sammenholdt angreb, under hvilket fjenden allevegne kastedes, og vi igen indtog vor yderste linje ved Randsgård og Stovgård. Men da vi ingen andre steder nåede så langt frem, og fjenden fra fronten og fra Ragebøl kro heftig beskød Hammer, måtte han trække sig tilbage, og ved mørkets frembrud udstilledes forposterne kun 750 m foran skanserne. — Vi mistede i det hele $17\frac{1}{3}$ 11 officerer, 666 underofficerer og menige, deraf henholdsvis 6 og 120 døde. 5. reg. havde 40 døde; af dette reg. tog fjenden kun 15 usårede fanger af 267 sådanne i det hele. Blandt de faldne var kommandørerne for 4. og 8. reg., Hveberg og Bauditz. Fjendens tab var 138. Følgen af kampen blev, at vore forposter herefter om dagen kun kunde udstilles i skyttegrave lidt over 300 m foran skanserne, mens vedetposter om natten kunde fremskydes 400 m foran skyttegravene. Et angreb på selve skanserne kunde derfor komme med kort varsel.

30. Sandbjærg (133 ha, 4228 rm. nt.) var hovedgården i grevskabet Reventlow, der oprettedes 1681; blandt ejerne har været bondevennen Chr. D. Reventlow (1815—27); det har nu samme ejer som grevskabet Christianssæde på Låland og baroniet Brabotrolleborg i Fyn. Godset forlængst bortsolgt. Sandbjærg mølledam er den nederste del af Nydam mose, hvor tildels i Fred. VII's nærvær de store fund fra folkevandringstiden blev dragne frem, deribl. to både, af hvilke den ene (fyrrebåden) blev ødelagt i 1864, den anden (egebåden, til 28 år, 75 fod lang mellem stævnene) fra Flensborg musæum af Tyskerne er ført til Kiel. Plankerne var samlede med jærnsøm og forbandtes med spanterne ved bastsnore; roret har været løst ophængt ved bådens side. Af våben fandtes 106 jærnsværd samt træskeder og dupsko, flere hundrede lansestager, 36 buer, flere hundrede pile-skafter, 70 skjoldbuler af jærn og adskillige af bronze, skjoldbrædder, ridetøj, bidsler, smykker, toiletsager, kar, 76 jærnkniive, 37 øxer, 34 romerske sølvmonter, flere hesteskeletter, alt henlagt ude på mosen, viet til guderne efter en sejr. Nydamfundet hører til de ældste af de berømte mosefund, vel fra 4. årh. Meget skal endnu ligge i mosen, deribl. måske endnu en båd.

31. V. for gården Sandbjærg fører en vej lige mod n. ind i Storskoven. Fra to steder i denne (ved næsset og ved det nordlige skovbryn), fra stedet ved den nuværende skibsbro og fra et punkt ligeoverfor nordsiden af Arnkilsøre foretoges overgangen til Als $29\frac{1}{10}$ 1864. 160 både og 52 pontoner kunde på engang overføre 2500 mand og nogle heste. Sundet 520 m bredt. Bøjer man, strax man er kommen ind i skoven, tilh. og går langs stranden, kan man der et par steder se svage spor af de batterier, som opkastedes for at beskytte over-

gangen. I Soltrupskov ligger værlshuset Sølyst; såre yndig udsigt over sund og fjord. Dampskibsstat. Herfra kan man i båd sættes over til Arnkilsøre. Preuss. mindesm. De punkter på stranden, hvor de enkelte regimente landede, er betegnede ved mindestene. Lidt n. for monumentet overfor Sottrup landgangsbro dansk krigergrav. — Lidt v. for Sottrupskov fødtes Nordslesvigs sidste tyske rigsdagsmand H. P. Hanssen 1862 på gården Nørremølle.

32. Fra Sottrupskov tilbage til Sønderborg langs sundets vestre eller østre bred. I første tilfælde forbi Randsgård, hvorfra sti lige mod s. går ud til Åbenrå landevej. S. derfor ved den første gård tilh. resterne af skanse 10 og den preussiske skanse på nr. 9's gamle grund. Disse skanser og nr. 8 rømmedes først kl. 11 $\frac{1}{2}$ —12. Derefter tilv. Stengården, der tit omtales i krigsberetningerne; ved den næste lille gård faldt den preussiske general Raven under stormen. Igen sti tilv. hurtigere til pontonbroen, gennem de kløfter, i hvilke $\frac{18}{4}$ en stor del af vor højre fløj blev taget tilfange, særlig truet fra en opstilling ø. for Stengården. Preusserne havde lagt al kraft i stormen mod vor venstre fløj for ved en stærk fremtrængen på denne side at kunne komme før vor højre fløj til brohovederne og afskære den. Vælger man vejen gennem Kærhalvøen, går den op i de skove, hvor Preusserne efter overgangen først satte sig fast; så forbi den store gård Rønhave (317 ha, 14,756 rm. nt.), Holckernes gamle gård til 1590, domæne, købt af Preusserne fra en Tysker, skal snart udstykkes, og gennem den vestlige udkant af Kærby og forbi Engelhøj med den vide udsigt (se 10). Endelig kan man også tage tilbage med dampskibet; anløbssted Bøgely med kro. Den yndigste tur. På Alsens kyst Rønhave, den inddæmmede Kærvig; i Sundevad tydelig de ovenfor nævnte kløfter. Sønderborg viser sig først sent.

Sønderborg—Dybbøl mølle—Bøffelkobbøl—Dybbøl by—Ragebøl—Sandbjærg—Sottrupskov 16 km; Soltrupskov—Sønderborg eller Arnkilsøre—Sønderborg 8 km.

IX. Sundevad. Flensborg fjords nordkyst.

1. Sundevad (126 km² med 10,073 indbg.) omfatter sognene Ullerup, Sottrup, Nybøl, Dybbøl og Broager i Sønderborg amt; opr. hørte med dertil Adsbøl sogn med Gråsteen og Varnæs sogn i Åbenrå amt. Det er således kun den yderste del af halvøen mellem Åbenrå og Flensborg Fjorde. Landskabets navn (skoven ved Sundet) og alle stednavne tyder på sen bebyggelse; der er ingen -ing, ingen -lev, ingen -sted; selv tre af kirkebyerne har den unge endelse -bøl og to -torp. Sundevad er et af de smukkeste landskaber i Sønderjylland, og det indtager i national henseende en fremskudt plads. Der var i 1912 flere danske stemmer end i 1871: 1377 mod 1272. Når Tyskernes stemmetal steg fra

287 i 1898 til 480 i 1912, skyldtes det bl. a. baner gennem landet med tjenestemænd og indflytning af håndværkere. ¹⁰/₂ 1920 afgaves i de fire nordlige sogne 3017 danske, 314 tyske stemmer eller 91 pct. danske; fradrages de tilrejsende, stiger det danske pct.-tal til 93. Broager sogn med dets mere udsatte beliggenhed var knap så godt: 2323 danske og 666 tyske stemmer eller 78 pct. danske; uden de tilrejsende 85 pct. dansk. Ved folketingsvalg 1920 var der i de 4 sogne 1674 dansk-borg., 254 dansk-soc., 19 tyske stemmer, i Broager 812, 593, 116. — Landbruget hører til de mest fremskredne i Nordslesvig; mange roer, store besætninger og særdeles stor svineavl. Kun 3 gårde på hele Sundeved, Sandbjærg, Midtskov og Bojskov, har mere end 100 ha jord. I frugtbarhed når det ikke helt Als; højest skyldsat er Snogbæk (43 rm. nt. pr. ha); derefter Sottrup, Ullerup og Blans.

A. Det nordlige Sundeved. 2. Statsbanen med omgivelser II, 18. Sidebane fra V. Sottrup til Skelle på Broager (stationer ved Stenderup og Nybøl). At gå den hele vej fra Sønderborg over Dybbøl (VIII, 14 ff.) til Gråsteen n. om Nybølner meget lønnende, selv om den er mindre afvejlende end vejen over Broager. På Nybøl kirkegård gravmæle for 20 danske soldater fra 1864, rejst af taknemlige brødre i sognet. Tre kroer. Dejlig udsigt over noret til Broager. Mellem Nybøl og Adsbøl ved vejen et mindesm., at her gjorde kejser Wilhelm II 1890 ved de store manøvrer kejserinde Augusta til chef for reg. nr. 86. På Adsbøl kirkegård ligger A. D. Jørgensens fader begravet; krigergrav. Adsbøl er en parcellistby, og v. for den kommer man fra det gode bondeland ind i herregårdsland med store marker og tynd bebyggelse. Adsbøl gav 1920 ved folketingsvalg 93 dansk-borg., 20 dansk-soc., 1 tysk stemme.

3. Gennem landets indre er følgende tur mest at anbefale: Over Dybbøl til Nybøl; ad sidste vej før Nybøl om til Sundeveds Frimenighedskirke, bygget 1903 af Nyrop af egnens hvidgule mursten, så den langt borte skinner lyst mellem hegnene. Portalbygning på nordsiden; brunt bjælkeloft, i sideskibet en pudset halvtøndehvælving. Fonten et gammelt romansk granitarbejde. Morsom rejstestald. Menighedens dannelse har sine rødder i en foredragsforening fra 1872, hvis kirkelige taler var Kasper Jensen. 1882—89 lededes den af Rasmus Thomsen, som fra Amerika kaldtes til præst i Haderslev 1896. Gennem Stenderup til den højtliggende Nybøl mølle; udsigt fra omgangen. Over til Sottrup kirke, fra hvis 160 fod høje spir ligeledes vid udsigt. Køn østgavl. Sten over 27 danske, der faldt ved Ullerup ⁹/₄ 1849, rejst af taknemlige brødre i sognet. I V. Sottrup Sundeveds Forsamlingsgård (bygget 1911, arkitekt Kiørboe; haven anlagt af Erstad Jørgensen) med beværtning og gæsteværelser, ejes af 900 Sundevedboer og er landskabets hovedsamlingssted. 1921 holdtes her nordisk skolemøde. Kro. Ved V. Sottrup har i en jernaldersgrav en rytter været jordet (hesteskelet, sporer, stigbøjler, hestehovedtøj).

4. Videre til Ullerup med nyt kirketårn. Mindesm. over 40 danske: Erkendtlige mænd og kvinder i Ullerup sogn satte dem dette minde. »Klang som malm har blodets røst, døves ej i kampens bulder, sorgen selv med lønlig trøst hælder sig mod håbets skulder«. I Ullerup sad pastor Feilberg (fader til folkloristen) 1847—64. I 1864 blev han venner med den fortræffelige preuss. general Goeben; bæggens udgivne breve vidner derom. Kyds gode kro. Forbi Avnbøl (stat.; Nik. Petersens kro god) til skoven Avnbølsned, køn særlig imod s.v. »Den store eg« $3\frac{1}{2}$ m omfang, 18 m høj; bøg $3\frac{2}{3}$ m omfang; stor ask. Fra bakken (63 m) s. for skoven bedste udsigt over det nordlige Sundevad. Mod n. lukker skoven for udsigten, mod v. spærres den af det højere jordsmon ved Kiding. De nordlige Sundevadssogne ligger som nedsænkede i en bred dal mellem det høje Nørreals og Broagerbakkerne—Dybbølbjærg. Det vide skue over det frodige, hegnennemvævede land imponerende. Avnbølsneds nordvestlige hjørne støder op til Abenrå—Sønderborg landevej; går man ad denne mod v. og ad første sidevej tilv., har man hinsides den første løkke nede ved Bovrupbækken voldstedet af Brådeborg, hvor Jacob Olufsen Lunge sad som Vald. Atterdags lensmand; men efter kongens død fik den holstenske greve Nikolaus borgen, måske ved forræderi. Navnet Bråde her og andensteds på Sundevads grænse tyder på, at landskabet har været kongens hegnede vildtbane. Følger man bæk dalen nedad, er der særlig kønt ved Stabøl; ved stien ind til skoven Nørremose stejle, aldrig pløjede skrænter ned mod bækken. Store træer om en gård og tilv. herfor over kløften Alsens yderste spids og derover Haderslevnæs. Chaussee mod v. til Bovrup stat. på banen Abenrå—Gråsteen (IV, 23), mod ø. over Blans og Ballegård til Ballegård dampskibsbro (kro). Herfra havde Preusserne til hensigt 1.—2. april 1864 at gå over til Nørreals; alle forberedelser var truffet, men en voldsom storm fra n.v. med regn og sne gjorde foretagendet til intet.

5. Ved Bovrupbæks udløb i Als fjord, i Blåkrug i Varnæs sogn, fødtes $\frac{2}{1}$ 1783 den danske malerkunsts fader, snedkersonnen Eckersberg. 1895 rejstes i en have en granitblok, der blev ført hertil over isen: »Han gavnede sit land som en af dets bedste sønner. Beboerne i hans fødeegn rejste ham denne sten«. Men han tilbragte sin Barndom i Blans by i et hus, hvor nu kroens rejsestald ligger. Eckersberg selv fortæller: »Fra min tidligste ungdom har jeg stedse følt en overordentlig interesse for søen og for skibe. Blans ligger nær sundet . . . hvor der altid passerer småskibe. Til denne strand løb jeg, så ofte det tillodes mig, med andre af mine ungdomskammerater, for om sommeren at rode i vandet og lade vore småskibe sejle, at bade os eller at fange rejer. Vi opholdt os gerne i nærheden af færgen, og når vi så, at færgen kom enten sejlene eller roende over, var det mig ret morsomt at se passagerer og dyr komme iland eller at indskibes for at føres over. Min fader havde selv en båd, som han selv havde bygget, og det var mig da en sand fornøjelse, når han roede ud . . . for at mede. Når så de kryssende jagter eller galeaser kom sejlene, kløvende bølgerne foran boven, så det hvide skum sprøjtede

Geraniastubens topografiske Afdeling København 1922.

Kegnes Ende
Vestermærk

højt op, og at vende i vor nærhed for at ligge over en anden bov. — eller når vi så solen gå ned og aftenskæret sildigere på aftenen endnu, når det var stille vejr, meddele havfladen sin lysning og farver, da følte jeg en slags vemod i mit indre, dog en inderlig glæde ved disse syn.»

6. Ved siden af begivenhederne 1864 træder kampene i Sundeved 1848—49 i baggrunden. —^{28/5} 1848 gjorde Danskerne fra Als udfald og fordrev de tyske forposter fra Dybbøl mølle og Dybbøl by. Fjendens hovedstyrke samledes ved Nybøl mølle, og mod denne stilling rykkede så Schleppegrell over Dybbøl by, Bülow forbi Dybbøl kirke og Rye nordligere om over Ragebøl. V. for Stenderup kørte batteriet Jessen op med 6 kanoner og udholdt i en time den overlegne beskydning af 16 kan., indtil Schleppegrell, der var rykket frem til Nybøl, ved et angreb sydfra nødte fjenden til at forlade sin kampstilling. Vore forposter stod derefter de følgende dage ved Nybøl og Nybøl mølle. ^{5/6} gik Tyskerne mod os og trængte os tilbage først fra vor forpostlinje, så fra Stenderup, tilsidst ved et angreb både fra n. og v. ud af Dybbøl by og kirkegård. Ved middagstid stod fjenden overfor vor sidste stilling på bakkekammen, men i den artillerikamp, hvormed han indledede en storm, blev han den underlegne. Han vilde derefter trække sine afdelinger tilbage, men vore fulgte efter, og det kom til en ny livlig kamp i Dybbøl by, ved kirken og i Ragebøl. Vore forposter udstilledes v. om Stenderup og n. om Ragebøl. — 1849 begyndte vi krigen med et indfald i Sundeved ^{3/4} og rykkede efter en fægtning ved Avnbøl frem til Gråsteen; ^{8/4} kæmpedes der ved Avnbøl og Ullerup, som vi hævdede, men ^{8/4} rømmede vor hær alter Sundeved.

B. 7. Broagerland skyder ud fra det nordlige Sundeved, skilt derfra ved Vemmingbund og Nybølner og kun hængende sammen med det ved et 2300 m bredt drag. Halvøen er 47 km² stor med over 5000 indb. eller ligesåmange som i de 4 nordlige sogne. Den meget tætte befolkning skyldes de 30 teglværker på vestkysten. Færdes man i den øvrige del af sognet, får man ikke indtryk af tæt bebyggelse. Teglintustrien skyldes igen tilstedevær. af stenfrit ler i 9 m's dybde umiddelbart ved dybt vand, der tillader indskibning. Forholdene i lergravene tyder på, at da indlandsisen for sidste gang smaltede bort, foregik det i østlig retning. Isen kom derved i nogen tid til at dæmme op for Flensborg fjord og forvandlede denne til en sø, hvori leret blev afsat. Teglværkerne ved fjorden danner en ring med en produktion, der har været oppe på 150 mill. sten årlig. For øjeblikket ligger arbejdet nede. De skønt svungne kystlinjer, de bratte klinter, det idethale højtliggende land, som mod n. samler sig til et højere bakke-drag, de ikke få skove langs kysterne, men fremfor alt noget frit og åbent, noget havomslunget gør dette landskab til en af de på natur-skønheder rigeste egne i Sønderjylland. I frugtbarhed står det derimod noget tilbage for de nordlige sogne; særlig går en kendelig sandstribe tværs over landet mellem Smøl og Broager. — Banen fra V. Sottrup har stationer i Skodsbøl, Broager, Dynt, Skelle.

8. Fra Frydendal (VIII, 24) bøjer vejen af tilv. Hinsides Smøl (kro), hvor vejen deler sig og mod n. fører til Nybøl, mod v. til Skodsbøl, mod s. til Broager kirkeby, har man en af de skønneste udsigter fra "Smølvold, en sammensunken skanse, måske en oldtids folkeborg (46 m). Udsigten begrænses af Østersøen, Kegnæs, Sønderkov; Dybbølbanke, Bøffelkobbel, Sottrup kirkespir næsten lige mod n., under dette Nybøl kul-lede kirke; Nybøl hvide mølle, Bojskovs og Gråsteens skove; spiret på Buskmøse, Rinkenæs, Holdnæs, som går ud fra Angel, Skodsbøhalvøen, Broager kirke lige i s.; de høje Dynt-bakker. Havet har man i tre afdelinger: Flensborg fjord, Ny-

bølnor, den åbne Østersø med Vemmingbund. Et landskab af usædvanlig ynde, mangfoldighed og farverigdom; det blå hav, de røde teglværker med de sorte skorstene tilvejs i alt det grønne. Vandene forskellig belyst efter solens stand.

9. **Broager.** 1065 indbg. Jacobsens hotel og Centralhotel. Vognmand Andreas Lausen; bil hos Peter Petersen. Prospekt-kort hos Kasper Jensen. Kirken ligger højt og kønt med udsigter mellem store træer. En romansk teglbygning (o. 1200) med apsis. Koret har en smuk sokkel; kirkemurens overdel er prydet med en frise af kryssende rundbuer. Omridsene af de opr. små rundbuede vinduer kan følges. Mod v. et stort, aflang firkantet tårn, der i n. og s. springer betydeligt frem foran kirkens mure. Tårnet, der ikke er meget yngre end kirken, har måske opr. været beregnet på foroven at tvedeles, men det er aldrig kommet til udførelse; det er enkelt helt op igennem, foroven i forholdsvis sen tid afsluttet med 6 spidsgavle og over disse to slanke spir, som ses vidt ud over land og hav. Fra deres top udspjættedes 1864 Dybbølstillingen. Indvendig danner tårnets nederste parti et tredelt rum, hvis midterste fag har haft tøndehvælv, de to andre ribbeløse krysshvælv. I tårnet i træ St. Jørgen kæmpende med dragen, fra middelalderens slutning. Jfr. lignende fremstillinger fra Ribe og Husum i Nationalmusæet. På kirkegården middelalder klokkestabel og mindesmærke over 73 danske, faldne 1864. O. 200 Preussere også jordede her.

10. Fra Broager by bør man besøge *D y n t b a k k e r*, n. for Dynt by (kro), de højeste på halvøen. Fra den højeste, Grattelund (57 m), en udsigt, der hører til de allerskønneste. Havet langt friere end fra Dybbøbjerg; særlig kønt skuet nedover krattet og bakkehældet ved Gammelmark. Rundskuet omfatter: Broager kirke, der bag Nybølnor (tilv. over noret Gråsteen skove, midt over det Adsbøl kirke), Bøffelkobbel (tilv. herover Nybøl kirke), Sottrup kirke, Dybbøl by og kirke, Dybbøl banke; Sønderborg, Sønderkov, Kegnæs, Østersøen, Angel; på Broager Skelle skove, Skelle og Gammelgab; Dynt skjult undtagen møllen. Dyntbakkernes nordlige hæld er *G a m m e l m a r k k l i n t e r n e*, hvor der endnu ses levninger af de 4 preussiske batterier, som beskød Dybbølstillingen i flanken, og som $\frac{2}{4}$ i 5700 m's afstand skød Sønderborg i brand.

11. De indtil 25 m høje klinte (udenfor er Vemmingbund nær inde under land 5—14 favne dybt) er i geologisk henseende meget mærkelige. Lokalt kaldes Stensigmose efter gården ved klintens sydlige ende. Klinten er næstefter Sild det mærkeligste geologiske fænomen i Sønderjylland. Et stort og smukt profil viser interglacialt marint ler, cyprinaler, hvilende på ferskvandsler og overlejret af et mægtigt lag marint sand, hvori hyppigt forekommer en stor, nu uddød varietet af muslingen *tapes aureus*. Cyprinaleret er forbundet med tapessandet ved et overgangslag, forneden mere leret, foroven mere sandet. Ved danske geologers undersøgelser, navnlig af de glaciale lag, som ligger nærmest over og under de fossillførende lag, har der vist sig stor

overensstemmelse med cyprinalers-profilerne på Langeland og Ærø. Cyprinaleret og tapessandet indeholder ganske samme fauna som leret på de fynske øer, blot betydelig rigere. Faunaen indeholder en del sydlige molluskarter, som viser, at temperaturen i havet midt mellem to istider må have været adskillig højere end i de danske farvande i nutiden. Ved gården lå juli 1907 i en strandmose egestammer fra forlids skove blottede af brændingen som vidnesbyrd om, at landet før er gået længere ud.

12. S.ø. for klinten ned mod Folekobbelskov; kro og dampskibsbro. Herfra mod s. gennem Folekobbelskov til Kobbelskov (73 ha). Det er de to skove, man under sejladsen fra Fyn til Sønderborg har haft tydelig for øje, og som spiller så smuk en rolle i udsigten fra Engelhøj ved Sønderborg. Kobbelskov ejer sydøstligst en sjælden herlig plet på den fremspringende klint, grønsvær under en højsal af bøge, fjærnt fra alt menneskeliv undtagen skibenes og fiskerbådernes færd ude på havet, der her ses større end andensteds fra Nord-slesvigs kyst. Store kristtjørn. Hejrekoloni. Går man videre mod s. mod Borreshoved, Broagers og dermed det danske lands sydligste odde, bliver klinten særlig høj og brat (20 m) med barokke former. Til Broager eller Brunsnæs gennem Skelle og Gammelgab eller med banen fra Skelle.

13. Fra Broager by går turen mod Flensborg inderfjord enten over Egersund eller over Brunsnæs. Bægge steder skibsbroer for fjordsejladsen. Umiddelbart før Brunsnæs 28 m høj bakke med udsigt; en hvidtjørn af 8 m's højde med en krone på 12 m's gennemsnit. Badehotel. Smukkest dog turen gennem Skodsbøl til Egersund. I Skodsbøl skov ud mod Nybølne ege, der hører til Danmarks skønneste. Fra Skodsbøl (kro) bør man absolut gå om til Neis og derefter ad sti langs stranden forbi Rendbjærg, det største teglværk ved Flensborg fjord. Til sidst Egersund, teglværksflække med 1100 indbg., opstået i beg. af 18. årh. Produktionen har været årlig o. 30 mill. mursten foruden tagsten og drænrør; 300 arbejdere om sommeren. Meget smukt ved det kun lidt over 100 m brede indløb til Nybølne; skibenes sejl og master sammen med de røde tage. Færge over til Alnor, hvorfra 2½ km til Gråsteen, først langs en stor frugtplantage. 3 gæstgiverier. Motorbåd til Gråsteen 6 gange daglig. Bilrute Broager—Sønderborg 2 gange daglig. Vognmænd: Anders Petersen, Thom. Andresen og Math. Møller.

14. Fra Rendbjærg har Eckersberg maj 1830 taget motivet til det kendte billede i Kunstmusæet i København. »Man kan endnu finde det punkt, fra hvilket han har taget prospektet; et og andet i lokaliteterne har forandret sig siden 1830, men det væsenlige er der endnu: teglværkets røde tage på det flade næs, hvori de grønt bevoxede lerbanker sænker sig, og mod hvilket fjorden sender sine skumklædte småbølger, når sydvestvinden er bleven en halv storm. . . . Der er intet, der er undgået (hans falkeblis) opmærksomhed. . . . Endnu mere beundringsværdigt er det dog, at Eckersberg . . . ikke har tabt af syne den store helhed i motivets kolorit. I hele egnens kolorit kunde man sige; thi der er ikke det sted i miles omkres, hvor man

ikke påtvinges erindringen om dette billed. Men denne egn er jo så dansk som nogen. Er jorden end ikke mere vor, så bliver himlen ved at vidne, at den burde være det. Thi således er luften og lyset kun i Danmark. Og da det er fra dem, et landskab får sin farve, og da denne typiske farve er funden af Eckersberg, er det ikke blot et motiv og en egns, men selve den danske naturs kolorit, som her er given.« (Emil Hannover).

Sønderborg—Broager 9 km; Broager—Brunsnæs $4\frac{1}{2}$; Broager den lige vej til Skellebro 5; Broager den lige vej Egersund—Gråsteen $8\frac{1}{2}$.

C. Graasten. Kurhotellet (udsigt fra tårnet; vandet 1,45 pct. salt), Hotel Gråsteen, Krags, Fr. Johanssens og Jepsens gæstgivergårde. Konditor Kammeyer. Jærnbane til Sønderborg, Tinglev—Tønder, Tørsbøl—Paddeborg og Åbenrå. Dampskib til Sandager osv. på fjorden. Motorbåd til Egersund 6 gange daglig. Bilruter til Sønderborg (6 efterm.) og Flensborg (9 form.). Bil hos Rasmussen, Bock og Koefoed. Vogn hos Koefoed, Herman Jensen og Thomsen. Bil- og cyklerep.: Bock, Chr. Hansen og Rasmussen. Boghandlere Bock og Borgen. Turistbureau (Borgerforen. af 1920).

15. Ved Alnor, der fra Egersund gik ind mod n., havde herrerne på Søgård (IV, 26) et jagthus; som selvstændig ejendom er Gråsteen vistnok bleven grundet af Gregers Ahlefeldt, der ikke kunde forliges med sin broder Frans om samejet af Søgård; han faldt i Dilmarskrigen 1559. Til 1725 ejedes gården med en kort afbrydelse af Ahlefeldterne, blandt hvilke storkansleren Fr. Ahl., Griffenfeldts efterfølger († 1686), der her havde sit hovedopholdssted, og hans søn Fred. († 1708), der tumlede sig viden om i udenlandsk krigstjeneste. Han opbyggede slottet meget pragtfuldt i hollandsk stil, indrettede et kostbart orangeri og anlagde den store have, hvor gråsteenæblet først opelskedes. 1725 måtte hans broder og arving Karl Ahl. skille sig både ved Gråsteen og Søgård og beholdt kun grevskabet Langeland. Hertugen af Augustenborg købte Gråsteen, og her havde hertugerne deres sæde afvekslende med Augustenborg. Htg. Fr. Chr. († 1814) og hans hustru Louise Augusta omdannede have og park i engelsk stil. Deres søn, oprørshertugen, måtte 1852 sælge Gråsteen med alle sine andre godser til den danske regering, og denne afhændede det atter 1862 på meget billige vilkår til grev Moltke-Hvitfeldt til Glorup, der 1865 igen solgte Gråsteen med Fiskebæk til htg. Chr., yngre søn af oprørshertugen og dronning Victorias svigersøn; fra 1885 Ernst Günther, søn af Frederik »der achte«, den sidste tyske kejserindes broder. Hans arvinger solgte 1921 godset til den danske stat. Ernst Günther var barnløs, og slægten er ved at uddø. Hele godset er 851 ha, hvoraf 275 ha skov; netloudbyttet 26,975 rm. De nogenledes samlede skove omkring Gråsteen er tilsammen 600 ha. Under Dybbøls belejring havde Fr. Carl sit hovedkvarter her. — Byen begyndte som boliger for officianter og slotshåndværkere i storkanslerens og hans sønners tid; den har med godset 1630 indbg. 1900 var der på Gråsteen 3345 abild og idethele 4984 frugttræer. Også den tilstødende del af Broager sogn (Egersund, Skodsbøl, Smøl) og Rinkenæs sogn har stor frugtav, 4744 abild og 8224 frugttræer i det hele.

16. Gråsteen har trods indvandring, trods nærheden af Flensborg og Angel og trods det moralsk-økonomiske tryk, som et hertugeligt formynderskab kan pålægge, holdt sig beundringsværdigt i national henseende. Ingeninde har her været tysk flertal ved valgene; 1912 var der 152 danske og 143 tyske stemmer; $10\frac{1}{2}$ 1920 561 danske, 407 tyske eller 58 pct. dansk, uden de tilrejsende 67. Ved folketingsvalg 1920 212 dansk-borg., 91 dansk-soc., 91 tyske stemmer, ved sognerådsvalg 1922 262 dansk-borg., 111 soc., 100 tyske st. I sognerådet sidder 6 danske, 1 tysker. 83 børn går i tysk skole, 282 i dansk. Det øvrige af Adsbøl sogn havde 1920 159 danske, 30 tyske stemmer, hvoraf 14

danske tilrejsende og 20 tyske; ved folketingsvalget 93 dansk-borg., 20 dansk-soc., 1 tysk stemme. Byens vækkelse skyldtes i sin tid farver M. A. Jørgensen († 1883). Hans søn var historikeren, rigsarkivar A. D. Jørgensen (1840–97), der siger om sit barndomshjem: »Atter og atter er jeg vendt tilbage dertil . . . og er aldrig bleven træt af at drømme mig tilbage til barndommens år. Hver plet har haft interesse for mig . . . hvor har jeg ikke misundt de mennesker, som levede her i de gode gamle dage, da der var fred og lykke i alle forhold, da den smalle, krogede vej, som snor sig omkring søen, endnu var »lande-vejen«, og ingen tænkte på, at der var en verden udenfor disse skove. Det var disse lykkelige tidens aftenglans, som endnu lå over Gråsteen i min første barndom . . . Så kom den store ufred i foråret 1848. Dersom jeg nu havde det i min magt at udtrykke mine slørninger og tanker i toner, da vilde jeg søge at male modsætningen og dette store frembrud, som det virkede på mig, den næppe otteårige dreng. Først vilde jeg søge at fremlokke de lifligste melodier for at skildre stilheden i den ensomme skovby og mine stiltfærdige drømme. Da lyder tonerne af et horn som fra et fjærnt land og en længst forglemt tid; tone brydes mod tone, søen bruser op om det danske rige, hovslag lyder gennem dalen, de blanke våben blinker, Danebroge udfoldes og en konge drager ind i vor by.« Der er endnu noget så fredeligt ved den lille by med de gamle ege midt i gaden og de den omgivende vande og skove. Ingensteder ser man kraftigere bøge med friskere grå farve; de største ege ved Hollænderdammen bag Ladegården; en eg i byen 5 m omfang, 22 m høj. Et nyt havneanlæg vil vel genere idyllen. Nordslesvigerne vil også oprette en landbrugsskole her.

17. Fra dampskibsbroen forbi Kurhuset eller fra Banegården ind i byen; hvor Jærnbanegade munder ud i hovedgaden, A. D. Jørgensens fødehus med have ned til søen.»Palæet« og Storegade 6 skal bygningfredes. Slottet er efter en brand 1757 kun en afglans af den Ahlefeldtske herlighed. Det sent-barokke kapel (i den nordlige fløj) er endnu fra 1706 og giver vidnesbyrd om den fordums pragt. I stukloftet forkyndelsen, treenigheden og dommedag. Pragtfuldt alter (Kristi lig salves, efter v. Dyck). En mængde malerier. Inden Ernst Günther forlod Gråsteen for sidste gang, ryddede han op i skovene. Den smukke Slotspark begrænses mod v. af de store skove Roden og Dyrehaven. Mellem dem udsigtspunktet Hjærtebjerg (27 m) med en pavillon mellem træer; man kommer dertil ved fra slottet at gå mod v. og et stykke vej følge den søndre udkant af skoven Roden. I udsigten heroppe er al Gråsteens idylliske skønhed samlet; nær højen en bøg af $5\frac{2}{3}$ m's omfang. Ved arbejderhusene i marken oppe bag højen videre udsigt fra Stenpold (38 m). Syd på ind i Dyrehaven, hvor den første strækning, Kanebjærg, er særlig smuk med rundede bakker og dejlige træer. Udsigt mellem graner over ungskov. Gå derefter mod s.ø. til søens sydvestlige bred, gennem flækkens sydvestlige udkant, men ikke ind i denne, mod s. til de smukke lunde Charlottetøj og Svinemose (Amalienhain). Ved herfra at gå mod v. kommer man ind i uciviliseret og vildsom skov, der dog ikke har kunnet undgå at få kulturnavnet »Schweiz«. Op med nordsiden af en dyb kløft. Udsigt ud til vandet. Vej omtrent midt gennem skoven i vestlig ret-

ning, over mod Himmelbjærget, et ualmindelig smukt sted: høje, kuplede bakker, dybe kløfter, mosehuller, smålunde, fiskedamme, fra den højeste bakke udsigt mod Lade-gårdsskov. Vildsomt herinde, men overordentlig ensomt; man kan søge ud af skoven i sydlig retning og stile mod udsigten fra Ravnsbjerg efter at være gået over lange marker (se 19). — Der var før kønt i den lille Stængerodde skov bag Kurhuset, men under krigen lod hertugen den afskove for at gøre træerne i penge og udslykke jorderne til byggegrunde. — I skoven Neder Stjerne på halvøen Fisknæs ø. for Kurhuset (udsigtspunkter Louise Sofiehøj og Louisehøj og sti langs Nybølner) og på skovholmene i marken v. for Neder Stjerne er der kønt.

18. En ejendommelig udflugt til Egnen v. for Gråsteen. Enten tilfods eller med benyttelse af banerne, på udvejen Gråsteen—Kiding, på hjemvejen Tørsbøl—Gråsteen. Karakteristisk er her de sociale forhold. Mens Sundevad er bondeland med gennemgående tæt sammenbyggede store landsbyer, mens sognene s. for Åbenrå fjord ligeledes er bondeland, men med landsbyerne opløste og udflyttede, og mens skibsfarten og teglværksindustrien umiddelbart langs Flensborg fjord har skabt kommuner med meget tæt og kun delvis agrarisk bebyggelse, er egnen v. for Gråsteen ved siden af Mellemals det eneste udprægede herregårdsland i Nordslesvig, men op ad de store herregårdsmarker er der sommesteder parceller, der er udskiftede mellem mange små ejere. Herregårdene er: Bojskov, Kiding, Grøngrøft og Ladegård, liggende på rad fra ø. til v. i en nordlig gruppe; Gråsteen og Fiskebæk mod s.ø.; Buskmose og Petersholm mod s.v.; endelig Søgård vestude (IV, 26). Sammen med søer, skove og heder danner de et område på over 5000 ha, der er fordelt på meget få hænder. Den sociale betydning heraf skal ikke drøftes, men påpeges skal den nationale: dette bælte tværs over Østislesvig har på den ene side værnet de gode danske egne i Sundevad og ved Åbenrå fjords sydkyst mod påvirkning sydfra, men på den anden side holdt bondestanden ind mod Flensborg borte fra forbindelse med de nordlige egne. Mellem Kværs og Gråsteen er der ingen vej, der fører fra n. til s. Bojskov, Ladegård og Petersholm på tysk hånd. Også landskabeligt gør herregårdsmarkerne sig gældende.

19. Fra Gråsteen op gennem skoven Roden eller ad sti over Fiskebæk marker i lige linje til Fiskebæksskov holdepl., over bakken ved Køling til Kiding (492 ha, 14,100 rm. nt., oprettet 1716 af en landsby, tilhører grev Ahlefeldt-Laurvig-Lehn). Fra Tornhøj s.v. for gården (73 m) meget vid udsigt: Gråsteen-skovene, Nybølner, Sundevad indtil Dybbølbjerg; mellem Dybbøl og Avnbølsned Sønder Als med Høgebjerg og flere kirker, over Nørre Als og videre Fyn med Assens kirke og sukkerfabrik; Halkhoved og Haderslevnæs, Vilstrupskov, Barsø, Løjt med de Brune Bjerge, over Løjt Knivsbjerg; Åbenråskovene, Petersborg mølle ved Uge, Bjærgskov, Søgård skove, Kværs banker med mølle; Herregårdslandet; Lyksborgskove med Husby kirkespir i Angel. Over Grøngrøft og kroen Snur-om til Kværs (kro), hvor lerbakkerne falder brat af fra 73 m (Køb-belbjerg) til Søgård flade hede, bag hvilken søen ligger 35 m over havet, og til Søgård. Ø. og v. mødes her brat, modsætnin-

gen til den rige idyl om Gråsteen er stærk, men forlængst er vandskelslinjen overskredet; allerede fra Tornhøj flyder vandet mod v. Sydpå til Tørsbøl. Stat. s. for byen, men måske foretrækker man at vandre tilfods gennem bakket land forbi domænen Buskmose (225 ha, 6313 rm. nt.), købt fra en Tysker, over Ravnshøj (nedenfor 22) ind til Gråsteen. Hele turen tilfods 25 km. — Fra Søgård kan også anbefales: ad landevejen til Holdbi gode kro, østpå gennem plantage (skovfogedhuset meget smukt og ensomt liggende), over Kelstrupskovs parcellistjord, igen gennem skov hinsides landevejen til Fruerskov ved fjorden sydfor Rønshoved (se 25).

D. Graasten – Paddeborg. 20. Denne vej er af stor skønhed; de hyppige dampskibsforbindelser gør det muligt at afbryde fodturen på et af de følgende steder: Sandager, Rønshoved, Sønderhav og Kollund og tage videre tilvands. Vejen går gennem Rinkenæs, Holbøl og Bov sogne. I disse egne har der fra Slesvigholsteinismens første dage været mange hjemmetyskere, fra Flensborg by og Angel har der været stærk indvandring, og sommeren over vrimlede det med tyskere ved badhoteller og i villaer. Såmeget mere beundringsværdig er den sejhed, hvormed danskheden har forstået at hævde sig, ja i den senere tid at gå frem. Valgtallene for sognene Rinkenæs, Holbøl og for de nærmest fjorden liggende byer i Bov (Kruså, Kollund og den tysktal. arbejderkoloni Kobbermøllen) var 1871, 1881 og 1912 280, 135 og 308 danske, 91, 180 og 233 tyske stemmer. 1890 var der 89, 1912 212 soc. stemmer. 1920 stemte i Rinkenæs sogn 582 for Danmark, 283 for Tyskland, heraf 127 danske og 106 tyske tilrejsende, henholdsvis 67 og 72 pct.; i Holbøl sogn 598 for Danmark, 279 for Tyskland, men heraf var 89 danske og 83 tyske tilrejsende, med disse 68 pct. dansk, uden dem 72. I de dele af Bov sogn, som ved afstemningen regnedes til zone I, stemte 507 dansk og 390 tysk, med 55 danske og 132 tyske tilrejsende eller 57 pct. dansk med disse, 64 uden. Ikke een kommune i hele området gav tysk flertal, bedst dansk er Hønsnap og Kelstrupskov. Ved folketingsvalget 1920 stemte i de 3 sogne 894 dansk-borg., 172 dansk-soc., 389 tysk. Af grundejernes familier i Rinkenæs og Holbøl sogne og i Kollund og Kruså havde 1901 322 dansk hjemmesprog, 33 bække sprog og 63 tysk.

21. Fra Gråsteen ad Flensborg landevej over Nalmadebro, Sundeveds gamle vestgrænse. Ved byen Trappen en vejrmølle lidt inde med udsigt over den åbne fjord. Videre forbi en villa, meget malerisk mellem høje linde, ælme og aske. Bøj hinsides denne tilv. om gennem Rinkenæs Nederby. Ved et led få hundrede skridt fremme udsigt: Angel i baggrunden, medens Holdnæs og Broagerland danner kulisser på siderne. Stadig op og ned med idyller og udsigter. Gennem Overby igen ud på landevejen. Benniksgården med den store kastanie har navn efter Peter Bennik, der 1488 adledes af kong Hans; ejedes i sin tid af egnens danske stænderdeputerede, tingskriver Jepsen, blev siden tysk, købtes af »Klosterkamret« i Hannover og er igen solgt tysk. Den svenske familie Bennick stammer herfra. Ringenæs er en tilsyneladende fordanskret skriveform for det ægte Rinkenæs (kæmpernes næs?).

22. Ved enden af Rinkenæs Nederby går sti tilv. gennem ret ejendommeligt jordsmon ned til Sandager badhotel;

krysning for fjorddampskibene; omstigning kan foretages. Vil man fra Rinkenæs tilbage til Gråsteen, bør man gøre en omvej over mod Rinkenæs skov. Fra chausseen lige v. for kroen går vej i n. forbi Rinkenæs kirke til det sydøstre hjørne af Buskmose skov; derfra ad vej tilh. parallel med skovbrynet i Rinkenæs skov lidt udenfor denne. Her bakken Ravensbjærg (58 m) med "udsigt hinsides hegnet. Mod n. begrænses udsigten af Rinkenæs skov og Gråsteen dyrehave; i n.ø. Nybølnor med odderne Fisknæs og Grønland, derover Dybbøl-bjærg med dets to mærker, Broager med de to spir, Egersunds rødtagede teglværker; mellem Dybbøl og Broager Sønderskov på Als og Kegnæs; Brunsnæs skyder sig ud over Holdnæs; der bag Angel med kirkespir (Sørup, Husby, Kværn); helt ude Gelting. Over teglværkerne ved Iller den åbne Østersø. I s.v. Rinkenæs hvide kullede kirke mellem træer; noget tilv. for den Flensborg tårne. Endvidere Hanved kirke, Frøslev, Paddeborg mølle, Bov kirke, så Kollund, Klusris. Tilh. for Rinkenæs Kelstrupskov. Lyksborgskovene hinsides fjorden, men selve denne ligger for dybt til at ses. Skønnest virker de to gange kryssende odder: Fisknæs—Grønland; Brunsnæs—Holdnæs. Går man noget ned ad bakken mod s., får man i n.ø. Nybøl mølle og Sottrup kirke; v. for Nybøl mølle det høje Nørreals med Hagenbjærg, Svenstrup og Egen kirker. Over Nalmadebro ind til Gråsteen.

23. Lidt s. for Rinkenæs kro tilh. for vejen ved gården Ovn mindesm. under hængeask for Sejer Steffensen, den første soldat, der på dansk side faldt i treårskrigen under fremrykningen før Bovslaget (9/4 1848). Rørende af degnen forfattet indskrift:

Første skud fra krigerskare voldte byen skræk og fare,
men med tak og pris og hæder broderlig vi mindes eder,
som for os i første møde sejr vandt, hvor Sejer døde.

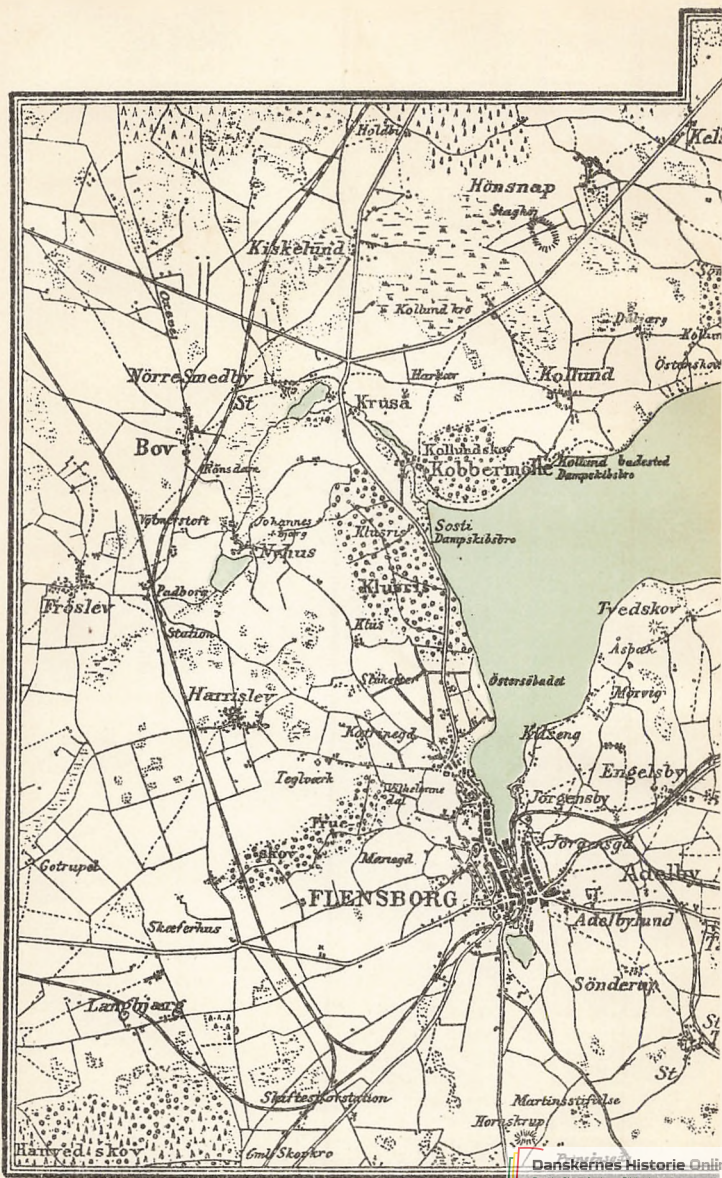
Sejers grav på Rinkenæs kirkegård blandt andre faldnes; her er også jordet N. J. Jensen (1856—1906), præst her i sognet, digter på egnens folkemål:

Fold it å knæ for oll folks slarrer . . .
vær stolt kuns, vil di ner dej rakke,
så snart do for e sandher stri'r . . .
For aller kan e sandher kues,
den må gå frem a kamp te sejr,
så vist som aller kan forskrues
den vej, som sol o stjærner tår.

Om ham selv siger Vald. Rørdam:

Hans hjærte var så lyst og varmt som ild,
højt flammed det mod verdens kolde løgne.
Så traved han afsted, klog, skælmsk og mild,
et barnligt smil i de forlæste øjne.

24. Smukt tilbageblik på Alnor og Nybølnor. Strax efter åbner sig en udsigt sydefter over den indre fjord med Oxerne og Lyksborg skove i deres hele udstrækning. Første vej tilv. udenfor Rinkenæs by fører (ved første vejkrysning igen tilh.) ned til Munkmølle, i midalderen tilhørende

Rydekloster. Gammel eg. Ved en gård bag store træer åbner sig en udsigt, der efterhånden bliver skønnere, ned over Stranderød, Holdnæs og fjorden indefter. De rigeste levende hegn. "Munkmølle ligger overordentlig yndigt inderst i en lille bugt; den fremspringende odde tilh. Rønshoved. En trappe fører op til et af de skønneste udsigtspunkter ved fjorden; i klart vejr ser man ud over havet lige til Kegnæs fyr på Als. En lund på en mod fjorden ludende skønt rundet bakke meget virkningsfuld. [Interessant, men besværlig er også en vandring op i landet langs den dybe dal med lyng- og kratklædte bakker, der er dannet af Munkmølles bæk. For enden af denne dal lige n. for landevejen ligger K e l d b j æ r g (61 m), kronet af et hegn, med vid udsigt. Over den nærliggende Kelstrupskov i det fjærne Klusrisskov ved Flensborg.]

25. Fra Munkmølle beherskes udsigterne indad af tårnet på den vældige tidligere tyske marinestation i Mørvig. Det danske modbillede er Broager tårne i n. Stadig over bakker med dejlig udsigt, ad sti over til det smuktliggende R ø n s h o v e d. Badehotel. Højskole fra 1921. Den store gård Rønshoved, (96 ha, 2513 rm. nt.) nylig bleven dansk. Videre ad sti langs stranden til det ligeså skønt liggende S ø n d e r h a v. Badehotellerne Skovly og Strandhotellet. Villaerne bliver talrige; store strækninger stenbolværk og trådhegn ud til fjorden, overfor hvilket fredningsnævnet burde skride ind. Overfart til Oxeøerne; den store har en 18 m høj klint. Fra Sønderhav langs stranden til Kollund (5 km) en afvekslende, men skyggeløs vej; måske bør man gøre omvej op gennem landet til Hønsnap bakker omtrent lige mod v. Fra S t a g h ø j (67 m) udsigt, der særlig mod v. har en fra de hidtil gennemvandrede egne fuldstændig forskellig karakter, idet det flade vesterland med mose og hede begynder umiddelbart her. Mod s.v. det højtliggende Bov med kirkespir og tilv. derfor Paddeborg mølle ved Frøslev, Kollundskov og hinsides grænsen Klusris, Flensborg og derbag Hornskrupbakker ved Slesvigvejen; skovene ved Lyksborg og Rinkenæsskov, derimellem Dybbølbanke og Broager; Kelstrup plantage i n.; mod n.v. Tinglev kirke; bakken Lundtop i Medelby sogn. 7/2 1864, under tilbagetoget fra Danevirke, stod på Hønsnap bakker og videre ned mod fjorden 1. og 2. brig. hele dagen for at tage mod fjenden, hvis han vilde forfølge på denne side Flensborg. Tilbage til landevejen over Kollund med de store gårde ned til Kollund b a d e s t e d (tre badehoteller) ved den smalle strandskov. Udsigt over den inderste spidst tilløbende del af fjorden, Flensborgvig, og til selve den anselige by, som man her første gang får temmelig nær ind på sig; til den anden side Lyksborg skove.

26 Langs den høje kyst gennem den af kløfter furede

“Kollundskov, hvis strandpart tilhører Flensborg by. Intet passted ved dæmningen fra Skomagerhuset over Krusåens munding til Sosti (Wasserschlebe) på den tyske side. Man går derfor op langs Kollund skovs vestlige udkant med grænsehegnet ind mod Kobbermøllen (XI, 2); derovre tales mest tysk. Ved et hus i skovens nordvestlige hjørne bøjes udenom Kobbermøllens dam om til Krusågård, der indtil for kort tid siden var tysk. Gården og møllen ligger smukt i passet mellem to søer. Told- og passtation ved hovedlande-vejen til Flensborg. Hernede fra fører vej tilv. op til N. Smedeby; men vi foretrækker at gå lige ud gennem hulvejen til knudepunktet, hvor landevejene til Tønder, Åbenrå og Sønderborg skilles. Fra Tøndervejen går strax en markvej af tilv. langs bakkeranden (43 m) til N. Smedeby. Udmærket dejlig “udsigt over Krusådalen med småsøer, bakkehæld og skove. I modsætning til alt det mættede dybtgrønne i eng og skov har man mod n. de spæde farver i den fattige, aldeles flade hedeslette, i hvilken Krusådalen synes nedsænket. Ingensteds er skellet mellem ø. og v. så umiddelbart iøjnefaldende som på dette sted. Vi kan fra bakken følge grænsen lige fra fjorden op gennem ådalen helt om til Paddeborg. Allerede Gustav Johannsen satte Krusåen som Danmarks vordende grænse, en grænse, givet af naturforhold og sindelag, af betænk-somhed og retfærdighed. Men endelig har vi her den bedste samlede oversigt over kampen ved Bov $\frac{9}{4}$ 1848.

27. Bovstillingens styrke på venstre fløj beroede på denne bys høje beliggenhed (højeste punkt tæt v. for byen 55 m) med et åbent, jævnt mod n. skrånende jordsmon foran sig, og østligere på den dybe, sum-pede Krusådal med dens småsøer, over hvilken der kun var et frem-kommeligt overgangssted, landevejsbroen ved Kruså, mens endelig den højre flanke var værnnet af fjorden. Det svage punkt i stillingen var, at den kunde omgås i v. over det flade land. Den venstre flanke måtte derfor dækkes af rytteri. Oprørernes kavalleri stod imidlertid $\frac{9}{4}$ 1848 så langt mod s. ved Hanved og Valsbøl, at det lykkedes vort hovedkorps, mens to bat. holdt fjenden i den tro, at vi vilde forcere Krusåpasset, at trænge frem i sydøstlig retning gennem Bov, der først måtte stormes, over Frøslev og Harreslev. Oprørerne måtte derfor, for ikke at blive omringede, skynde sig tilbage, og o. 1000, der først kom til Flensborg, efter at vore tropper havde besat byen, blev tagne tilfange. På tilbageetoget ad landevejen led fjenden især tab, da han måtte over det åbne parti ved Sosti, hvor han blev stærkt beskudt af vore kanonbåde.

28. Fra N. Smedeby går markvej, der fortsættes i sti, langs bakkehældet over til Bov. Midtvejs mellem N. Smedeby og Bov holdepl. på banen til Sønderborg. Kampestenskirke med moderne tårn og rester af søjleportaler. Præstegården fra 1766 sød med to kviste og rokokportal; bygningsfredet. Kro. Gaden er Oxevejen (II, 8; III, 22; IV, 26), som n. for byen ses med den gamle indfredning af diger og grøfter til begge sider af den nuværende chaussee; mange kæmpehøje i egnen.

29. Bov blev $\frac{9}{4}$ stormet af 3. jægerkor, som efter en livlig fægtning indtog byens nordlige og nordvestlige udkant, mens oprørerne

inde i byen holdt sig $1\frac{1}{2}$ time; hus efter hus, gårde efter gårde måtte tages; særlig var kampen hård om kirkegårdsmuren. Først da 12. bat., Sønderjyder, kom til, og byen blev omgæet i v., trak fjenden sig tilbage til Nyhuspasset. I Bov by faldt kaptajn Hegermann-Lindencrone: mindsten i kirken, jordet på Åbenrå kirkegård (IV, 6). — Efter indtagelsen af Bov rykkede vore tropper frem mod den stærke stilling ved Nyhus, men fjenden, som blev bange for at blive omgæet s. om søen, flygtede, såsnart 12. bat. nåede passet, for ikke at gøre holdt før på møllebakkerne ind ved Nystaden (X, 18). — Nede i byen Nyhus ligger voldstedet af Nyhus, som de holstenske grever byggede 1345, efterat de 1340 havde fået Sønderjylland i pant, ved det nordlige skel for landets sydligste syssel. Istedsyssel, for at dække vejen til Flensborg og Angel. Senere kom det i dronning Margrethes hænder, men indtoges og ødelagdes af Holstenerne 1431, samme år som Flensborg blev deres.

30. Bov var det nordligste landsogn i Slesvig, hvortil tysk var trængt som kirke- og skolesprog allerede tidligt. 1819—43 var Tønningen Thomas Høier Jensen præst her; han holdt af og til danske prædikener og udførte, når sogneboere ønskede det, de kirkelige handlinger på dansk; to gange om ugen gav han børnene undervisning i modersmålet. Da det tyske kirkevisitatorium — først 1840, da modsætningen mellem dansk og tysk var bleven fremtrædende — afæskede ham erklæring herom, svarede han: »Ligesom jeg mit halve liv igennem har arbejdet på at udbrede dansk sprogkundskab, således vil jeg, sålænge mine kræfter tillader det, blive ved dermed.« Visitatoriet krævede forbud mod, at han prækede dansk, »som hans sognefolk ikke forstod«. Mellem de to krige hørte Bov til de blandede distrikter med afvejlende dansk og tysk i kirken, men dansk skolesprog. Et tysk forsøg allerede i 1864 på at indføre alene tysk i kirker: strandede på befolkningens modstand, og gennem hele den tyske tid udelukkedes dansken ikke helt; hver fjærde søndag prækedes dansk. April 1922 konfirmeredes 54 børn på dansk, 10 børn på tysk. Kollund skole var vistnok den sidste i Flensborg amt, hvorfra dansk forsvandt. I Bov går 53 børn i tysk skole, 91 i dansk; i sognets øvrige skoler dansk skolesprog. I sognerådet sidder nu 6 danske og kun een tysker.

31. Fra Bov fører Oxevejen smukt med træer og hegn og med udsigter gennem ledgabene ned i Krusådalene over Oldemorstofts to store gårde til Paddeborg. Jærnbane- og toldstat. To kroer. Lige ved stat. en stor kæmpehøj, Børhøj. Allerede fra Søndermosen, der s.v. for stationen danner grænsen, flyder vandet til Vesterhavet. Sidebane over Tørsbøl til Gråsteen og Sønderborg, se 34. — Lige ø. for stationen, 600 m fra grænsen, har tyskerne på Bjærggård grundet en høj-skole, beregnet på Nordslesvig.

32. Paddeborgs navn fra midalderen er ikke helt enestående. Herregården Sparresholm i Sydsæland hed tidligere således; på Rømø er et Parborg utvivlsomt det samme. — 1 km v. for Paddeborg ligger Frøslev, tidligere den nordligste by i Hanved sogn s. for grænsen, nu den sydligste i Bov. Kro. Forledet i navnet, der er fra folkevandringens tid, betyder vistnok »Herrens« af det gammelnordiske ord freyr. Det er alm. i Danmark og findes helt op i Ø. Gøtland. Frøslev har dannet en ypperlig forborg for danskheden og er vel værd at besøge; den store, tælbeggede, hyggelige by kan der hvile en egen stemning over. En lærer i tiden mellem de to krige forstod så ypperligt at fortælle fædrelandets historie, at børnene heller ikke som voksne glemte, hvor de historisk og nationalt hørte hjemme. Her er forfatteren Bendix Hansen født (1843—75), og byen har samtidig haft en digter på sønderjydsk mål, kromanden Karsten Thomsen (1837—

1889). »Hans sange betegner højdepunktet i jydsk folkemålsdigtning mellem Blicher og Jeppe Aakjær, fremkomne i den by, hvor danskheden endnu har holdt sig bevidst og stærkt længst mod syd . . . og i dem finder vi i al stilfærdighed noget af det, som har holdt ud i de vanskelige tider og vist, at det ikke kun er Nørrejyden, som kan være stærk og sej«. Blandt hans sange kan nævnes: »O hør min pigh, ó si do må«. Også han har haft sin store betydning for byens nationale bevarelse: »Vi gør inne demonstrationer; hva gawn skuld de gør, di hær jo e mavt, ó den bruger di. Men vi tål heller inne [tyske] demonstrationer.« »Som en mur mod tidens tant, seig og tro, som vi er vant, skal vor gærning, skal vor id aldrig gå vort mål forbi. Frøslevs sønner ville hædre fortids minder, fortids fædre. Held dig, Frøslev by.« Næppe mer end 20 pct. af skolebørnene har tysk hjemmesprog, og alle kan både forstå og tale dansk. Trods indvandring og beliggenheden så nær op ad Flensborg gav byen 1871 87 pct. dansk, 1912 og 1920 58 pct., men sidstnævnte gang uden de tilreisende 67. Ved folketingsvalg 1920 92 dansk-borg., 17 dansk-soc., 33 tyske stemmer.

33. Bag Frøslev ligger Frøslevsø, nordligst en klitrad, 7 km lang, 30–40 m bred; fra de højeste toppe (51 m) vide udsigter mod n. og n.ø. til Åbenrå- og Søgårdskovene, mod v. ubegrænset over Medelby og Tinglev sogne og de store heder, moser og engdrag mellem disse, der går helt over mod Tønder og skiller Slogs og Kær herreder, tillige gennem lange tider en kulturgrænse; n. derfor har folket haft dansk i kirke og skole og fået sine åndelige fornødheder på dette sprog, s. derfor i det væsentlige på tysk. Nu er terrænet tilplantet (850 ha); urhøns og fasaner trives godt. Ved Ryttergabet herude ved vejen til Fårehus holdes folkemøder. 1922 stor skovbrand. Mellem Åbenråskovene og grænsen, vestligere end de gamle løvskove, 4 store plantager: foruden Frøslev pl. Bommerlund (659 ha), Kelstrup (350) og Årtoft (500); også Kiskelund, Kværns og Hokkerup hede tilplantes.

34. Banen fra [Gråsteen over] Tørsbøl til Paddeborg har ingen interesse uden som nødhjælp, mens man færdes i egnen nærmere fjorden. Gråsteen–Tørsbøl 9 km, Tørsbøl–Paddeborg 11. Fra Tørsbøl forbi Holbøl (restaurerede kalkmalerier i kirken) og N. Smedeby holdepladser gennem land med moser og plantager. Tilv. Kiskelund endemorænebakker (59 m), tilh. Bov kirke. Det er det terræn, vore tropper rykkede frem over før Bovkampen. Fra N. Smedeby og videre udsigt tilv. over Krusådal.

E. Flensborg fjord 35. Søturen Sønderborg–Flensborg (30 km) henrivende. Kort opregning af hvad der ses: på højre bred Dybbøl-bjærg, Vemmingbund, Broager kirke, der følger en hele halvøen rundt, Dynl bakker med Gammelmarkklinterne, Skelle skove, Borrehoved, hvor Sundevad rundes, det højtliggende Gammelgab, Brunsnæs, teglværkerne ved Iller, Rendbjerg, Egersund, Gråsteenskovene, Rinkenæs med den uanselige kirke højt oppe, Buskmoses tårn, Sandager (skiftet til Gråsteen). Fra Sandager strækker sig en grund ud mod s.ø.; fra Holdnæs på den modsatte side skyder en lignende grund 1200 m ud mod n., mellem dem er sejlløbet kun 300 m bredt. Indenfor danner den indre fjord en stor 7–11 favne dyb vinterhavn af første klasse, hvori de største skibe i talrig mængde kan ligge beskyttede mod alle vinde. Stranderøds teglværk, Munkmølle, Rønshoved, Sønderhav med badehoteller, Oxehørne, det højtliggende Kollund, Kollund badested; den dejlige Kobbermøllebugt med Kollund skov og Klusris. Østersøbadet, værftets nordlige afdeling, der for en stund skjuler byen, og så glider man ind i Flensborg havn: kaserner, skoler, museum, tinghus, kirkegård og Marieskov foroven, den lavtliggende Frue kirke, den højere liggende Nikolai kirke, det lille spir på St. Hans kirke inderst over bangården. Til venstre Angelsfjærne kyster med høje klinter og skove, Holdnæs, som efterhånden viser sig fra tre sider, Svendås kønne engdal, badehotellerne ved Lyksborg strand; bugten ved Kildedal i ly af skovkuppen Ville, det højtliggende Tvedskov, Mørvig med marineetablisement, den udfyldte bugt ved Kilseng, Ballastbjærgel, Jørgensby med ny kirke.

X. Flensborg.

Hoteller og gæstgivergårde: Sommers hotel (Nicolaysen) ved Skibsbroen overfor dampskibsbroen, nær banegårdene og byens midte (dansk tales); H. C. Hansens gæstgivergård (Mads Holm), Nystaden 50, søges meget af danske; Peter Hoeck, Rødegade 14 og Hans Bruhn (N. A. Jacobsen), Rødegade 32, tarveligt men hyggeligt, danske; i Missionshotellet, N. Gravene 70, tales dansk; for folk med større fordringer: Bahnhofshotel, Rådhusgade 1, dansk vært; Flensburger Hof, N. Gårdender 1. *Restauranter og Kafeer:* Wienerkafeen i Flensb. Hof; Kafeen i Bahnhofshotel; Palast Cafee, Storegade 39—41; Dampskibspavillonen, Skibsbroen; Alt Flensburg Haus, Nørregade 8 (vinrestaur.; se nedenfor 15); Gnomenkeller, Holmen 1 (god vin; hvælvene i rummene fra midalderen); Kiesels Vinstue i den gamle provstegård på Frue Plads; Bellevue, N. Gravene 25 (udsigt); Münchener Löwenbräu, Holmen 2; Colosseum, Storegade 12; Zum Schwarzen Walfisch, Angelbogade 44 (altdeutsches lokal). Længere ude: Strandhotel Mürwick, Østersøbadet, restaurant i Marieskov. *Konditorier:* Walther, Storegade 27; Preusser, Toosbüllgade 23. *Varme Både:* Augustabad, Augustagade 3; Folkebadeanstalter ved Nørreport og Damgårdsgade 5. *Post og Telegraf:* Hjørnet af Rådhusgade og N. Gårdender; Filial: Nystaden; offentlig Telefon ved udgangen af banegården og på posthuset. *Jærnvejsforbindelser:* Statsbanegården (skal flyttes) lige for Rådhusgade; tog til Danmark, Marsken, Slesvig by og Hamburg. Kielbanegården bag den forrige; til Angel, Eckernförde, Kiel. Kresbanegården n.ø. for denne igen; ud i Angel til Satrup—Rundloft (over Lyksborg) og til Kappel. *Dampskibsforbindelser:* Småbåde til Østersøbad og Mejervig, ofte. Man kan samtidig løse badebillet. Større dampskibe flere gange daglig på den indre fjord indtil Lyksborg, Holdnæs, Sandager og Sønderborg. Køb fartplanen. Alle dampskibe afgår fra Dampskibspavillonen noget n. for Statsbanegården. *Elektrisk Sporvogn:* Linje I Åbenrågade—Holmen—Bismarcksgade, linje III videre til Mørvig; linje II Banegården—Nørregravene—Borgplads—Marieskovvej. Omstigning på hjørnet af Rådhusgade og Holmen. *Biler:* Emil Hansen, Gartenstrasse 11 (tlf. 830); Hoffmann, Slesviggade (tlf. 2470 og 2523); Johann Walther, Bismarckgade 48 (tlf. 2235); Heinrich Petersen, Havretorv 21 (tlf. 2465); Clausen, Mejerigade 50 (tlf. 1000); Beyer, Nørregade 41 (tlf. 201), alle med ret til også at køre i Danmark. *Garager og reparatører:* Baagøe, N. Gårdender (tlf. 2567—68); H. A. Schröder, Holmen 41 (tlf. 2348); Flensb. Autocentrale (før Bjerring), N. Gårdender 10 og Nystaden 19 (tlf. 6, 266, 2226); Hermann Autzen, Gasgade 3 og Nystaden 53 (tlf. 908); Kohnke & Co., Åbenrågade 15 (tlf. 2657). *Rutebiler* til Paddeborg (fra Søndertorv), Haderslev (fra banegården) og Sønderborg (Baagøes Garage). Meget skiftende afgangstid. *Vognmand:* Chr. Jørgensen, dansk, Nørregade 78 (tlf. 1220). *Postkort* med dansk påskrift hos Speckhahn, Nørregade 126, Adolf Lorenzen, Storegade 2, Clemmensen, Nystaden 42—44. *Dansk Kunsthandel:* Carstensen, Holmen 23; dansk *Musikhandel:* P. Jacobsen, Nørretorv; dansk *Boghandel:* Jensen, (Møller) Storegade 26. *Cykkelhandler:* Fritz Jensen, Nystaden 15. *Barber:* Clausen i Flensb. Hofs kælder, dansk, og Jørgen Wagner, ligeved Nørretorv, taler dansk.

1. Flensborgs skønne beliggenhed, dens historiske minder, dens borgerstands dygtighed og en del af befolkningens trofaste vedhængen ved det gamle fædreland giver den sin store interesse for danske. — Byen ligger ved den inderste tilspidsede vig af fjorden ved foden af stejle højder og op ad deres sider; nu er den også nået op over bakkerne og udbreder sig på det fladere land foroven. Den beskyttede

beliggenhed giver Flensborg det mildeste vejrlag i Sønderjylland: middeltemp. 9° (som modsætn. Gram 7,5°); særlig har intet iagttagelsessedst så høje vinterminima. Ø. for sig har byen det rige Angel; mod s. og v. kommer man efter ikke 2 km's vandring til hedeland. Midt i landet og dog ved en havarm, der tillader de største skibe at gå op til byen, har Flensborg hidtil være hertugdømmets naturlige midtpunkt.

2. At Flensborg (1251 Flensaborgh) har været til midt i 12. årh., viser Sl. Hans kirkes romanske bygningsformer, rimeligvis fra Knud Lavards tid, men første gang omtales den 1248, da den brændtes i krigen mellem Erik Plovpenning og Abel, og først 1284 fik den stadsret, stadfæstet bymændene af hgt. Valdemar, »fordi at de havde ej før stadelig skrå«. Fra 1340 var byen i de holstenske grevers hænder, indtil dr. Margrethe 1409 fik den i sin magt. Hun byggede borgen Duborg på høiden v. for Frue kirke. Flensborg skulde være støttepunktet for den danske magt i landet. Kong Erik stadfæstede 1413 borgernes privilegier »for den troskab, kærlige og tro tjeneste, vi nu af dem befundet have«. Slesvig biskop flyttede hertil, og lensmændene på borgen optoges i borgernes gilder. Margrethe var imidlertid død på et skib i Flensborg havn ^{26/10} 1412 i et lignende for Danmark skæbnesvangert øjeblik, som da Fred. VII også en efterårsdag 451 år senere døde på Lyksborg her ved fjorden. I den lange fejde under Erik af Pommern var Flensborg kongens holdepunkt som Gottorp grevernes. 1427 belejrede disse forgæves byen, der forsvarede af ridderen Morten Jensen Gyrsting og biskop Gert af Borlum. Grev Henrik faldt, som han steg op ad en stormstige. Men 1431 kom Holstenerne igen. Ved forræderi af nogle indvandrede Tyskere åbnedes palmesøndag Friserporten for dem. Grev Adolf red ind på Søndertorv, plantede der sit banner og slog tolv riddere. Da rygten herom kom ind i kirkerne, løb borgerne hjem efter deres rustning, men Holstenerne drev dem tilbage. Nogle flygtede op på borgen, andre til et stenhus udenfor denne. Der forskansede de sig og skød med bøsser og armbrøster, indtil de måtte overgive sig. Borgen holdt sig derimod længere, da den tilsøs fik undsætning af levnedsmidler; men da havnen blev spærret med pæle og borgen omgivet med pæleværk og grav, måtte hovedsmændene, de samme som 1427, ud på høsten overgive sig, efter at alt spiseligt indtil heste og hunde var fortæret. Hermed var Eriks kraft udtømt; 1435 måtte han overlade grev Adolf det meste af landet. Dog allerede 1460 kom Flensborg tilbage til kongen. — Da 1523 hgt. Fred. rustede sig mod Chr. II, forsikrede Flensborg kongen om sin troskab. »Vi ville stå hos eders Nåde med liv og gods efter al vores formue; skal eders Nåde intet andet finde end troskab, kende det Gud.« De bad indtrængende om hjælp; men Chr. II forlod kort efter Danmark. Byen måtte hylde den nye konge ligesom efter et længere forsvar lensmanden på Duborg, Detlev Brockdorff (VIII, 8). En af den fordrevne konges trofaste tilhængere var Flensborgeren Tile Petersen. — I de følgende århundreder lider byen ondt af krig og pest og ildsvåde; den går fremad ved handel og håndværk. Først det 19. årh. har påny givet byen betydning i vor historie i den ny strid mellem dansk og tysk.

3. Efterhånden som Slesvigs handel sygnede hen, og Lübecks handelsvælde i Norden sank, lader det til, at Flensborg er gået frem. I 16. og 17. årh. havde den 5—6000 indbg. og drev livlig handel på kongeriget og de andre nordiske riger, på Island, Archangel og Østersøen; Flensborgeren Hans Nansen gjorde sin første købmandsfærd til det Hvide Hav. 1590 ansloges flåden til 200 skibe, dens borgeres tal til 1134. Her støbtes kanoner, byggedes skibe til den danske flåde. 1607 siger Chr. IV, at de Flensborger kræmmere bruger stor handel og bedrift, så de er ved træflig formue. Også håndværket blomstrede: billedskærere og billedhuggere, guldsmede, snedkere. 1776—1807, i hvilken tid Danmark var en af de få neutraltale stater, som kunde tage del i verdenshandelen, vandt Flensborg ligesom København stor rigdom. Byens handelsstand havde allerede dengang den

ævne udviklet at kunne på en gang regne forsigtigt og handle dristigt. 1806 bestod byens flåde af 270 skibe af 30,000 tons drægtighed med en besætning af 2100 mand. Flensborg var ikke blot indførselssted for hertugdømmet, men indførte også til kongeriget meget sukker, tobak, kaffe, the og vin. 200 brænderier og 6 sukkerraffinaderier var i virksomhed. Brændevin udførtes især til Norge. 1769 var byens folkemængde 6800, 1803 13,100. Krigen 1807—14 traf derfor Flensborg føleligt. Mere end 200 skibe med ladninger til en værdi af o. 10 mill. kr. gik tabt. Norges afståelse gjorde dette land til udland med høj told og forbud mod indførsel af brændevin, så brænderierne næsten helt gik til grunde; skibsbyggeriet forfaldt, velstanden sank dybt. Men byen rejste sig snart, den søgte sig nye markeder og nye fabriksvirksomheder. Oljemøller, trankogier, sæbesyderier, brænderier, rismøller og tobaksspinderier grundedes, og i vore vestindiske øers produkter havde byen råmønstre for en stor kolonialhandel. I trediveerne indførtes derfra i årligt gennemsnit 3 mill. pd. råsukker og 55,000 tdr. rom. 1817 havde byen allerede igen 170 skibe af 13,000 tons drægtighed, deriblandt hvalfangere. Krigen 1848 gav atter Flensborgs handel et stærkt stød, den vestindiske handel gik til København, afsætningen til kongeriget ophørte, og det lykkedes kun delvis at vinde den tilbage i tidsrummet 1850—64. Ved banen til Tønning (1854) skulde den sættes i forbindelse med England. Af købmændene i årh.s første halvdel kan nævnes Andr. Christiansen (født i Ellum), hvis skibe undgik at blive kaprede, og som bevarede sine vestindiske faktorer (søn og sønnesøn fortsatte forretningen), sukkerraffinader Peter Nielsen (fra S. Sejerslev) og Heinr. C. Jensen, storkøbmand, rheder og hvalfanger, der også førte hus som en patricier. Købmand Andr. Peter Andresen besang på tysk Flensborg og Danmark. — Folkemængden var i 1840 steget, forstæderne medtagne, til 15,540 og i 1860 til 21,976.

4. Begivenhederne 1864 drev Flensborg ind på helt nye baner. Forbindelsen med kongeriget ophørte, og Hamburgs konkurrence syntes at skulle blive overvældende; mange store firmaer måtte likvidere. Foreløbig stod alt stille; 1864—71 voxede byens folkemængde ikke. Men ingensinde har Flensborgernes virkelyst og handelssnille vist sig kendeligere end efter 1870. Rederiet gav sig energisk til efter tidens krav at udvikle dampflåden. Mens Flensborg 1861 havde 112 sejlskibe på 10,300 tons og 3 dampskibe på 400 tons, var tallene 1871 for sejl- og dampskibe tilsammen kun 54 og 7100, idet mange skibe var blevne overførte til kongeriget for at kunne sejle under Danebrog. Men 1885 var tallene for sejlskibe 17—2900 og for dampskibe 44—25,000; og før verdenskrigen ejede byen 96 skibe med 114,000 brutto-registertons, næsten alle dampskibe; af preussiske byer var kun Stettins flåde nogle år før bleven større. Skibene gik væsenlig i oversøisk fart, delvis på Kina, men også i trampskibsfart på Østersø og Middelhav. 1865 begyndte fjordfarten. Indførslen bestod især af korn, ris, palmekærner, stenolje, kul, tømmer og jærnvarer; dens kolonialhandel en gros og dens speditionsforretning bør også nævnes. Samtidig omdannedes Flensborg til en fabriksby. De vigtigste anlæg omtales i det følgende. Fra at være en nærsom by med en ret velstående håndværkerstand var den blevet en fabrikstad i moderne stil med enkelte store kapitalister og en talrig arbejderstand. Før verdenskrigen var Flensborg den rigeste by i hertugdømmene; 1912 ansloges dens formue til 176 mill. rm. eller 2946 pr. hoved. Men dens store foretagender er efterhånden fra danske hænder gledet over i tyske. Hvorledes verdenskrigen vil virke på byens næringsliv, kan endnu ikke siges. 1908 nedlagdes ris møllen, under verdenskrigen gik aktiebryggeriet og spritfabriken ind; palmeolje- og sagoværkerne arbejder kun til tider. Det nordlige opland vil vel efterhånden gå til Sønderborg, Gråsten og Åbenrå; handelsflåden blev taget under krigen; da Tyskland fik sin krigsflåde indskrænket, overflødiggøres vel også marineanlægget. Nu er der lovet Flensborg en frihavn på terrænet ml. Kilseng og Mørvig. Folkemængden er voxet stærkt; 1870

havde Flensborg netop 20,000 indbg., 1875 26,635, 1895 40,631, 1919 61,959. Omtrent 2000 faldt i den store krig, deraf 950 familiefædre.

5. At sproget i Flensborg til 14. årh.s midte har været dansk, forstår sig; byloven er også skrevet på dette sprog. Men fra o. 1350 begyndte en indvandring, som fortsat til vore dage har trængt dansken tilbage. Byens offentlige sprog blev så godt som udelukkende tysk, indtil op i 17. årh. plattysk. Ved midten af 17. årh. hedder det dog endnu: Selv om de fleste borgere forstår tysk, så taler dog menigmand sædvanlig dansk, da der i hele omegnen kan tales dette sprog. Sålænge dette var tilfældet, sålænge byens befolkning stadig blev forøget ved indvandring af danske, var der ingen mulighed for, at dansk kunde uddø, men efterhånden blev oplandet i Angel og s. og s.v. for byen tysktalende. For 1817 udtaler Martensen, at plattysk var det alm. omgangssprog selv i »Norden«. Nu er plattysk omtrent bukket under for højtysk. Efter den nyeste tyske statistik talte 9,2 pct. af skolebørnene enten dansk alene eller både dansk og tysk hjemme, efter »Flensborg Avis«s mening over 10 pct. Som helhed skulde altså med 62,000 indbg. lade os sige 6500 have dansk til modersmål. Men de to sprog i samme by har ikke haft nogen heldig indflydelse på hinanden. 1529 skriver Chr. Pedersen om en dårlig oversættelse af det ny testamente: »vi forstå dem ikke, det er Flensborges danske (ti man taler dær danske og tyske tilhobe). Disse ord haver jeg hørt af mange; de sige og så almindelige i Danmark, som alle vel selve vide.« Om det tyske skrives i 17. årh. af en tysker: Es ist aber der Flensburger teutsch und dänisch eines so gul wie das andere, diejenigen personen aussgenommen, so gestudieret oder ge-reiset haben.

6. Da det slesvigholstenske røre begyndte i trediverne, fik dette parti sine tilhængere i Flensborg, væsenlig kun blandt embedsmændene og hvem de kunde påvirke; de jævne borgere og flertallet af de dominerende købmænd var loyale. Allerede Uwe Lornsen blev på sin agitationsrejse 1830 øjeblikkelig afvist af H. C. Jensen. Andre fulgte Hiort Lorenzen i hans omslag til dansk. Men med den rent danske P. Nielsen må det slås fast, at det også var materielle interesser, der førte Flensborgerne nordpå. En idealistisk kres dannedes dog af folk som herredsfoged v. Wimpfen, fysikus Duseberg, konrektor Franke, redaktør dr. Manicus og ud af det menige borgerskab hjulmager Kruse, der 1840 som patriotisk værn oplivede St. Knudsgildet. »Flensburger Zeitung« blev de dansksindedes organ. Ganske vist valgte Flensborgerne til den første slesvigske stænderforsamling advokaten Jørgen Bremer, som 1848 blev medlem af oprørsregeringen; men da de fik øjnene op for, hvad bevægelsen bar i sit skød, sendte de stadig danske eller ialtfald loyale mænd til stænderne. Således gik også et flertal af Flensborger-hjærter i samme takt som det øvrige danske folks under de store begivenheder; de jublede, da vore tropper efter kampen ved Bov og før slaget ved Isted drog sydpå gennem byen, og de har sørget så dybt som nogen, da vi efter Slesvigslaget 1848 og efter Dansevirkens rømning 1864 gik tilbage gennem byens lange gade. Den offervillighed og kærlighed, hvormed Flensborgs mænd og kvinder i de dage tog sig af de forkomne og sårede, bør danske aldrig glemme. Søndag $7\frac{1}{2}$ 1864 kl. 6 om morgenen forlod de sidste danske tropper byen; kort efter red de første preussiske husarer og ulaner ind, og ved kirketid kl. 11 $\frac{1}{2}$ kom den preussiske garde.

7. Efter 1850 havde den danske regering lønnet Flensborg ved at gøre den til sæde for de øverste myndigheder i hertugdømmet og ved at flytte stænderforsamlingen hertil. Som i Margrethes og Eriks dage skulde Flensborg være hjørnestenen for danskheden i Slesvig. Ingen steder var Fred. VII så afholdt som her; hans jævne og dog kongelige færd tiltalte Flensborgerne, hvad enten han skød til skive med dem i St. Knuds gildet, eller han svingede deres fruer ved Borgerforeningens baller; endnu $2\frac{3}{10}$ 1863 deltog han i et sådant. — 1864 gik den danske embedsstand bort. Ikke få borgere flyttede til Danmark for at slippe for at leve under de ny vilkår. En stor del af

byens ungdom forlod den for at undgå den preussiske krigstjeneste. Et stort mindretal af de indfødte var allerede før 1864 tysksindet. Når byens befolkning siden 1871 med forstærkerne er voxet til det tredobbelte, er denne tilvækst i overvældende grad kommet sydfra: embedsmænd, forretningsfolk, arbejdere. Fra 1903 kom det mægtige marineanlæg til. I byens skoler er der siden 1864 ikke lært dansk, og den opvoxende slægt har i dem fået en forvansket fremstilling af landets og byens historie. Når hertil endelig kommer, at byens omgangssprog er tysk, må man undre sig over, hvor godt det danske sindelag holdt sig til 1884. Ved første valg til den nordtyske rigsdag 1867 afgav byen 1989 stemmer på Ahlmann, mens de to tyske kandidater tilsammen fik 1756. 1884 fik Gustav Johannsen 1628 stemmer, tyskeren 1632. For rigtig at vurdere forholdet mellem tallene må man fradrage de 800 tjenestemandsstemmer og stemmer, der blev afgivne af afhængige, og på den anden side havde flere hundrede »danske undersåtter« ingen valgret. Det var trofastheden, der knyttede flertallet af de daværende Flensborgere til deres gamle hjemland; det var deres reilfærdighedsfølelse, som harmedes over den vold og uret, der skete i 1864, og al den løgn, hvormed begivenhederne da blev indledet; deres stolthed, der forbød dem at bøje nakken for noget, der var dem påtvinget; deres praktisk-økonomiske tænke måde, der var en fjende af militarisme og regereri; og endelig var det en jævnhed i sind og tænke måde, der ikke kunde med de tyske følelsesformer. Dette Flensborg er det, som udmærket smukt er skildret af Martha Ottosen i »Ruhs Far« og i »Danmarks Grænsevagt mod syd«. Det er da også dansk blod, der rinder i årerne på de indfødte Flensborgere; man opdager det let ved en gang gennem gaderne: indskrifterne på skilterne er tyske, men flertallet af navnene danske, ofte gamle navne som Assersen, Bjørnsen, Erlandsen, Eskildsen, Gunnersen, Ingversen, Ketelsen, Torsen, Tordersen, Truelsen.

8. Fra 1884 gik imidlertid det danske stemmetal ned med rivende hast. 1886 var der 1024, 1887 797, 1890 590, 1893 471 danske stemmer; i 1893 2629 tyske. Omkring dette tal holdt de danske stemmer sig siden (1912 456), mens de tyske yderligere gik op til 5421. 1881 afgaves 333 social. stemmer, 1912 5691. Det tyske og det social. stemmetal steg som følge af den stærke indvandring; det danske sank af forskellige grunde, almene og personlige. Fra den tid (1881), Gustav Johannsen som rigsdagsmand det halve år var borte fra byen, tabte han sin ubegrænsede indflydelse. Ingen har siden kunnet erstatte ham i den personlige påvirkning. At fattigfolk ved stemmeafgivning gav deres sociale krav fortrinnet for de nationale, efterat socialismen var nået til byen, er ikke til at undres eller arges over. Men der var en brøst ved Flensborgernes danskhed, som tiden måtte åbenbare. Klarsynede folk har tidlig erkendt denne. Aleth Hansen, der 1850—64 var præst og provst i Angel, skriver: »Såre hyppigt kom mig en stærkt udpræget, ofte endog rørende troskab mod konge og fødeland, en afgjort dansksindethed imøde; men samtidig stødte jeg ofte, fornemlig hos den kvindelige del af befolkningen, på mistænksomhed og fordøm, ja uvilje mod dansk sprog og sæd. Denne dansksindethed i tysk klædedragt forekom mig selvmodsigende og uforståelig, og jeg må tilstå, at jeg efter såmange års forløb den dag idag endnu har svært med at forstå det . . . hvorfor holdt man sig med en for mig så ufattelig halsstarrighed fjernt fra hele det danske kulturliv, løsreven fra dansk tale og dansk dannelse kunde den flenborgske dansksindethed kun forekomme mig at svæve i luften uden noget fodfæste eller at være bygget på sand. Hvor den kom til at ytre sig, kunde jeg kun se den rene tilfældighed, og bitre skuffelser med hensyn til børn og den hele opvoxende slægt kunde ikke udeblive.« Til Aleth Hansens ord behøver ikke meget at føjes; det tyske modersmål kunde ikke i længden forliges med dansk sindelag hos den opvoxende slægt, der modtog al sin kundskab på tysk og i tysk retning. Flensborgerne har altid været udpræget materialistisk sindede; ved siden af de ovenfor nævnte grunde var det i høj grad økonomiske interesser, der

bandt dem til Danmark; nu blev disse bånd overskårne, og Tysklands vældige økonomiske opsving og dets magt til søs kunde ikke andet end imponere deres praktiske sans. Men også i anden betydning skal ordet materialistisk forstås, den som Aleth Hansen peger på. Flensborgerne havde tidligere ingen forståelse af tysk åndskultur og droges ikke af den; men ligesålidt har bourgeoisiet og den jævne borgerstand haft noget forhold til de åndsmagter, der findes i Danmark, og som så stærkt tiltrak Nordslesvigerne. Således kunde danskheden kun dårlig holdes i andet slægtled, fordi fædrene ingen dybere forståelse af det danske havde at overgive børnene; og i det tredje så godt som ikke. Allerede fra et besøg 1883 skriver den senere højesterets-justitiarius Niels Lassen, hvis fader havde været præst i det nærliggende Adelby, og som havde gået i Flensborg skole: »Hvad der imidlertid var det mest forknyttende for os danske, var det præg af tyskhed, som nu hvilede over hele Flensborg, lige meget, hvorhen man vendte sig; byen var i årenes løb bleven meget forandret, og det preussiske regereri mærkedes i alt.« Tænkende mænd som A. D. Jørgensen og Gustav Johannsen, hvem ingen kan behrejde brist på følelse for eller kendskab til Flensborg, var i deres senere år klare over, at en kommende grænse måtte lægges nord om byen.

9. Ved afstemningen $14/3$ 1920 skulde danskheden i byen bestå sin prøve; udefra tilreisende gav 1350 stemmer for Danmark, 7695 for Tyskland; byens egen befolkning 7594 og 19,386. Her skal denne afstemning ikke analyseres. Ved valgene til den tyske rigsdag febr. 1921 blev der 3669 danske stemmer mod 23,343 tyske eller 13,6 pct. dansk, hvad der, lad os forhøje det til 15 pct., svarer til danskhedens virkelige styrke: $2/3$ deraf fra dansktalende, $1/3$ fra trofaste tysktalende, der husker de gamle tider, og de børn af dem, i hvem forældrene har kunnet bevare den kærlighed, der ikke ruste. De dansktalende og særlig de ordførende danske i byen er for største delen nordfra. Bæge nuancer af danskheden fortjener i højeste grad vor sympati og vor støtte til bevarelsen af deres danske kulturliv, midt i opheidsede tyske omgivelser og for manges vedkommende vel nok seende det lige ind i øjnene, at den af befolkningen selv dragne grænse må være den blivende.

10. De danske i Flensborg har taget sig sammen for at hævde sig, selv som mindretal. Fra Flensborg er udgået et af de betydeligste værn for danskheden i Nordslesvig: »Flensborg Avis«. Den begyndte 1869 som »Flensburger Anzeiger«, blev det følgende år dansk af sprog, var til 1882 væsenlig ledet af Gustav Johannsen, men tog sit store opsving under Jens Jessens redaktion 1882—1906. I byen selv har dens indflydelse dog aldrig været stor; nu vil den imidlertid også samle danskheden hernede. Også på tysk udgives et dansksindet blad: »Neue Fl. Zeitung«. »Den slesvigske forening« tæller 5200 medlemmer, »Den danske skoleforening« 1700. En kommunal dansk folkeskole i »Norden« har o. 300 elever. Da kravet om en dansk kommuneskole også i »Syden« blev afslået af autoriteterne, skønt der var anmeldt o. 370 elever, er der bleven oprettet en privat, efter hvis åbning o. 650 børn får dansk undervisning. I forstaden Harreslev vil der ligeledes komme en privat folkeskole. Der er en dansk børnehøjs, og en dansk real-skole på Duborg har 152 elever. I danske kursus har deltaget 140 voksne og 180 børn. Endelig er der en børne-læsestue. $18/3$ 1921 stiftedes »Den danske menighed i Flensborg«, der tæller 1184 voksne medlemmer med samlingssted i »Ansgarhuset«. Endvidere er der kristelige ungdomsforeninger, en anden ungdomsforening, spejderkorps af piger og drenge, den gamle Borgerforening, arbejderforeningen Ydun, St. Knuds gildet, en sangforening, sygeplejeforening, goodtemplarloge. Et centralsted for dansk kultur vil blive skabt i »Flensborghus«, hvor bl. a. et bibliotek på 25,000 bind skal huses. — Flensborgs bidrag til dansk åndskultur er biskop Martensen, hvis forældre dog var fra Nordslesvig, og som kun 9 år gammel forlod byen; endvidere komponisten Mathison-Hansen og maleren Carl Locher; til den tyske hører historikeren Georg Waitz. Af andre kendte mænd fra Flensborg kan

nævnes Hans Nansen, professor Chr. Paulsen, general Hedemann og grosserer Peschcke Kødtt.

11. Flensborg har været en interessant by i arkitektonisk henseende. De anseeligste huse lå på Storegades østside. Om dem skriver Meiborg 1888 i »Gamle danske hjem«: »Bygningerne var gavlhuse. Alle grundmurede hovedfacader havde tunder og blindinger; de rigt udstyrede var ved gesimser delte i etager Fint profilerede formsten dannede de smukke indfatninger om døre, vinduer og blindinger De skønne dekorationer blev fuldendte ved murankre i mangfoldige mønstre. Ikke få steder har den del af gavlfacaden, der rager op over tagskægget, i hovedtrækkene bevaret sin oprindelige inddeling. Den nederste del derimod står ingensteds uforandret. I 18. årh. er der tilbygget karnapper, i 19. tillige indsat nye vinduer og døre Sidefacaderne er i høj grad ejendommelige. Næppe har vel nogen af de ældste borge taget sig mere utilgængelig ud end et sådant købstadshus, set fra nabogården; blikket vandrer hen over den store murflade uden at træffe noget, det kan dvæle ved Disse gårde kunde således afgive faste punkter under gadekamp. Alle gårde var byggede efter samme plan, tre eller fire bygninger af forskellig bredde på rad, Dørnset ud til gaden, bag dette først Piselen og dernæst Søvnhuset, som hyppig havde trappetårne som en følge heraf fik gårdsrummet en ejendommelig form. Langs med dørnset løb der en slippe adskilt fra gaden ved en muret port og netop vid nok til, at en belæst vogn kunde komme frem; længere inde blev pladsen bredere og bredere Her i den bageste del af gården foregik ved sommertid en stor del af husets sysler under åben himmel. Hvor ingen forandringer er sket, er disse gårdspladser meget maleriske. Som følge af den forskellige bredde springer bygningerne frem ligesom kulisser. Ligheden med en skueplads bliver endnu mere slående ved den stærkt skrånende grund. Særlig ved midsommertid, når formiddagssolen står højt og tegner slagskygger på alle gavle, er belysningen ypperlig Lugerne for ophejsning af varer betegner de øverste etager som paklofter og derved gårdene som anseelige købmandsgårde; fyldigere bliver indtrykket af de udstrakte lagerrum, når man kigger ned i de hvælvede kældere.« Også gadebilledet har været meget smukt. Wolf sukker i »die schöne deutsche stadt« over, at det nu næsten ingen interesse har mer, men siger så: »fordum må det have virket muntert bevæget ved sine mangfoldigt formede udbygninger. Flensborg har til ryggrad en lang hovedgade, som elegant følger jordsmonnets sving; med gavlenes ensartede takkede silhouette må gaden tidligere, bestemt afsluttet af den brede Nørreport, have gjort et stærkt indtryk. Den strækker sig nu karakterløst forbygget parallelt med fjordens vestlige bred, i sin yngre udvikling gribende som en hesteko udenom vigen og samtidig sendende ældre gader som ribben ned til vandet, yngre op til bakkerne.« Af de gamle porte forsvandt de tre o. 1840, Rødeport 1874, tilbage er Nørreport. Også næsten alle møllerne, der kransede højderne, er borte, og af 31 vandspring, som endnu Martensen kunde huske, er kun tilbage det på Nørretorv. Af de gamle bymure er der svage rester bag Kirkehusene s.v. for St. Nikolai. Nu må levningerne af det gamle foruden i kirkerne væsenlig søges som enkeltheder hist og her, i Musæet og på ældre billeder og fotografier (bogen Alt Flensburg). Hvad der i det hele er værd at iagttage, kan i og ved byens hovedgade samles således: Nørregade 8 (se nedenfor), Mariegade 1, 6 (gård), Storegade 34, Holmen 10 (empire), 12, 17, 19—21, 43, 45 (1726), 70 (Axel Bundsen fra Assens), Søndertorv 8 (sent middelalderlig), 9 og 12 (lidt yngre; gavlblindingerne ligner dem på Nørreport), 10, 15 (præstegård), Rødegade (hjørnet af Pottergade), Angelbogade 2 (1804, Axel Bundsen; forbillede Harsdorff i nuv. Udenrigsmin. i København), 4, 28, landrådsboligen i Waitzgade (C. F. Hansens maner), havehuset til Holmen 13 (ud til Gårdender). — Skibbroen 12, 54. Koglebanen ved Christiansens villa, Møllegade. — Smukke døre i Løveapoteket, Jørgensgade 23, 29 og adskillige steder i Smågaderne.

12. Flensborg og nærmeste omegn kan overkommes gennem fire vandringer, der alle fører tilbage til udgangspunktet, partiet ved Dampskibspavillonen, Sommers hotel, Nørretorv. Har man dårlig tid, nøjes man med vandring II; vandring IV kan bedst opgives. Sporvognen bruges til at lette og forkorte turene. Første vandring med Marieskoven o. 10½ km, uden den 7 km; anden o. 6 km; tredje o. 8 km; fjerde kan udstrækkes efter behag.

Første vandring. 13. Fra Dampskibsbroen gennem Skibbrogade op på Nørretorv. Vandspring fra 1758 med Neptunstatue, Danmarks og Flensborgs våben (tårn, hvorfra Slesvigs to løver springer frem). Storegade 81 »Flensborg Avis«es kontor. På hjørnet af Nørregade »Slagterboderne«, tilh. Frue kirke, fra 1595, med pillegang. I hjørnepillen ud mod torvet rest af byens halsjærn. — Vor Frue præstegård fra 1583 med bred kamgavl.

14. Vor Frue kirke (St. Marie), gotisk fra o. 1280, udvidet til sin nuværende bredde ved tilbygninger, opførte af gilder, som her havde altre. Tårnet moderne. Indvendig gamle malerier på hvælv og vægge (deribl. Jomfru Marias ungdomshistorie). Af den tidligere overvælttes rige udstyrelse endnu en del tilbage. Alteret fra 1598 renæss., vistnok af Henrik Ringerink; også godt i det figurlige; foroven to fortræffelige portrætter af givnerne, borgmester Nacke og hans hustru, der også har skænket den smukke messingfont, som bæres af evangelister, og prækestolen. Alterskrankerne fortræffelig renæss. Blandt gravmælerne Beyers (1591), bag den for korset knælende familie Flensborg med Duborg; Meerfeldts (1597) med prægtigt billede af dommedag; Beyers (1656) meget barokt, med 4 portrætter og billede af Henrik Jansen, Rembrandts elev og Fred. III's hofmaler, bosat i Flensborg, † 1667. Blandt ligstenene Frants Bøchmanns († 1741) i det sydlige sideskib. Fr. B. kendt som snarrådig spejder i Stenbocksfejden 1713. — Det ældste aktsykke om kirken er fra 1284, et afladsbrev af biskop Tyge af Århus, nu ligesom originalhåndskriftet af stadsretten i musæet. — N. om Frue kirke til Kompagnihuset ved Skibbroen, bygget 1583, i ældre tid brugt af købmænd og skipper som børs, til forsamling og fest; nu havnekontor. Et par mærker i muren angiver stormflodshøjder, således 13/11 1872 11½' over dagligt vand.

15. Op gennem Nørregade, hvis jævne befolkning endnu er en støtte for danskheden. I nr. 11 den danske Sparekasse. Huset nr. 8 opr. fra 16. årh., men o. 1750—1800 nedreves den gamle kamgavl og opførtes de to udbygninger, det indre med diele ombyggedes ligeså; nu omdannet til at give et billede af det gamle Flensborg: Værelser fra sidst i 16. årh.; fra o. 1700 (marinebilleder fra Storegade 41; Danebrog); fra o. 1780 (stukloft vist af Taddei); Louis XVI; sal fra o. 1800 (de gamle lærredstapeter); værelse o. 1830. Restaurant. Nørregade 9 dansk Børnelæsestue. — I Slotsgade tilv. i søndre husrække fødtes Hans Nansen 1598. — Flensborg-hus, opført 1723, var til 1864 generalkommando (Fred. IV's og Flensborgs våben). Nu købt til danske kulturformål, deribl. til et centralbibliotek (25,000 bd.). Restaurant for medlemmer af de danske foreninger. Omdannes af Aage Lønborg-Jensen. Den statelige Nørreport fra 16. årh. eneste tiloversblevne af de gamle byporte. På nordsiden det danske våben. Ny-

staden udenfor porten først opstået efter 1770. Her findes adskillige af byens største foretagender, således Jærnskibsværftet.

16. Skibsværftet var før verdenskrigen det tredje største på Fastlandet, grundet 1872. 1879—1912 var direktøren den danske Th. Bredsdorff. Det sysselsatte $\frac{81}{100}$ 1912 rigelig 2800 mennesker; når familierne medregnes, var hvert sjette menneske i byen afhængig af dets ve og vel. 1912—13 afleveredes 7 dampskibe på 62,407 brutto-registertons med maskiner på 26,880 hestes kraft; i dok var 81 skibe.

17. Videre mod n. Åbenrå landevej. Strax udenfor Nørre-port bøjer man imidlertid om tilh. og ad alleen ud til Østersøbadet; desværre er vejen delvis ødelagt ved skibsværftets anlæg. Vandet fortrinligt, "udsigten overordentlig dejlig. Fjorden bred og åben som ingen andre steder indenfor Holdnæs. En vej går mod v. til Åbenrå landevej med det tidligere værtshus Frederikshøj, opkaldt efter Fred. VII, der yndede udsigten herfra over fjorden lige til Broagers tvillingtårne og bagud mod byen, der mere end andre steder herfra viser sig som en fabrikby. Mod n. Klusris skov (XI, 1), ind i hvilken man også kan komme direkte fra Østersøbadet.

18. I Nystaden fandt sidste afsnit af kampen ved Bov sted (IX, 26 ff.). De fra Klusris flygtende oprørere blev her afskærne af de af vore tropper, der vestfra var rykkede ind i Flensborg. Først holdt de stand på møllebakken v. for Nystaden, men deres rækker tyndedes stadig, og de måtte tilsidst vige for et angreb af 3. jægerkor. 160 overgav sig, resten flygtede ind i Nystaden, men her blev de fuldstændig omringede. Eskadronen Sauerbrey af 4. dragonreg. gjorde fra Harreslevvejen et angreb på de flygtende, som sprængtes til alle sider, ind i husene, om bag hegnene og tilbage til bakken, og under denne forvirring kom også vort fodfolk til, Bülow fra Harreslevvejen med 2. og 4. bat., Rye sydfra med 1. bat., og fra havnen en afdeling marroser, som vore kanonbåde havde landsat. Mange strakte nu gevær, men mange værgede sig også fortvivlet, så hus for hus måtte tages; længst holdt sig jærnstøberiet, hvor 200 mand blev fangne.

19. På vejen indad går Bov landevej af tilh.; den giver bedst begreb om de tidligere nedkørsler til Flensborg. Ny Petri kirke. Villaen Solli (nr. 15 a) bygget af Bindesbøll for jærnbanelemanden Chr. M. Paulsen og med "dekorationer af Lorens Frølich, men i det indre slemt germaniseret (Arkitekten XX, 361). Ad Skolegade og op ad Harreslevvej. Her boede Gustav Johannsen inde tilv. på Margretesminde.

20. Gennem arbejderforstad kan man komme ud til landsbyen Harreslev. Her mødte $\frac{9}{10}$ Bülows brigade (1., 2. og 11. bat.), der var gået v. om Bov, ø. om Frøslev, en meget sejj modstand af to oprørskomp. Tværs over vejen var dannet barrikade. Da føreren Schmidt var falden, gik oprørerne tilbage mod ø., men standsede påny ved Flensborgvejen med højre fløj støttet til et mosedrag og venstre til et teglværk. Det første angreb af to bat. afsloges, og de veg først, da Rye med 1. bat. gik løs på dem. Derefter rensede Rye Marieskov og marcherede gennem Mariegade ned i byen, hvor han tog stilling ved Nørreport med front mod n. for at lukke vejen for de oprørere, der kom fra Bov og Kruså.

21. Ad Nørre Allee og Skovgade til Marieskov. Stadig har man haft skøn udsigt over fjorden; en lignende i skovens

nordøstligste hjørne. Herfra går sti over skovens højeste punkt (62 m) til hovedvejen, som fører til restauranten. Det ganske jævnt kuppelformede jordsmon dækket med højskov er af en egen virkning. Skoven, 144 ha., tilhørende byen, ligger på vandskellinjen, der her går så yderlig ud til de østlige fjorde. Strax v. for skoven begynder det flade hedeland.

22. Tilbage ad hovedvejen til skovens sydøstlige hjørne. Udsigt mod s.v. over langelig bølgende jordformer til Hanved skov og kirke. Ad alleen om til D u b o r g. Dets tidligere historie X, 2. Fra 1460 var slottet igen de danske kongers eje, som hyppig opholdt sig her. 1646 fødtes her Chr. V; hans bedstefader, den gamle Chr. IV, skal have sagt, da han holdt ham over dåben: Gid du engang må trykke Svensken, som du idag har trykket mig. 1719 blev slottet nedbrudt. Endnu fra rampen smuk udsigt. Nordøstligt opføres en dansk R e a l - s k o l e. Ad T o o s b ü y g a d e ned til Nørretorv. Gaden eksempel på moderne tysk bygningskunst, måske dog nu forældet.

Anden vandring. 23. Fra Nørretorv op ad Mariegade og med Diakonissehospitalet og Parken tilh. til den gamle "K i r k e g å r d, anlagt 1811 på byens gamle fæstningsværker, yndigt beliggende, med et ædelt antikt kapel ved indgangen af Bundsen; hvor virker det ikke roligt ved siden af så megen skrigende moderne arkitektur i byen; indvendig udmærket stukarbejde af Italieneren Taddei. Nær kapellet tilh. for indgangen monum. for købmand Gorrisen med en hvilende sphinx. Efterhånden omdannes kirkegården til anlæg. Hvilested for flere slægtled af trofaste Flensborgere, deribl. Chr. Paulsen (født i Flensborg 1798, professor i Kiel, død som appellationsretsråd i Flensborg 1854, den danske sags første talsmand i Sønderjylland: »den retfærdiges hukommelse er velsignelse«), købmand Andr. Christiansen (jærnstøbt monum. tilv. med grotte under), stenhugger Klewing, værkfører Kruse, rådmand og stænderdeputeret Peter Nielsen, garver Jacob Plætner, købmand Bucka osv. I den sydlige del af kirkegården G r a v h ø j e n, 23 m lang, 15 m bred, over 465 danske, der faldt ved I s t e d, blandt disse Læssøe, Trepka og Schleppegrell. I højen er også Helgesen († 1858) og Krogh († 1860) jordede.

24. »Landets drot Fred. VII rejste disse 51 mindestene for fædrelandets kæmper, der faldt i sejrens stund d. 25. juli 1850 ved Isted. Ved siden af dem hvile de våbenbrødre, som med dem delte krigerens stolte død for kongen og fædrelandet. Deres navne kunde ej optegnes, men mindet om dem skal leve, så længe danske hjerter slå, thi større kærlighed har ingen end han, som sætter livet til for sine venner«. Selve gravene dog v. for højen. N. for højen på en plads, som nu er indtaget af yngre grave, rejstes 1862 Bissens Løve med hovedet vendt mod s. (lermodel i Glyptoteket; modelskizze af hele monum. i Hirschsprungske samling), med portrætrelieffer af Krogh, Læssøe, Schleppegrell og Helgesen (afstøbninger af de originale medailloner på Frederiksborg) på fodstykket, tegnet af Herholdt. På forsiden

læstes »Isted. Det danske folk rejste dette minde«, på bagsiden et vers af Ploug:

»Trofaste kæmper i farens slund
mandig har værnet vor odelsgrund.
Troskab skal vagt ved graven være,
manddom skal skærme arv og ære.

Monumentet var 11½ alen højt, løven alene 6. H. N. Clausen sagde ved indvielsen: »Vi står på indviet jordbund. Den har ikke alene sin del i den fred, som kirken har lyst over det fælles hvilested for de trøtte menneskeben; men den har sin særlige indvielse. Den er indviet ved blodige ofre, som den fosterlandske jord taknemmelig har optaget i sit skød — indviet ved tårer, som er udpressede af blødende, dybtsårede hjerter. Danmarks konge har indviet stedet ved at bevare de faldnes navne for elterslægten; og Danmarks folk har valfartet hertil med vemod og med tak. Mange tanker — tilbageskuende og fremadskuende — er vakte til live mellem disse grave, har dvælet der og der vundet klarhed og skikkelse. Mange sind — det vil vi tro — er her blevne dragne bort fra de skæve og krumme afveje tilbage til sandhed, retfærdighed og troskab — thi graven er en alvorsfuld lærer og påmindelse —, og manges sjæl er her, hvor stilheden er så talende, bleven på ny opildnet, gennemglødet af hellig følelse for fædreland og konge. Tolv år ligger imellem hin afgørelsens blodige dag og denne højtidstid; og hvad digteren dengang sang, hvor fuldt og stærkt genklinger det ikke her i enhvers bryst:

Slumrer sødt i Slesvigs jord,
dyrekøbt den blev ved eder!»

Og han sluttede: »Du står ikke udæskende — Danmarks ældgamle rige er ikke sammensanket ved rov . . . men som du er taget fra Danmarks og Sønderjyllands våbenskjold, således vil du kalde til trofast, heltemodigt forsvar mod enhver, som vil bryde vor grænsefred.« — 1864 blev »das schöne und würdige denkmal« (Haupt) forsøgt nedrevet ved nattetid af folk fra Altona i den hensigt for penge at forevise det i Tyskland; for at forebygge udskjelser lod Wrangel det nedtage, og det står nu i officersskolens gård i Lichterfelde ved Berlin; medaillonerne i et officerskasino i Magdeburg.

25. V. for højen et hæsligt slesvig-holstenskt mindesmærke over faldne oprørere; soklen var engang grundvold for Bissens løve. N.ø. for dette: »Denne sten er rejst til minde om tapre danske krigere, som faldt for fædrelandet i 1848—50 og 64 og hvile her«. Sydligst ved den vestlige sidegang en af Flensborgerne rejst støtte over de danske, der faldt ved Bov: »Den manen der am 9ten april 1848 für könig und vaterland ruhmvoll gefallenen tapfern kriegern gewidmet. — Treu waren sie geschwornen eiden«. 40 skridt s.ø. for højen ligger 34 danske, der faldt ved Mysunde $2\frac{1}{2}$ 1864, og endelig er over 60 faldne fra Sankelmark jordede i den store fællesgravs øverste jordlag med et stenmonum. »En strimmel jord, 100 skridt lang og 30 skridt bred, dækker således over henimod 2000 krigere«.

26. 5 minutters gang v. for hovedindgangen til den gamle ligger den ny Kirkegård. Udsigt mod s. og v.: Hornskrupbakkerne, Hanved skov på Langbjærg, Hanved kirke, Ellund og Gotrup-el, Marieskov. Højeste punkt på selve byens grund (59 m). I sidegangen tilh. hinsides det grimme kapel hviler Gustav Johannsen († 1901) under en mægtig sten af bornholmsk granit, efter tegning af Nyrop: »Kæmp for alt, hvad du har kært, osv.«. Længere ude mod v. forbi en rundel tilh. for en lille dam ligger redaktør Jens Jessen († 1906): »Tro til døden«. Ved siden af Jessen ligger vinhandler Colding († 1906); på denne kirkegård er også jordet de gamle hæders-

mænd, overlærer Monrad († 1889), Flensborgs danske historiker A. C. C. Holdt († 1890) og fysikus Duseberg († 1878). — Endnu længere i s.v. på Friservejen den nyeste Kirkegård ved Fredshøjen. Mindesm. for de under verdenskrigen i fangenskab i Flensborg døde allierede soldater.

27. Tilbage til den gamle kirkegård og om langs dennes østside med den maleriske reberbane, som vist snart skal forsvinde, til Tinghuset. Heroppe er mange danske politiske forseelser blevet pådømte, og i fængslet bagved er de blevet afsonede. I en retssal Lorens Frølichs maleri: Valdemar Sejrgiver jydsk lov, ført herover fra den tidligere danske appellationsretsbygning; i den anden: Kristus, der støder Satan fra sig, ligeledes af Frølich. 1854—58 opholdt han sig i Flensborg, sysselsat med disse billeder og med det, der nu findes i regeringsbygningen i Slesvig: hans hovedværker som historiemaler. Skoler og derefter s.v. Kunstindustrimusæet.

28. Her gives af møbler fra gotiken, den tidligere og senere renæssance og de følgende perioder uden manglende led et klart billede af den højde, til hvilken træskærererkunsten i fordums tid nåede i Slesvig. Særlig godt repræsenteret er overgangstiden fra gotiken til renæssancen. Fra en lille samling af forhistoriske oldsager fra Flensborgs omegn (sølvfund fra Nydam; kopi i $\frac{1}{6}$ af egebåden, lavet af den danske Flensborger, skibsbygger Weedermann) kommer man til udstillingen af husflidsarbejder (tønderske kniplinger). Dertil slutter sig 12 bondestuer (nordslesvigske rum fra Rømø og Gønner [1637]); derefter i historisk række værker af de forskellige stilarter. Et rum med arbejder af Henrik Ringerink. På anden sal interessant samling af fajancer fra Slesvig og Holsten og en anseelig mængde hollandske møbler tillige med kunstsager fra kirker. Hvad der fra Nordslesvig kun har været deponeret i musæet, vil blive tilbagegivet. Til de ældste kirkelige ting hører vievandskar og gravsten fra Sørup i Angel; en træskåren dommedag fra Bjerning, Kristi lidelse og død fra Hyrup i Angel, bægge opr. anbragte på korbuen. Endvidere St. Michael (Husby) og korsgruppe (N. Løgum), 13. årh., St. Elisabeth (Adsbøl), Jomfru Marie (Egen) og korsgruppe (Brøns), 15. årh. Skab fra Ostenfeld 1650. Meget værdifuld fra København for 16,000 rm. tilbagekøbt sølvvelkomst for bagerlavet (1673) med 43 skjolde (1655—1814) og tilhørende bøger. St. Knuds gildes velkomst og øvrige sølvsager opbevares her, når de ikke bruges.

29. Fra Musæet direkte nedgang til Rådhusgade (se 30) eller til restaurant Bellevue; fra balkonen "udsigt over byen dybt under een. Bedst i eftermiddagsbelysning. Nyt Gymnasium overfor Bellevue; det tjænte i 1914 til fængsel for mange Nordslesvigere. Gennem Liliegade og Mariegade ned til Nørretorv.

Tredie vandring. 30. Ad strøget, Storegade og Holmen. De statelige huse tilv. gælder særlig Meiborgs ord X, 11. Tilh. i Helligåndsgang menighedshus, der har afløst det midalderlige Helligåndshus (ældre end 1325). Kirken (fra 1386, gotisk med gavl og tagrytter, vist bægge fra 1761) står endnu ud mod hovedgaden, men har fået en slemme nybygning op ad sig. Den har fra 1583 tjænt dansk gudstjeneste,

indtil 1668 jævnsides med dansk præken i Frue kirke. 1850 dannedes »den frie danske menighed«, hvortil medlemmer kunde slutte sig fra alle byens sogne. Den talte 1863 600 familier eller o. 15 pct. af Flensborgs befolkning, og dens skoler med dansk undervisningssprog 550 børn. Sjælen i menigheden var den livlige og energiske værkmester (dvs. arbejdshusinspektør) Kruse († 1859); hovedpræst G. Fr. A. Graae, hvis dagbøger fra tiden 1850—64 er udgivne. 1864 blev menigheden opløst og dens skoler lukkede, men magthaverne har dog ladet den danske gudstjeneste vedblive, om end indskrænket til hveranden søndag. Indvendig gør kirken et tiltalende indtryk, men den smukke prækestol af Ringerink er 1907 under menighedens protest bortført til den nye St. Jørgens kirke. I nr. 35 boede Frantz Bockmann. Nr. 2 den danske Nationalbanks filial, indrettet 1844 under stærk modstand fra slesvigholstensk side. Strøget krysses af Rådhusgade, anlagt i 50'erne. For øverste ende ses højt oppe Musæet, nederst Banegården. Oppe i gaden Teatret.

31. På Holmen tilv. det nuvær. Rådhus, i den danske tid regeringsbygning og sæde for appellationsretten (gavlbygningen til gaden), bygget af Vinstrup 1852. Malerier af danske konger, hvoraf nogle af værdi. I sidehuset til 1864 oldsagssamlingen, den bedste i Danmark efter Nationalmusæet i København, omfattende o. 8000 numre, deribl. fundene fra Thorsbjærg mose i Angel (XIV, 6) og Nydammosen i Sundeved (VIII, 30). Nu er samlingen flyttet til Kiel. Inde i gården også det forhenv. Stændehus, ligeledes af Vinstrup. Her samledes de slesvigske stænder med det kunstigt tilvejebragte, efterhånden reducerede tyske flertal 1853—63. På samme side (nr. 17) Borgerforeningens gård. Lokalerne i baghuset ud til haven. Stiftet 1835 har Borgerforeningen været samlingsstedet for den mere velhavende del af Flensborgs dansksindede borgerstand. Nr. 45 lå St. Knuds gildes stenhus, det fornemste gildes. Derefter Nikolaj kirke, gotisk, o. 1390. Nyt spir (90 m).

32. Orgelet fra 1604 af Henrik Ringerink, den ypperste renæssancetræskærer i Sønderjylland, 1583—1627 virkende i Flensborg, død 1629 i København. Malmfonten støbt 1491 af Peter Hansen. På bækkenets rand bl. a. den knælende giver, præsten Peter Partzow. Foran alteret (god rokokko fra 1749) lå begravet Sofie af Brandenburg, der 1247 var kommet hjem for at forlige sine brødre Erik og Abel, men døde her. Flere gode epitafier, deribl. et over superintendenten Stefan Klotz († 1667), der fortrængte dansk og plattysk fra mange slesvigske prækestole. Malerier: Matthæus' død af Albani; Kristi omskærelse (nederlandsk, o. 1500); hyrdernes tilbedelse, syndfloden, bønfoldelse om regn (hollandsk, 17. årh.). — Kirken ejer en bogsamling på o. 400 bind, grundlagt 1580 af borgmester Thor Smeden og rådmand Harder Vake; den opbevares i vesikapellet i smukke skabe og er indbundet i kønne gamle bind.

33. S. for kirken Søndertorv med gamle gavlhuse. På

hjørnet af Klostergangen et desværre ødelagt bindingsværkshus med udskårne bjælkehoveder. Også køn præstebolig af røde og gule sten fra 18. årh. Ude på torvet en Bismarckbrønd, fra hvis top en Germania ser »befriedigt lächelnd« ned. At jævnføre æstetisk med den fine gamle brønd på Nørretorv.

34. Ad Klostergangen forbi det gamle Gymnasium, bygget af den kedsommelige Vinstrup 1857—60, og Gråbrødre-klostret, stiftet 1263 af htg. Erik Abelsøns drost Jens Hviding, ved 1500 en støtte for danskheden i byen. 1529 holdtes her en stor religionsdrøftelse, hvor htg. Chr. var tilstede og reformatoren Melchior Hoffmann optrådte; allerede 1528 havde Mogens Gjõe noget ublidt fortrængt gardianen Stig Nielsen og vicegardianen Hans Hansen; endnu 1570 nød dog Peter »Mon-nich« pleje i klosteret, som nu var hospital. En anden fordums munk Lütke Naamensen stiftede 1560 latinskolen. Efter alt at dømme vil disse bygninger falde som offer for bædre indgang til byen fra en projekteret banegård på Mølle-d a m m e n. I Rødegade flere gamle huse. Spaseretur udenom denne og ad Johannes allée (Sandbjærg) tilbage til byen. Smukke udsigter. — Ved Mølle-dammens nordøstlige side S t. K n u d s S k y t t e-g i l d e s H u s. Gildet har været en af danskhedens borge blandt den jævne befolkning; sjælen også i det var i sin tid Kruse. Sal med minder fra den danske tid.

35. Johannes allée udmunder på Havretorv. Ned ad Angelbogade og ad første stræde tilh. til S t. H a n s K i r k e, opr. romansk af kamp fra 12. årh., den ældste bygning i byen. Pænt spir fra 1741, prækestol fra 1587. Værdifulde kalkmale-rier. Ældst Kristi dåb på skibets sydside, Kristus for Pilatus, Korset rejses og De sørgende kvinder på nordsiden. Yngre på hvælvene i koret treenighed, ærkeengle og evangelister. På østmuren det danske våben fra kong Hanses tid. På skibets hvælv dommedag og apostle. Ad S. Fiskergade igen ud på den livlige A n g e l b o g a d e. Hinsides jærnbanebroen tilh. ad S. og N. Gårdender forbi Statsbanegården til Dampskibsbroen. S. Gårdender går mellem Møllestrømmen og haverne, der skræner ned bag husene på Holmen. Også Borgerforeningens have går herved. Havehuse fra Empiretiden og noget yngre be-varede i haven ved gennemgangen til Rådsapoteket og i første have s. for den nyanlagte Nikolaigade, endnu med de gamle bænke. S t a t s b a n e g å r d e n står for afløsning. Posthus og hoteller skrås overfor. I F l e n s b u r g e r H o f residerede 1920 den internationale kommission under beskyttelse af franske alpejægere og Engelskmænd.

36. Fjærde vandring åbner kønne udsigter. Den går gennem tun-nelen n. for statsbanegården over til J ø r g e n s b y. Langs randen af bakkerne sti med udsigt, nu meget forbygget. Man kan over B a l-l a s t b j æ r g e t, stadig med udsigt, gå til K i l s e n g. Restauratio-

ner. N. for Kilseng Mørvig med storartet Marineanlæg: torpedostation med værksteder, gnistelegrafstation og torpedoskoleskib; marineskole for 400 kadetter; skoleskib, hvor 1000 drenge uddannedes til underofficerer. Alt dette før verdenskrigen.

XI. Udflugter fra Flensborg.

A. Fjordens nordkyst (på dansk grund) IX, D.

B. Klusris — Kobbermøllen. 1. Ad Åbenrå landevej til Klusris eller med dampbåd til Østersøbadet og derfra tilfods til den prægtige skov (250 ha). Sydligt i skoven v. for landevejen eg, $4\frac{1}{4}$ m i omfang, 22 m høj. Langs stranden, til man atter møder vejen. Hinsides en kløft ved landevejen en bøg, $3\frac{1}{3}$ m omfang, 8 m høj op til kronen. $\frac{9}{4}$ 1848 skal 300 fangne oprørere have måttet affyre deres sidste geværladninger mod denne bøg; arrene derefter ses endnu svagt. "Udsigt lige til Broager. En skrænt er »de Danskes høj«, hvortil trofaste Flensborgere gik ud i krigens tid for at se krudtrøgen over Dybbøl. Ud på det åbne terræn, Sosti, også kaldet Wasserschlebe efter konferensråd W., den ældre Bernstorffs ven, Wiedewelts beskytter, indkalder af Saly, varm ven af bondefrigørelsen, som boede her i landlig ensomhed i skøn natur til sin død 1787. Ved stranden og landevejen Kongeegen, $2\frac{2}{3}$ m omfang, hvorunder Fred. VI eller Chr. VIII skal have holdt frokost. Dampskibsbro. Badehoteller.

2. Hinsides Sosti fører lilh. vej gennem skov til Kobbermøllen, smukt beliggende i Krusåens dybe engdal mellem Klusris og Kollund skov (IX, 26). Værket, der går tilbage til Chr. IV's tid, sysselsætter o. 100 arbejdere; nordligste overvejende tysktalende sted. Fabrikken har især fremstillet yellowmetal i plader til skibsbrug, den største i sin art på Europas fastland.

3. N. i skoven går vej af tilv. på den tyske side af Kruså-dalen til Nyhus (IX, 29). Derfra vej tilbage til Flensborg over Klus, »Claustrum« i middelalderen kapel med undergørende Mariebillede, tilhørende Rydekloster.

C. Hanved — Valsbøl — Læk — Nibøl. 4. Dels tilfods, dels en jærnbanelur. Med tog til Nordslesvigske Skiftespor, som allerede ligger i hedeland. Derfra mod v. til Hanvedskov (Gml. Skovkro østlig). Den 536 ha store skov var i Valdemar Sejrs tid som nu statseje (konunglev), Hanewith. Skoven står på lignende ufrugtbar bund som Marieskov; nu næsten kun nåleskov. Den dybe stilhed herinde velgørende, når man kommer fra det livlige Flensborg. Den sydlige del af skoven gror på flad jord; den nordlige højner sig set i frastand brat over den øvrige skov (62 m); ikke det mindste lille engdrag; mange blåbær. Mod n.v. til Hanved kirkeby i et 7800 ha stort sogn med 3943 indbg. Tidligere hørte Frøslev (IX, 32) med hertil. 45 m højt kirkespir, som ses i Marsken,

fra Skærshøj ved Østersøens kyst og ikke langt fra Slesvig, eftersom kirken ligger højt på den vestlige skråning af den højderyg, der går gennem skoven.

5. I Hanved sogn (fraregnet forstaden til Flensborg Harreslev mark) talte 1913 85 familier dansk, 84 bække sprog og 247 tysk; kun i Ellund by var dansk overlegent (24—12—12); i kirkebyen og de sydlige byer var man allerede før 1864 begyndt at tale tysk til børnene. 1920 afgaves 582 stemmer for Danmark, 1419 for Tyskland. I Ellund og Gottrupel stemte o. $\frac{1}{3}$ dansk, når de tilrejsende fraregnes, i Harreslev o. $\frac{9}{20}$. I de dele af Bov sogn, som tilhørte II zone, stemte 128 dansk, 312 tysk; når de tilrejsende fradrages, over $\frac{1}{3}$ dansk.

6. N.v. i Hanved by sti over Timmersig til Friservejen. Ad denne i v. til Valsbøl. Om Valsbøl sogn handler den bedste skildring, der gives af dansk almueliv: »Fra heden« af dr. Feilberg, der før 1864 var præst herude. N. for Valsbøl egekrat på bakken Højesten (41 m), med vid udsigt; n.v. Medelby kirke, nærmere Østerby, i s.v. Skovlund, mod s. Meden og lidt tilv. derfor længere borte St. Vi kirkeby.

7. Skovlund er den sydøstligste by, hvor der endnu findes danske sympatier, 1920 58 stemmer for Danmark, 264 for Tyskland; fradrages de tilrejsende har o. $\frac{1}{4}$ stemt dansk; $\frac{1}{3}$ af indbg. taler til daglig dansk. I Medelby sogns nordlige byer, Vesby, Bøgslund og Jærlund, var 1913 68 familier dansktal., 12 tvesprogede, 24 tysktal., i de sydlige, Medelby, Holt og Østerby, 42, 34 og 54. Børnene kan endnu dansk. 1920 stemte i Jærlund et ganske lille flertal, i Medelby og Østerby o. $\frac{1}{3}$ dansk uden de tilrejsende; i hele sognet afgaves 181 danske, 549 tyske stemmer. I Valsbøl sogn (V. og Meden) var 1913 21 familier dansktal., 21 tvesprogede, 73 tysktal.; ungdommen beholder i reglen efter skolegangen det tyske sprog. Der er gode danske folk i Valsbøl; 1920 i sognet 90 danske, 313 tyske stemmer med de tilrejsende.

8. Tilbagevejen til Flensborg fornuftigst med banen fra Nibøl (Læk). Denne (45 km lang) kan også benyttes, når man fra Flensborg vil til Vestlandet: Husum, Tønder, Sild. Den går tæt forbi Hanvedskov n. om Hanved, mod n. Paddeborg mølle og Klusris; Valsbøl og Skovlund; derfra til Sprakebøl gennem hede. Til alle sider er landet ganske jævnt, kun ses mod n. højdedraget gennem Medelby sogn med de kratklædte bakker Højesten (se foran) og Lundtop (54 m). Hinsides Sprakebøl bødre egne med hegn og lunde ved de små herregårde Gårde, Høgelund og Frisenhave, alle mod s. Over dem den lange ryg af Langbjærget (45 m), nu tilplantet, med vide udsigter til landet ø. for Tønder, til bakkerne ved Medelby og Flensborgs tårne, men fremfor alt mod s.v. over marsken og havet med øerne. Asen skiller gammel dansk og frisisk grund fra hinanden. Efter Sprakebøl Agtrup, så Læk (33 km, 1919 1236 indbg.). Mange kroer for kvægmarkedernes skyld. V. for Læk kommer banen ind i marskegne, der før var frisiske, men nu overvejende plattyske. Lindholm, Nibøl (XV).

9. I den store by Agtrup tales i mange hjem dansk til børnene, og disse taler dansk på skolens legeplads; der var 1913 65 dansktal.,

22 tvesprogede, 49 tysktal. familier. De danske sympatier gav sig 1920 udslag i 110 danske stemmer mod 323 tyske; uden de tilreisende har o. $\frac{1}{3}$ stemt dansk. I Ladelund sogn n. for Agtrup var der 1913 153 dansktal. familier, 17 tvesprogede og 15 tysktal. Sognet gav 1920 142 danske, 459 tyske stemmer. I Ladelund-Bramsted byer stemte o. $\frac{1}{3}$ dansk, når de tilreisende fradrages.

10. En tur for dem, hvem hver dansk lyd her længst mod s. er hellig, men førende gennem triste egne, er fra Skovlund på ovennævnte bane til Bredsted ved vestbanen mellem Tønder og Husum. Over N. Hæksted, hvis kirke har et mærkeligt senromahsk relief fra o. 1250 anbragt over korbuen, rimeligvis udført af en dansk kunstner under fransk påvirkning. Rundbuede kløverbladsbuer, bårne af søjler, deler det i 8 afdelinger: 1) Getsemane, 2) domfældelsen, 3) hudflettelsen, 4) nedtagelsen af korset, 5) gravlæggelsen, 6) kvinderne ved graven, 7) opstandelsen, 8) Kristus i underværdenen. Kruisfixet yngre. Mange kan tale dansk. Derfra s. til Lindved skov (352 ha; de største graner i Slesvig, 40 m høje, synlig i 40 km afstand). Over Goldebæk til den tæt samlede gammeldags kirkeby Hjoldelund, det sydligste sogn, hvor vel halvdelen af beboerne kan tale dansk. 1920 gav sognet 59 danske stemmer, men 304 tyske; uden de tilreisende har dog o. $\frac{1}{4}$ stemt dansk. Videre mod v. over Kambjærg (31 m) gennem hede til den første opr. frisiske by Høgel ud til Bredsted (XV). Sydlig den interessante Breklum kirke, romansk fra o. 1200, af tegl med opr. tårn, smuk sokkel og dobbelt rundbuefrise. Missionsanstalter.

D. Sankelmark-Overse XII.

E. Sørup XIV.

F. Fjordens søndre bred. Lyksborg. 11. Til Lyksborg tilvands, med jærnvej eller tilføds (o. 11 km): langs kysten over Mørvig (X, 36), Tvedskov (n. en bakke, 49 m, med udsigt over hele den indre fjord) og nær stranden ind i skoven Ville, der set fra fjorden viser sig som en kuppel, formel af vestenvinden. Til dæmningen, der skiller den skovomkransede dam Vesterværk fra fjorden. Umiddelbart før dæmningen tilv. til Kildedal med udsigt. Gennem skoven Tremmerup. Ved skovløberhuset deles vejen, tilv. til stranden ved Sandvig, tilh. til Lyksborg.

12. Lyksborg var et cistercienserkloster, der opr. lå i Slesvig by, St. Mikskelsklostret, men blev flyttet først til Guldholm ved Langsø og 1209 hertil, til Ryde. Arnfast, som skal have forgiven Kristoffer I i Ribe 1259, var abbed her. En af de vigtigste kilder til Danmarks historie i 13. årh., Annales Ryenses, der ånder glødende patriotisme og had til tyskerne, stammer herfra. 1582 overlod Fred. II sin broder Hans d. yngre klosteret som erstatning for hans del af arven efter Hans d. ældre, og i de følgende år brød htgen klosterbygningerne ned og opførte Lyksborg, færdigt 1587. Her døde han 1622. Hans afkom uddøde 1779, hvorefter Lyksborg faldt tilbage til kronen. 1825 gav Fred. VI sin svoger htg. Leopold af Holsten-Beck titel af htg. af Glücksborg; og fra 1836 boede hans enke og familie her en række år. Fra 1857 opholdt Fred. VII sig meget på slottet, og her døde han $\frac{15}{11}$ 1863. Den preuss. regering overlod det til htg. Karl af Glücksborg, Chr. IX's broder (død 1878). Hans enke Vilhelmine, Fred. VI's datter, boede her til sin død 1891. Nu boer her Chr. IX's brodersøn htg. Frederik Ferdinand, gift med en søster til den sidste tyske kejserinde. — Omkring slottet er flækken (1919 1692 indbg.) opstået, kendt som badested med fortrinlig badebund. Hoteller ved stranden og i byen. Beliggenheden på Angels nordspids giver lejlighed til udsigt både ind over Flensborg fjord og ud i Østersøen.

Hele strækningen langs kysten er i en længde af 7 km dækket af prægtig bøgeskov, 700 ha. — I Lyksborg og Munkbrarup sogn 1920 195 stemmer for Danmark, 1720 for Tyskland. — Her fødtes præstesønnen, skoledirektør Niels Hjort (1862—1917), en af den slesvigske sag meget fortjent mand.

13. Ved Sandvig fra pavillonen ved hotel Bellevue "rundskue til Kobberrmøllebugten, Holdnæs, Broagerland, Svendå-dalen, Lyksborgskovene og bag dem Husby kirkespir; i nåle-træsplantningen Sandvigkobbøl ligeledes udsigt fra klinten Vilhelminehøj (23 m; dertil udsigtstårn 15 m). — Bag Strand-hotellet fører en ved vejvisere betegnet sti 'til Kongeegen (3,15 m omfang) ved slotssøens nordvestlige hjørne, hvor Fred. VII ofte plejede at mede; nærvæd en el, 2¹/₂ m i omfang. "Udsigt til slottet. Derefter s. om søen.

14. Lyksborg slot, bygget af Niels Karies (mulig også bygmester på Tjele, Katholm, Visborggård), består af tre huse, liggende med langsiderne mod hinanden, således at facaden og den ligeoverfor liggende side hver afsluttes af tre gavle. I hvert hjørne tårn, på siderne af hovedindgangen mindre trappetårne og spir midt over bygningen. Slottet har nærmest lignet det ældre Frederiksborg og ligger ligesom dette på øer; yderst hovedbygningen, længere inde kavallerbygningerne. I nederste hvælvede stokværk, der tildels ligger under søens spejl, kapellet med herligelige kister. I værelset på første sal strax tilh. (nu hgens arbejdsværelse) døde Fred. VII. Billeder af sønderborgske fyrster; smukke gobelins. Det indre vanskeligt tilgængeligt. Fra kavallerøen bro til parken, fra hvis nordlige udgang man kommer tilbage til Kongeegen.

15. N.ø. chaussee til Bokholm og Holdnæs. Vejen langs skovbrynet forkortes ved sti gennem skoven. På vejviserne står »Johannesbjærg«. Mellem Bokholm og stranden badestedet J o h a n n e s b j æ r g, fra hvis pavillon der er "udsigt langs Angels nordkyst med småbugter, skove og klinger, ud i havet og mod n. til Broagerland og bag dette Kegnæs. Dybbølbanke med mølle tydelig. Fra Johannesbjærg kan man sættes over til Broager. Tilbagevej til Lyksborg mellem søerne Gml. og Ny Pugum gennem skov.

16. Fra Bokholm mod n. over det smalle drag til H o l d n æ s, fra hvis klinger (Højkle 27 m) ligeledes smukt rundskue over den indre og ydre fjord. I krohaven betegner en sten det sted, hvor 7/4 1848 den første sømand, kvartermester Niels Børgesen, faldt, da vi for at vildlede fjenden med hensyn til det sted, hvor vi vilde angribe ham, landsatte et komp. på Holdnæs. Dampskib til Flensborg. En fisker kan sætte over til Sandager eller Broager. — Umiddelbart s. for Draget sti mod v., fortsat af vej, som danner dæmning mellem Ny Pugum og fjorden og fører til landsbyen Skovsende. Herfra til Lyksborg (Sandvig) langs stranden eller gennem F r e d s k o v e n. — Lyksborg—Bokholm 3 km. Bokholm—Draget 1¹/₂ km. Draget—Holdnæs 2¹/₂ km. Draget—Fredskoven—Sandvig 4 km.

17. Fra Bokholm spaseretur til den yndigt liggende kro i L a n g b a l l e a (6 km). Tilbage til Lyksborg eller Flensborg med dampskib

eller med jærnvej fra Langballe by, 3 km fra stranden. Man kan også få båd til Broager. I Langballe var Gustav Johannsen lærer 1862—64. Kysten vedblivende mod ø. smuk med klinter og skove og udsigter til Broager og Als. Tager man med jærnvejen fra Langballe, haves fra Nybølmark holdpl. kun en lille gang mod s. til Skærsbjærg, Østangels højeste punkt (70 m), med vid udsigt over land og hav fra Bismarcktårnet.

XII. Flensborg—Slesvig ad landevejen.

1. At tilbagelægge vejen Flensborg—Slesvig tilfods, på hjul eller tilvogns er i høj grad at anbefale. Landskabet ejendommeligt og afvekslende, idet øst- og vestlandets natur strides; fra Angel kommer af og til bakkedrag med hegn, skove og frugtbare marker, andre steder stryger hedeflader ind fra v.; fra flere højdepunkter er der meget omfattende udsigter. Valpladserne ved Sankelmark (Oversø) og Isted kan studeres. Men den ejendommeligste stemning fås dog måske ved at komme fra det danske Nordslesvig til et land, der endnu for to menneskealdre siden var overvejende dansk, men nu er tysk. De ældste kan et par mil s. på endnu lidt dansk, lært i den danske skole 1850—64. Om dansk sindelag er kun tale nordligst; Oversø sogn (÷ Tarp) gav 1920 148 danske, 788 tyske stemmer, deraf i Jarplund 59 og 157; uden de tilreisende har over $\frac{1}{2}$ her stemt dansk. I hele Mellem- og Sydslesvig afgaves ved de tyske rigsdagsvalg $20\frac{1}{2}$ 1921:

amt	dansk	tysk	amt	dansk	tysk
Flensborg	633	16,687	Husum	15	15,905
Syd-Tønder	288	11,687	Eiderstedt	0	5,472
Gottorp	41	27,496	Eckernförde	0	20,507

eller udenfor Flensborg by (X, 9) 977 danske, 97,754 tyske stemmer. Vi har i dette land nu kun den historiske interesse tilbage. Den lige vej mellem Flensborg og Slesvig er 36 km; med de afvigelser til siden, som en vandring over Isted valplads nødvendiggør, bliver den 43 km. Hele turen kan tilbagelægges af en dygtig fodgænger på een dag; men den store mængde kroer gør, at man kan bryde af hvorsomhelst og fordele turen på to dage. Oversø kro, Sønderskov kro, der ligger kønt i skov, Isted Skovkro og Ruhekrug nær Slesvig er vist de bedste til natteophold.

2. Fra Flensborg ud ad Rødegade, op over bakken v. for Møledammene. Efterhånden forsvinder i det væsenlige østlandets præg. På skellet mellem Flensborg byjord og Oversø sogn de prægtige banker Hornskrup (71 m) med udsigt. Mod n. Flensborg så meget gemt mellem bakkerne, at kun de højere liggende dele ses; derimod blåner fjorden dybt nede, og man kan følge dens nordkyst fra Klusris langt ud. Mod ø. Angels bølgende jordsmon med hegn og skove, men mod s.v. flader i ubegrænset udstrækning. Mod n.v. Marieskov og lige mod v. Hanved skov. Mod s. forsvinder landevejen i passet ved Sankelmark sø for senere at dukke frem igen og forbi Oversø kirkeby at føre op til det højtliggende S. Smedeby, der sammen med Nørrehøj tilh. for denne by, en svagt buet, med kæmpehøje kronet ryg, danner synsgrænsen i denne retning. Hornskrup ligger i vandskellet mellem Østersø og Vesterhav. Fra

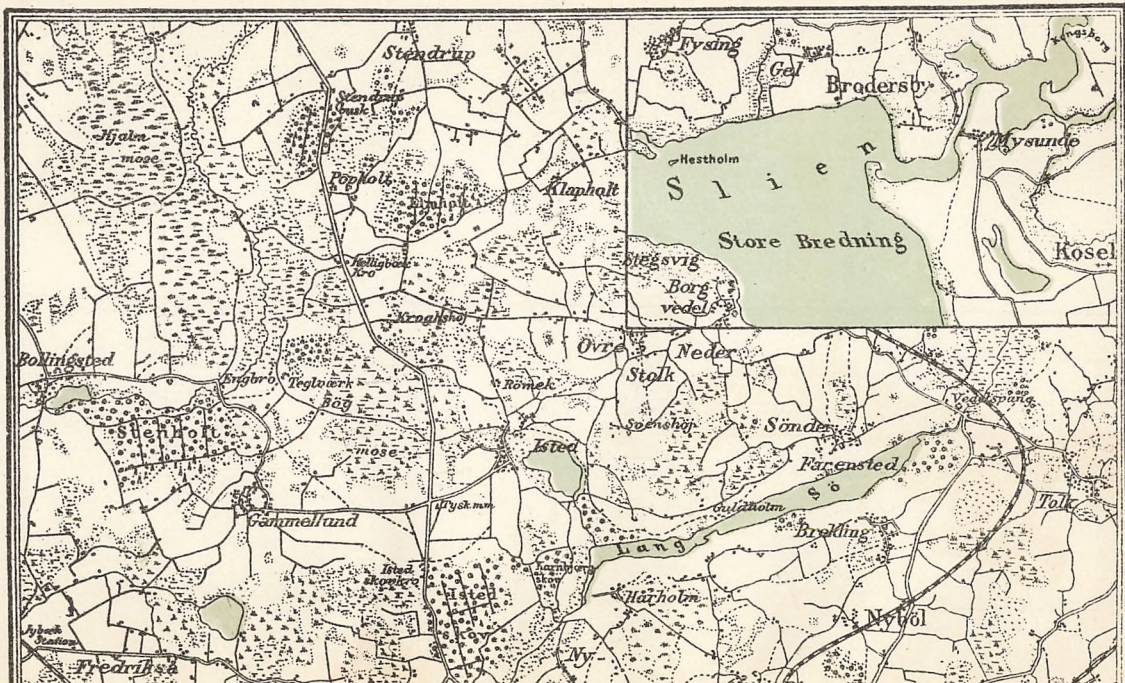
bakkernes nordlige fod løber bække til Flensborg fjord, mens Sankelmark sø gennem Trejå og Eider sender vandet til Vesterhavet. Herfra bøjer vandskellet, der er kommet over Marie-skov, mod ø. ind i Angel nærud til dettes østkyst for over Nørre Brarup igen at gå mod v., så det møder os påny på landevejen s.v. for Isted skov. — På disse bakker stod 19. reg. forpost natten efter kampen ved Sankelmark; kl. 3 om morgenen brød det op og marcherede sidst af alle danske tropper gennem Flensborg.

3. Tilh. Jarplund. 2½ km s. for bakken Bilskov kro, hvor det danske krigsråd holdtes før slaget ved Isted; her opholdt også Max Müller sig sidst i fægtningen 9/2 1864.

4. I den side eng s. for Bilskov, som skæres af den bæk, der lige s. for kroen går over landevejen, tilh. af vejen og n. for Sankelmark skov stod 24/4 1848 en kamp under den danske hærstilbagetog efter Slesvigslaget. Vore forposter dannedes, mens hæren udhvilede i Flensborg, af 2. jægerkor under oberstl. Styrup og 3. dragonreg. under oberst Astrup. Jægerne stod i Oversø, dragonerne var indkvarterede i byerne n. derfor: Jarplund, Munkvolstrup (lige ø. for Bilskov) og Julskov (s.ø. derfor igen). Ved stor uforsigtighed fra vor side — dragonerne havde sadlet af og var gået i kvarter uden at udstille forposter, da de stolede på det foranstående fodfolk — og måske ved forræderi — den tysksindede kromand i Oversø skal have sneget sig gennem vor linje og bragt fjenden bud om vor udsatte stilling; en bonde i Frørup viste ham vej — blev denne post omgæet af fjendtiligt rytteri både v. om Sankelmark sø og fra ø. ad landevejen Mysunde—Flensborg. Af dragonerne toges o. 80 tilfange, tildels uden der kunde gøres mindste flugtforsøg; men jægerne trak sig tilbage ad landevejen n. for Sankelmarkskov, hvor de søgte ud i engen og opstillede sig i kompagnifirkanter. Dækkede således tog de mod angreb; på 25 skridts afstand mødtes det fremstormende rytteri af en ødelæggende ild, og dels tilbagetog vanskeliggjordes ved, at hestene sank gennem den bløde bund. Derefter gik jægerne over bækken længer mod v., og komp. Wölle lykkedes det at undslippe, men for de efterfølgende to komp. (Scharffenberg og Westergaard) var det for sent. De måtte blive stående midt i engen omringede af 4 bat. og 3 eskadr. Flere gange stormede fjenden, men blev vist tilbage, og man skød derefter kun i afstand på jægerne. Styrup faldt, men først efter 1½ times kamp, kl. 7 aften, da de havde bortskudt alle patroner, strakte de våben.

5. Videre langs Sankelmarkskov tilh. (østrigsk mindesm. i skovbrynet). Hvor skoven slipper, på bakkerne tilv. ligeledes et østrigsk monum. På højdedraget kæmpehøje og ejendommelige stensætninger. V. for véjen i sænkningen mod søen et mindesmærke over venner og fjender, en privatmand i København har ladet opføre. Fra bakkerne (67 m) overskues bedst kampen 9/2 1864.

6. Her havde 7. brig., Max Müller, taget stude for o. kl. 2 at optage 8. brig., der hidtil havde været bagest, og selv derefter danne bagtrop. Af 1. reg. 1. bat. stod tre komp. i langstrakt kæde langs det dige, der s. for skoven og anlægget fra vejen løber ned mod søen med et knæk nær denne, det fjærde bagved i ly af skoven: 2. bat. stod tilv. for chausseen, et komp. i højde med diget, de andre bagved i kompagnikolonner; 11. reg. stod bagved 1. sydlig i skoven, på højden ved mindesm. og inde i krattet bag højden. Over egnen lå et snedække, også over den tilfrosne Sankelmark sø; det var ud på eftermiddagen

i den mørke vinterdag. Til Oversø var Østfignerne nået og rettede derfra i en time kanonild mod os. Derefter lod Gablenz sit rytteri, 3 $\frac{1}{2}$ esk., rykke frem mod vor højre fløj v. for vejen. Et angreb førtes frem fra s.v., et andet fra landevejen, men begge afvistes af vore kompagnikarreeer, og rytteriet måtte tilbage. Derefter sendtes en jægerbat. frem, som også dreves tilbage af vor linjes ild. Så sendtes påny jægerne og nok en bat. ind mod os. Vore tropper gjorde modangreb; ikke 30 skridt s. for diget, hvor marken er højest, stødte soldaterne sammen med blanke våben. Efter vildt håndmænge brødes vor linje; vor yderste højre fløj blev afskåret, idet den trængtes ned mod søen; endel lykkedes det under vedblivende nærkamp at undslippe ind i skoven, mens 2. bat. trak sig tilbage til krattet og højden v. for vejen, hvorfra den adspiltet søgte mod n. Max Müller, som under dette sidste angreb havde holdt til hest på højen og på vejen ved indgangen til skoven, bød nu 11. reg. at gå frem til angreb mod skovbrynet, hvortil fjenden allerede var nået, og mod de s.ø. for højen med mindesm. liggende bakker, hvorfra Østrigerne nu også søgte frem. Men angrebet mislykkedes, da Østrigerne havde fået forstærkning. Endnu vilde Max Müller gøre modstand inde i skoven, men da føreren for 11. reg., major Rist, troede at se fjendtlige tropper i Munkvolstrup — det var vort eget 17. reg. — rettedes endel af vore folk den vej hen, og tiden for angreb gik spildt; Bilskov kro var nu besat af fjenden med et nyt tilkommende reg. Længer nåede han ikke, nu da mørket faldt på; vi stod 4—500 skridt n. for kroen på en højde v. for vejen. 11. reg. blev stående til ud på natten ved landevejen, omtrent ud for Jarplund. Østrigernes tab var 433, hvoraf 95 døde, vort 683, hvoraf 40 døde (historikeren Jens Paludan-Müller), 512 usårede fanger, 67 savnede.

7. Fra Bilskov 2 km til Oversø ved Trejåen (Træne). Stillingens vigtighed for et forsvar var allerede erkendt i midalderen; s. for byen rester af gamle skanser, kirkegårdsmuren meget anselig, og kirkens runde kampestenstårn, der i gammel tid kun havde indgang fra kirken, har været indrettet til forsvar. Slige tårne ved kirker findes kun i de tidligere grænseprovinser Skåne og Sønderjylland (jfr. Kosel XIV, Haddeby XIII; endvidere Syderstapel ved Frederiksstad og den nedbrudte Kampen kirke lige n. for Ejder ved Rendsburg). Af Oversø tårn er nu overdelen afbrudt. På kirkegården hviler oberstl. Styrup. To kroer, ved den ene grav for 68 danske og østrigske krigere.

8. De næste 3 km fra Oversø har vejen stadig Trejå på højre hånd. Hinsides åen Frørup. Hvor vejen begynder at sænke sig mod Ilsøstrømmen, østfra flydende ned til Trejå, en smuk kæmpehøj med udsigt over Trejådalen og skovdragene i s. I modsætning til den tætte bebyggelse, der hidtil har været ved vejen, et mennesketomt landskab; blot skov og eng. Over skoven hinsides strømmen ryggen af Nørrehøj og lundsbyen S. Smedeby, hvortil vejen nu går opad. Nørrehøj, vestlig, (63 m) bærer på sin brede flade over 50 kæmpehøje. Meget vid udsigt, mod s. tre skovlinjer over hinanden, Stenderupskov, Ælmholt og fjærnest Isted skov.

9. På tilbagetoget $\frac{1}{2}$ 1864 begyndte Østrigerne først fra S. Smedeby at søge skrappe ind på os, efter at 8. brig. (9. og 20. reg.) i 2 timer (10—12) havde stået med front mod s. uden at se andet til fjenden end rytterpatrouiller. Ud for Smedeby gjorde derfor $\frac{1}{2}$ eskadr. af 5. dragonreg. omkring for at genne fjenden fra livet. På

den af isslag spejlblanke landevej skete sammenstødet med en lige så stor østrigsk husarstyrke. Vi fangede to mand og fem heste, men da fjenden var kastet bort, gik vore dragoner atter mod n. De fjendtlige ryttere fulgte efter, men kom derved ind i dobbelt ild af vor bagtroops sidste fodfolk, to komp. af 20. reg., der havde kastet sig ned i grøfterne til bække sider for at give vore ryttere lejlighed til at komme igennem. Kun enkelte husarer undslap tilfods. Under vort videre tilbagetog på hvilket de to reg. skiftedes til at være bagest, kørte Østrigerne kanoner op på Nørrehøj, hvorfra de kunde beskyde vor bagtrop lige til Sankelmarkpasset. Da deres rytteri fra siderne af vejen tvang vore til at holde sig sammenrængte på denne, havde artilleriet gode mål at sigte efter; 8. brig.s tab under tilbagetoget var 134, de fleste fanger. — Natten til $2\frac{5}{7}$ 1850 var det danske hovedkvarter i Smedeby.

10. Vil man tilbage til Flensborg, kan man fra Smedeby gå ned til Tarp station (4 km; XIV). Fra Nørrehøj 4—500 skridt i n. og derefter i v. Langs Trejå, hvis engdrag indrammes af skrænter med egekrat. Den modsatte rejseplan, med jernvejen til Tarp og derfra over Smedeby og Oversø ind til Flensborg, er i så fald fornuftigst; man udsætter sig da ikke for at komme forsent til togets afgang fra Tarp eller for ventetid her; man får så også tilbagetogets historie $\frac{1}{2}$ 1864 i den rette tidsorden.

11. Derefter åbner udsigten sig stor i s.v. over Stenholt, Isted hede osv.; senere før Stenderupbusk udsigt ind mod Angel. Siversted hvidtskinnende kirke i ø. Nu er vi nået til skuepladsen for Istedslagets første dag, $2\frac{1}{7}$ 1850, idet vi følger chausseen forbi Sønder skov kro, over Stenderupå (kro), gennem Vesterholt over Popholt til Helligbæk kro, ø. for hvilken, n. for bækken skoven Ælmholt ligger.

12. På tilbagetoget $\frac{1}{2}$ 1864 nåede ved Helligbæk kl. 10 form. de første østrigske rytterpatrouiller ind på vore bageste fodfolksafdelinger, to komp. af 1. reg., som kastede sig ind mellem de efterfølgende trainovogne, der kørtes sammen for at spærre vejen; angrebet afsløges med tabet af en død og et par sårede. Næste sammenstød nævnt foran ved S. Smedeby. — $2\frac{5}{7}$ 1850 havde den danske hær indtaget en bevaakstilling s. for Flensborg. Ved Husumvejen stod i Vanderup, 5 km i lige linje n.v. for Tarp, 3. brig. under Schepelern. Dens opgave var at omgå fjenden, hvis centrum var ved Isted, ved først at gå mod s.s.v. og derefter følge Husum—Slesvigvejen mod ø. Ved Sankelmark sø rastede første div. under Moltke, ved Lille Solt noget østligere på Flensborg—Mysundevejen anden div. under Schleppegrell, ved Munkvolstrup brig. Ræder. Denne hærens hovedstyrke skulde gå lige mod s. løs på fjenden i hans stilling ved Isted. — Langs Stenderupå skulde vore forposter have været udstillet $2\frac{4}{7}$, men da det meldtes, at fjenden stod i de søndenfor liggende skove, Vesterholt ved chausseen, Ælmholt ø. der for, besluttede man at rydde disse. Fjenden dreves ud af dem og forfulgtes så hidsigt, at man overskred Helligbækken og indtog de højder s. derfor, Stolkhøjene, vi om lidt skal bestige for at se ud over valpladsen. Her havde vor forposter haft en god, dækket stilling, men de fik ordre til at gå tilbage og besætte en linje langs nordsiden af Helligbæk, hvor de stod uden dækning nede i engen. Fjenden kørte kanoner op på Stolkhøjene og overøste os med granater. Derefter angreb hans fodfolk, trængte frem ø. om Ælmholt og ligeledes over Helligbækken v. for vejen, så Scharffenberg med 5. reservebat., der stod ved skoven, var omgæet på bække fløje. Han holdt sig imidlertid, indtil St. Aubain med 4. forstærkningsbat. kom til undsætning, og også vespå Helligbækkro under en meget hidsig nærkamp blev taget tilbage. Kl. 6 ophørte fjenden med angreb.

13. Fra Helligbæk kro i skellet mellem Flensborg og Gottorp

amter ud ad landevejen og ad sti tilv. op på de lyngklædte Stolkhøje (37 m). Her blev den danske overkommandos plads ²⁵/₇, og bakken kaldes derfor også Kroghshøj. Dansk og tysk monum. Det bedste overskue over valpladsen og fronten af fjendens stilling. Han dækkedes af søer, skove og moser, gennem hvilke overgangen kun kunde tilvinges få steder. Fra ø. til v. ligger den henved 5 km lange, $\frac{1}{2}$ km brede Langsø og den kortere, runde Istedsø, forbundne ved et bæk-løb, som går s. om Grydeskov; derefter Isted by, Isted hede (Bøgmosen), skovene Bøgholt og Stenholt, endelig Bollingsted å, den samme vi har mødt løbende fra ø. til v. ved Siversted som Stenderupå, og som nu efter et stykke vej at have flydt fra n. til s. atter løber mod v. i højde med Bøgmosen og Bøgholt. Den falder ud i Trejå, der dækkede fjendens opstilling i v. Bag denne hovedstilling fandtes en ny i Istedskov og bag Arnholt sø. Fra Kroghshøj er denne stillings front synlig, når undtages Langsøen, men en sænkning i jordsmonnet viser, hvor søen skal søges. Om denne stilling falder hovedkampen, men fra Kroghshøj kan ikke overses hverken afsnittet ved Vedelsvang ved Langsøens østre ende, hvor Krabbes brig. skulde hindre oprørerne i at omgå vor venstre fløj, eller med nogen tydelighed kamppladsen langt ud i v. ved Trejåen, hvor Schepelern skulde omgå fjenden og ad Husumvejen nå ind til Slesvig for derfra at spærre ham tilbagetoget. Hovedkampen falder igen i to afsnit, der må følges hvert for sig, kampen på Bøgmosen, ved Bøgholt, landevejen og Isted by, og kampen østenfor Istedsø i Øvre Stolk og ved Grydeskov.

14. Brig. Ræder skulde gøre begyndelsen ved at angribe fjenden i Bøgholt, på Bøgmosen og ved landevejen. Fjenden blev også i en fart trængt tilbage fra Stolkhøjene til Sortehøjene, der ligger ved landevejen 2 km mod s., og over mosen til Gammellund. Slaget vilde måske have været afgjort hermed, hvis Ræder var bleven tilstrækkelig understøttet, men han var brudt op om morgenen en time for tidlig, så reserverne (brig. Thestrup og Irminger) først blev vækkede ved selve Ræders kamp. Derfor blev vi atter drevne tilbage over mosen og ud af skoven, og fjenden søgte frem mod Helligbækkro, ved hvis erobring vi vilde blive afskårne fra Flensborgvejen, vort tilbage-togs hovedlinje. Så vidt nåede han imidlertid ikke, for nu kom de to reservebrig. til. Fjenden blev atter jaget over Bøgmosen og efter en fortvivlet kamp ud af Bøgholt. Særlig støtte havde oprørerne i teglværket i skovens sydvestl. hjørne, som de først fortrængtes fra, efter at bygningen var skudt i brand. Derefter ordnede vore tropper på denne kant sig omkring Sortehøjene.

15. Længere ø. på stod kampen om Isted by, hvor fjendens over-general Willisen selv kom tilstede. Bækken gennem byen var opstemmet, og broen over den kunde udmærket forsvares ved ild fra de nærmest liggende gårde mod s., så i lang tid nåede vi kun at få den nordlige del af byen taget. Langt om længe flygtede fjenden tilbage til Istedskov, og et nyt angreb, som Willisen herfra førte frem, mislykkedes, skønt han nåede hell ind i byen igen; vi havde nu fået artilleri tilhjælp, batt. Baggesen, der var kommet fra kampen ved Stolk (se 16) og nu kørte op på bakkerne n. for Isted.

16. Schleppegrell med 2 div. skulde sende brig. Krabbe mod s.ø. til Langsøens østre ende for at fastholde fjenden i passet ved Vedel-

spang. I spidsen for den øvrige del af div., som skulde tiltvinge sig overgang over Istedbæk mellem de to søer, gik 12. bat., 2. reservebat. og 5. bat. De stødte på fjenden s. for Øvre Stolk og fordrev ham med lethed fra terrænet n. for bækken og fra Grydeskov. Men Læssøe, der førte 12. bat. (for endel Sønderjyder), faldt, da han var redet op på en bakke ø. for Isted sø for at se sig om. — Imidlertid skete der mærkelige ting i disse bat.s ryg. Efter dem kom ligeledes i retning mod s.v. Schleppegrell selv med batt. Baggesen og 4. dragonreg. Batteriet anbragtes på en bakke, hvor vejen fra Øvre Stolk s. for byen deler sig i to, den ene førende til Isted by, den anden ned mod bækpasset, for derfra at beskyde fjenden ved passet. Bag disse tropper kom atter 13. bat. under Trepka, men under marchen gennem den søndre del af Øvre Stolk blev den pludselig angrebet af fjender sydfra. Uden at nogen anede det, havde v. d. Horst ligget skjult ø. for Grydeskov mellem Øvre Stolk og Langsø; hans bestemmelse var sammen med Abercron ved Vedelspang at omgå vor venstre fløj, der skulde bringes til at vige mod v. 13. bat. blev bragt i forvirring, Trepka faldt, men adspalttede troppede holdt sig i den vestlige del af byen; oprørerne gik fejlagtig videre mod s.v. i den tro, at de gik mod n. Nu gjaldt deres angreb batteriet Baggesen; for at redde dette sendte Schleppegrell gang på gang dragoner frem; de fleste kanoner slap bort, men to blev tagne. Schleppegrell satte sig selv i spidsen for en ny deling dragoner, men blev dødelig såret. Hermed var fjendens held dog forbi; i den regnfulde dag mellem de høje hegn var det ham ikke muligt at vide, hvor han var, og nu kom div.s reserve til ad vejen nordfra: 1. og 3. reservebat. under Henckel; Øvre Stolk blev rensel og fjenden drevet sydpå; han gik tilbage dels ad en løbebro over Langsø, dels gennem vore ved Grydepasset liggende bat., som overraskedes af den vilde jagt, der gik igennem dem; en del toges dog tilfange.

17. Da nu fjendens angreb alle vegne var afslået, ved Stolk, Isted og på Bøgmosen, gav Krogh befaling til et alm. angreb på fjendens sidste stærke stilling langs nordranden af Isted skov med fløjene støttede til Langsø i ø. og Arnholt sø i v. Højre fløj (Irminger) gik frem på bægge sider af vejen mod forskansningerne ved Isted Skovkro; længst ude gik fem bat. ved Gammellund over heden til Lyrskov og Arnholt. Midten (Thestrup) gik fra Isted by frem mod det åbne rum mellem Isted skov og Karnbjærg skov; venstre fløj, hvis ledelse efter Schleppegrells fald var overltaget af de Meza, gennem Grydepasset og Karnbjærg skov. Midt mellem Sortehøjene og Isted Skovkro faldt føreren for 4. forstærkningsbat. St. Aubain, men hans bat. erobrede to kanoner ved kroen. Ved et rytterangreb søgte fjenden at tage dem tilbage, men blev afvist af St. Aubains folk i forening med garden. Willisen havde netop som stormen begyndte fået underretning om, at Scheperlern stod i ryggen på ham ved Skovby på Slesvig—Husumvej; han gav nu ordre til et alm. tilbagetog til Rendsburg, dels over Slesvig, dels fra Vedelspang over Mysunde og Ekerneforde.

18. Følgende rute bør vælges for hurtigst og nemmest at komme til de mindeværdigste steder: Fra Kroghshøj ad landevejen med Bøgmosen på højre hånd (2½ km) til Sortehøj og Hvilhøj, hvor vejen Gammellund-Isted skærer landevejen; tysk mindesm., våbenkammer og faldefærdig mindekirke. Derpå østpå til Isted by (1½ km); gennem S. Isted, over bækken, gennem N. Isted; fra det yderste hus knap 1½ km ad vejen til Øvre Stolk, indtil man mødes af den vej, der fra Stolk fører til Grydepasset. Inde på marken tilv. stod Baggesens kanoner. Umiddelbart ved vejskæringen i hegnet sten med indskrift: her faldt generalmajor F. A. Schleppegrell. Herfra kan afstikker gøres til Øvre Stolk by og tilbage igen (2 km fr. og tilb.).

Turen Kroghshøj-Øvre Stolk kan uden synderlig skade forkortes, ved at man følger den lige vej fra højen til Øvre Stolk og derfra søger sydpå til Schleppegrellstenen. På vejen til Stolk dukker Slesvig domkirketårn frem.

19. Fra Schleppegrellstenen mod s. ned til østsiden af Isted sø. Hinsides et hus tilv. for vejen, på en temmelig høj bakke med grusgrav i skråningen ud mod søen, sten med indskrift: her faldt oberst W. H. F. A. Læssøe. Ned gennem passet, forbi Grydeskov op til Karnbjærg skov, fra dennes nordøstlige hjørne *udsigt over L a n g s ø e n (152 ha) med skov- og lyngklædte bakker på siderne. Ad vejen langs det nordre bryn af Karnbjærg og Isted skove (tilsammen 167 ha) til I s t e d S k o v k r o ; her nåede $\frac{6}{2}$ 1864 kl. 9 morgen østrigske husarer de bageste dele af vort train, fik først »föhlung« med os; man kommer ud på landevejen omtrent på det sted, hvor St. Aubain faldt. Fra vejskæringen ved Schleppegrellstenen til kroen $5\frac{1}{2}$ km; fra kroen ind til Slesvig 8 km. Forbi Isted skov tilv. (smuk jættestue sydlig i skoven lige ved landevejen, den sydligste udpræget nordiske gravhøj) og derefter Lyrskov tilh. Her er vi atter på vandskellet; Isted sø og Lang sø har afløb til Slien, Arnholtsø og den lille Rørsø ved vejen til Trejå. Heroppe hvilede den danske hær natten efter Slesvigslaget $23/4$ 1848. Længere fremme den smukke Ejendom F a l k e n b e r g, men mellem trægrupperne på det bølgende jordsmon ser man mod v. ud over Lyrskovhede, valpladsen for Magnus den godes kamp med Venderne Mikkelsaften 1043. 15,000 Vender skal være omkomne. »Det er alle mænds sagn«, siger Snorre, »at der har ikke i kristen tid været så stort mandefald i Norden som det, Venderne fik på Lyrskov hede«. Skjalden Tjodolf kvad:

»Vidt lå de flygtende Vender; — vist man hvor Magnus sejred
kunde de faldne hylle — over heden i mils bredde.«

1863 holdt Fred. VII lejr ved Falkenberg. Nærved spor af det ældste Gottorp. Videre R u h e k r u g og T a t e r k r u g. Slesvig nedenfor bankerne får man først sent øje på. Fra H ø n s e h u s e n e fører vejen lige frem ned til byens midte ved Stadt Hamburg. Tilh. den militære Kirkegård med østrigsk kapel til minde om de ved Sankelmark faldne og med mindesm. »à la mémoire des soldats français décédés en 1870/71«; bl. dem en algiersk muhamedaner. Også dansk sten.

20. Fra Langsøens vestende kan man også gå langs øst-randen af Karnbjærgskov gennem Isted skov ud til landevejen ved skovens sydligste spids. Man sparer så en god km, men kommer ikke til Isted Skovkro. — Denne retning kan også følges gennem Ny B j e r e n d med udsigt tilsidst ned over Slesvig. Man kommer ind forbi en kirkegård og over den store markedsplads ned i Altstadt. Fra Grydebæk til man når spurvognen i Slesvig by $7\frac{1}{2}$ km.

21. Til Vedelspang kan man gå ned ad markvejen langs Grydeskovs nordøstlige kant; den fortsættes af sti gennem heg-
nene nær søen til færgestedet Guldholm, hvor Willisen
havde ladet slå den løbebro over søen, ad hvilken v. d. Horst
var kommet over. S. for søen på den lille halvø har klostret
Guldholm ligget. Det var Mikkelsklostret i Slesvig, som på
grund af munkenes forargelige levned 1192 blev forlagt herud
af biskop Valdemar. Nye munke, cisterciensere fra Esrum,
blev flyttet hertil, men måtte en stund strides med de gamle,
inden de vandt ejendomsret til klostret. Allerede 1209 flyttedes
klosteret atter, denne gang til Ryde (XI, 12). Fra færgehuset
fører sti op over bakke med udsigt (47 m; Langsøen 16 m over
havet), men munder snart efter ud på S. Farenstedvejen.

22. Ved Vedelspang (smuk udsigt i krohaven) lod Erik af
Pommern opføre en borg, som 1426 blev sløjet af Holstenerne. Passet
her var den stærkeste del af Istedstillingen. Over den brede eng, gen-
nem hvilken Vedelbæk løber, var vandet stemmet, og på bakkerne
både n. og s. for åen, særlig på den høje møllebanke n.v. for broen,
var opført skanser, hvis ild kryssedes i dalens bund. Herfra havde
Abercron at bryde frem for sammen med v. d. Horst at omgå vor
venstre fløj. Fra vor side gjaldt kampen kun om at hindre fjenden
heri. S. og N. Farensted, Bøglund og Katbæk blev efter temmelig
hård kamp rensede for fjenden, og hans gentagne forsøg på at ud-
føre sin plan og trænge frem blev afslået. Ved middagstid trak han
sig bag passet, og resten af kampen indskrænkedes til artilleriild over
dalen. Kl. 4 trak fjenden bort, efter at slaget på de andre hold var
tabt.

23. Fra Vedelspang kan landevejen følges ind til Slesvig
(9 km til sporvognen nås), eller man kan tage med kresbanen,
der her har stat. Derefter stationer ved Nybøl og Bjerend.

XIII. Slesvig og Danevirke.

Hoteller: 'Stadt Hamburg, Flensburger Strasse, nær Gottorp;
Ravens Hotel, Stadtweg; Bahnhofshotel, Friedrichsberg
ved Banegården; Spenglers Gasthof og Stadt Sonder-
burg, Lollfuss; Gasthof zur Torhalle, Langstrasse;
Hotel Friedrichsberg, Fr.berg. Man kan også bo mere
landligt i Ziegelei og Stampfmühle, se 21. *Restauranter:*
Müsch, Börsenkeller, Stadtweg, Gr. Baumhof, Galge-
bjærg. *Konditorier:* Rausch, Lollfuss, Kruse, Fr.berg. *Bog-*
handlere: Bergas, Lollfuss, Detlefsen og Liesegang, Stadt-
weg. *Posthus:* Stadtweg; filial ved Statsbanegården. *Forbindelser:*
Statsbanegård (Flensborg—Hamburg) i Fr.berg. Kresban-
gård (Frederikslad, Satrup og S. Brarup—Kappel) i Altstadt.
Sporvogn fra Statsbanegården til Rådhusort i Altstadt. Dam-
pskib flere gange daglig til Kappel forbi Louiselund, Mysunde og
Ulsnæs. Færge fra Skibsbroen til Haddeby, fra Friheden til Fahr-
dorf. Bil hos Dehn, Lollfuss, og Klinker, Stadtweg; vogn
hos Dehn.

1. Slesvig, 1867 13,390 indbg., 1919 17,629, er en stille
by, der har vegeteret som sæde for regeringen i den preuss.
provins Schleswig-Holstein og for mange hygiejniske og mili-

tære indretninger. Af byens indbg. er o. 1600 døvstumme, sindsyge og åndssvage. Beliggenheden er til blevet berømmet og er også smuk og ejendommelig, kun er det ikke muligt at få den set under et; den består af flere, løst til hinanden knyttede dele, uden den energiske samling, der er i Flensborgs grundplan og i udsigterne over denne by. I meget ringe grad er Slesvig blevet omdannet ved moderne nybyggen. Derfor er den hyggelig, omgiven af smukke spasereveje og med dejlige privathaver (roseflor). For danske har den interesse ved sine historiske minder; de gamle: Danevirke, Domkirken, Gottorp, og de ny: Valpladserne fra 1848—50 og 1864.

2. Slesvig var i oldtiden og den tidligere middelalder en meget vigtig handelsstad, et knudepunkt for handelen mellem ø. og v. Det skyldtes dens beliggenhed på grænsen mellem tre folk: Vender (helt op i Østholsten), Tyske og Danske, og at den lå på det smalleste sted af den jyske halvø, hvor varerne tillands kunde føres den korte vej fra Slien over til Trejå ved Hollingsted for at undgå den farefulde og tidsspildende vej om Skagen. Den ligger nøjagtig lige langt fra Ribe og Odense, Lübeck og Hamburg. Første gang nævnes den 804, da Godfred kom til Slistorp. Det var naturligt, at kristendommen i Danmark her tidligst fæstede fod; den første kirke blev opført af Ansgar o. 850, og blandt de tidligst oprettede bispedømmer var et i denne by (948). Hertil kom Oltar fra Skiringssal o. 900 og sejlede Ulfsten til Vistulas munding. En tid var dog handelens tyngdepunkt forlagt til Hedeby s. for Slien. Allerede fra o. 900 er de ældste nordiske mønter prægede her. Særlig med Gulland, med Soest i Westphalen og Dorstad i Holland stod Slesvig i samkvem. Købmænd fra Island omtales i stadsretten. Dens ry gik viden om, en arabisk forfatter i 13. årh. kalder den »en meget stor stad«. For nordiske pilegrimme var byen samlingsstedet; herfra drog de sønderpå til Rom og Jerusalem. Endnu i 12. årh. var Slesvig trods lejring og plyndringer (særlig 1155 af Sven Grade, ved den lejlighe plyndredes bl. a. skibe, der foer på Rusland) en meget vigtig stad, hvis stadsret, den ældste i rækken blandt de danske stæders, har haft stor indflydelse på de senere. Knud Lavard indkaldte tyske håndværkere og kunstnere til byen og var yndet af borgerne, som derfor 1134 nedhuggede kong Niels og hans følge, da han uforsigtig var tyet herover efter slaget ved Fodevig. I Vald. Sejrs tid var byen på en måde midtpunkt og hovedstad i hans store rige, med Danmark til den ene og de vendisk-tyske lydløse til den anden side. Her lod kongen St. Hansdag 1218 med stor pragt sin søn Valdemar krone, i 15 biskoppers og mange fyrsters nærværelse. Men da Valdemars rige var opløst og Slesvig kun bolig for hngen i Sønderjylland, og da handelen søgte til Lübeck, var det forbi med byens glanstid. Kun som fyrstebey (de gamle danske hter til 1326, de holst. grever til 1459. Holsten-Gottorperne 1490—1713) har den herefter betydning. Fra 1326 har byen været undergivet tysk udvikling; o. 1400 taltes væsenlig plattysk; kun $\frac{1}{5}$ af navnene i en borgerliste 1406 er danske. I 16.—17. årh. udvidedes byen stærkt ved tilflytning nordfra, så det dansktalende element styrkedes, men efterat med beg. af 19. årh. bønderne n. og v. for byen begyndte at tale plattysk, er danskheden uddød. En sammenligning af skiltnavnene eller af vejviserne i Flensborg og Slesvig viser tydeligt, hvormegit stærkere det danske element har været i hin end i denne by. Ved de tyske rigsdagsvalg 1921 var der 30 danske, 10.621 tyske stemmer. En dansk forening har i febr. 1922 nået 200 medlemmer.

3. Dog har byen givet bidrag til dansk åndsliv: Werner Abrahamson (f. 1744) og H. V. Bissen (f. 1798; opdraget i Angel). Fem betydelige ånder har tilbragt tider af deres liv her: Gustav Adoll, Johs. Ewald (1754—58), A. J. Carstens (fra sin fødsel 1754 til 1771), Schack

Staffeldt (1813—26), Tegnér (1840—41). I 19. årh. blev byen fanatisk danskfjendelig; her holdtes 1844 den sangfest, hvor første gang Slesvigholstenernes selvlavede fane udfoldedes og Schl.-Holst. meerumschl. lød. I tiden mellem de to krige blev den i visse måder chikaneret og mislede flere af sine vigtigste institutioner, der flyttedes til Flensborg, men heller ikke Preussertiden har været Slesvig god.

4. Byens ældste del er Albstadt, omkring Domkirken, med Holmen o. derfor; i 17. årh. kom Lollfuss til mellem Albstadt og Gottorp og Friedrichsberg s. for dette slot. En mindre bydel, som n.v. for Gottorpdæmningen står i forbindelse med Lollfuss, kaldes Hesterberg. N. for Albstadt ligger St. Jørgensby og s. for Friedrichsberg Bustrup. Til et besøg i Slesvig behøver en dansk turist mindst to dage, og han må da bruge sig godt. Den ene dag Danevirke og området for det første afsnit af slaget ^{23/4} 1848; den anden dag byen selv med Domkirken, Gottorp og hovedvalpladsen ^{23/4}. Er man træt efter første dags vandring, har man anden dag sporvogn og forfriskningssteder til hjælp. Denne ordning er vist den mest praktiske; her er alligevel som rimeligt byen selv først behandlet. Udgangspunktet er pladsen udenfor Stadt Hamburg, byens midte.

Første dag. A. 5. Enten gennem Lollfuss forbi Amtsretten (fra beg. af 18. årh.) tilv., ved 1848 Scheeles bolig som regeringspræsident; mindesm. for Reventlow-Preetz og Beseler, oprørets ledere 1848—51, og videre ad Kongensgade forbi Doms-kolen til Domkirken eller strax ad Sligade. Tilh. Kongs-
engen.

6. **Domkirken** har ved ombygning og vanrøgt fået sit nuvæ. uskønne ydre. Oprindelig en treskibet romansk korskirke af tuf og granit (jfr. Ribe), dog hvælvene og murenes nuvæ. ydre af tegl; nu står af denne bygning egentlig kun tværskibet tilbage (på det nordlige tværskibs østvæg romansk buefrise), mens koret er tilbygget i tidlig gotisk stil (o. 1270), og langhuset i 15. årh. omdannet til en gotisk kirkehal med tre o. lige høje skibe, med lange, spidsbuede vinduer og et uformeligt tag over alle skibene. Vestsiden blev ikke færdig. — 1888—94 en restauration, som ret formålsløst gav kirken det 112 m høje tårn af grimme teglsten, med slette forhold og i en gotik, som absolut intet har med kirkens eget ydre at gøre. Arkitekten var Fr. Adler, der dog har været en god kender af den tyske — og danske — middelalders teglkunst.

7. Først rundgang om kirken, der tager sig bedst ud fra n.ø. og i grunden bædre, jo mere man nærmer sig den. Mærkeligst ved det ydre den romanske portal af granit og gullandsk kalksten på tværskibets søndre væg, på hver side indfattet af 3 søjler. Tympanon af skånsk sandsten er udfyldt med et relief: Kristus, der rækker Peter (kirkens helgen) nøglerne og Paulus en skriftrulle. Evangelistegnene. Over Peters hoved velsignes en kronet kongeskikkelse uden glorie, altså ingen helgen. Kongen, der rækker en tvetårnet kirkemodel frem mod Kristus, er sikkert Vald. d. store, kirkens velgører. Fra hans eller en lidt senere tid er altså relieffet. Indskriften på rullen lyder vistnok: Tu michi v[as sanum]. Mundi depelle tyrannum. Et revoca gent[is] tenebris dæmonia] colentes. Du er mig sandelig et redskab; driv du verdens tyrann bort, og kald de folk, som dyrker mørkets dæmoner. Ved siden af portalen to løver. — Til korets fod er brugt mange sokkelstene fra den romanske kirke, også rundede fra den opr. apsis. Overdelen af trappetårnene ny og uheldig. Udenom det tidligere sakristi kommer vi til Løvegruben, hvori 3 løver som de førnævnte fra nedrevne portaler. — N.ø. for kirken gotisk hus (en af kapillets bygninger). Vestlig det sengotiske Kapitelhus, sammenbygget med en barok hovedbygning; mod s.v. den tidligere Domscole, nu Statsarkiv. — I Doms-kolen gik Johs. Ewald fra sit 12. til 16. år, boende hos rektoren Licht i den

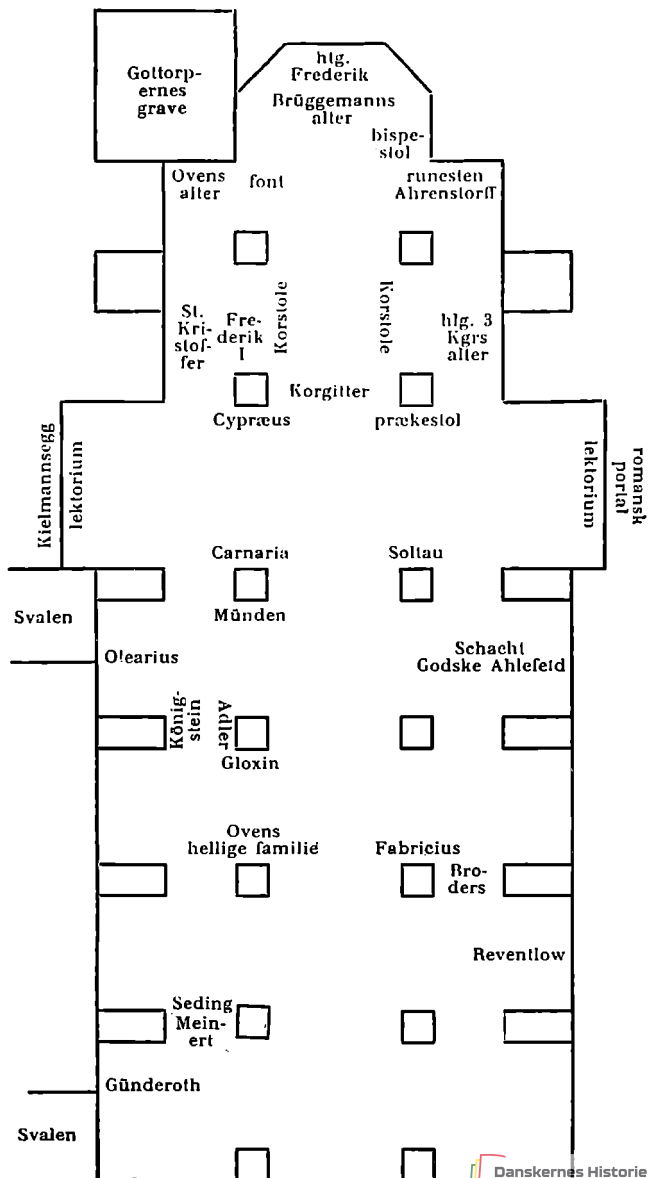
lange gade; denne havde kærlighed til det danske sprog, priste dets skønhed og adel. »Idetmindste kunde jeg hos ham uden al tiltale vove de vildeste og farligste streger, når jeg forresten færdig kunde opregne mine gloser og mine regler . . . Som en art af recreation til- lod han mig i mine meget få ledige timer at lede omkring i hans vidtløftige bibliotek« (Levnet og meninger). Her lærte Ewald de islandske sagaer og samtidens engelske romaner at kende, her legede han krig i efterligning af Syvårskrigen, her forelskede han sig først, skrev vers, deklamerede; engang flygtede han bort, men blev indhentet 4 mil borte.

8. I det Indre står fra den romanske tid endnu tværskibet med kuppelhvælv i korsskæringen, men langhusets højkirke er forsvunden,

Him- mel- farten			Maries forklarelse		Pinse- festen	
Judas- kysset	Kaifas	Hud- flettelse	Korsfæstelsen		Ned- tagel- sen af korset	Liget salves Grav- læggel- sen
Torne- kro- ningen	Se hvilket men- neske	Pilatus løser sine hæn- der	Gangen til Golgota		Kristus i under- ver- denen	Op- stand- elsen Den vanthro Thomas
		Melki- sedek og Abraham	Nadver- og fod- tvæt- ning	Skab	Kærlig- heds måltid	Jødernes påske

Idet smalle gotiske sideskibe er førte op til omtrent samme højde som midtskibet og satte i forbindelse med dette ved store, runde bueslag, der når højt op mod hvælvene. Over disse buer kan dog endnu skimtes omridsene af de oprindelige rundbuede vinduer i højkirken, to i hvert hvælvingsfag, ligesom også tværskibets opr. vinduer er kendelige. Og endnu ses på tredje pille tilh. på sydsiden en del af den gamle kærne af granit og tuf, og på 2., 3. og 4. pille ind mod midtskibet granitbegyndelserne til de gamle, lave buer ind mod sideskibene. Disse støttes på indmuren af stræbepiller, mellem hvilke kapper med omgang over. Midtskibets højde 19 m, sideskibene 2 m lavere og kapellerne igen 2½ m lavere end disse. Kirkens længde 82 m, indvendig 65 m.

9. Er kirken som bygningsværk kun så som så, er dens mindes- mærkers pragt så meget større. Det ypperste kunstværk, overhovedet

en af de bedste frembringelser af gotisk træskærerkunst, er "Alte-
tavlen, fuldent 1521, som den prægtige indskriftfrise forneden for-
tæller, udarbejdet af Hans Brüggemann fra Walsrode, boende i Hu-
sum, til Bordesholm klosterkirke i Holsten, 1666 flyttet hertil. For-
såvidt er den ikke original, som Albrecht Dürers stik af Kristi lidel-
seshistorie (den lille passion) er blevet benyttede. Opbygningen meget
smuk. Afslutningen foroven dannes af Frelseren, siddende på regn-
buen, tilbedt af Marie og Johs. Døberen, omgivet af engle med ba-
suner og Kristi pinselsredskaber; længere nede Adam og Eva nøgne.
Alterskabets indhold kan ses af tavlen her. Midtrummet i underdelen
et skab til helgenlevninger. Nu findes deri et Kristusbarn, iklædt
skjorte. — På fremstillingen af Abraham og Melkisedek skal Abra-
ham være portræt af Johan Rantzau, og i baggrunden skal kunst-
neren og hans svende være afbildede. — På snoede søjler foran alteret
Augustus og Sibyllen. — Bedste belysning 11—12. Alteret 14 m højt;
398 figurer; det har aldrig været malet.

10. K o r e t. Bag alteret mindesm. for h t g. F r e d., biskop af
Slesvig, Chr. III's yngste broder, † 1556; renæssance. — K o r-
s t o l e n e, 19 på hver side, sengotiske fra 1512 med bispedømmets
og biskop Godske Ahlefeldts våben på endestykkerne mod ø. — Det
trede lte B i s p e s æ d e, hvis baldakin bæres af slanke søjler og halv-
søjler med smukke hovedstykker, tidliggotisk, vist samtidigt med ko-
rets bygning. — F o n t e n af malm fra 1480 stammer fra en kirke på
Nordstrand; det prægtige loft og de tre bærende engle fra 17. årh. —
K o r g i t r e t fra o. 1500 sengotisk. — I korets sydlige sideskib et
tidliggotisk "A l t e r (13. årh.), måske det gamle hovedalter. Under
baldakinen, der bæres af tynde søjler, i hel figur næsten i legems-
størrelse de hellig tre kongers tilbedelse. — For østenden af det nord-
lige sideskib et alterbillede: kristendommens sejr over synd og død,
af den dygtige J u r i a n O v e n s (1623—78), født i Tønning, elev af
Rembrandt 1642 (Nattevagtens år; også han har malet dr. Tulp og
datteren, g. m. Jan Six), dog uden væsenlig tilknytning til denne, i
tjeneste hos de gottorpske higer. Her er også opstillet F r e d. I's
"marmormindesm. i renæssance, tegnet af Jacob Binck, Chr. III's
hofkunstner, udført i Antwerpen af Cornelius Floris, opstillet 1555.
På sarkofagens loft den hvilende kongeskikkelse med foldede hænder.
Kvindeskikkelserne, der bærer loftet, forestiller tro, håb og kærlig-
hed, klogskab, styrke og relfærdighed. — Smstds den store K r i-
s t o f f e r (6 m høj), o. 1500, skåren i eet stykke træ. — Fra koret
indgang til de G o t t o r p s k e h i g e r s k a p e l, en gotisk tilbyg-
ning, tidligere sakristi; barokt omdannet 1661. Her hviler bl. a.
Fred. III († 1659), Chr. Albr. († 1694) og Fred. IV († 1702); to af de
fem buster skal være af Quellinus. Pompøs indgang, smukt gilter. Der
fremvises et stykke af den lænke, som skulde tyngte Erik Plovpenning
lig ned, da det sænkedes i Slien.

11. L a n g s T v æ r s k i b e t s nordre og søndre væg er anbragt det
sengotiske L e k t o r i u m, der tidligere skilte kor og langhus. I
L a n g h u s e t s midtskib prægtige lysekroner (1661). — P r æ k e-
s t o l e n fra 1560 tidlig renæssance, anselig og rig. — Kirken fuld af
g r a v k a p e l l e r og prægtige e p i t a f i e r over høje embedsmænd
fra 17. årh., det gottorpske huses glanstid. Kun enkelte skal her frem-
hæves, men de fleste er værd at betragte fra et kunstnerisk stand-
punkt, både i henseende til opbygning og portræter. Det A r e n-
s t o r f f s k e kapel ved østenden af det søndre sideskib (Karl A.,
dødelig såret som dansk hærfører ved Lund 1676); det R e v e n-
t l o w s k e i søndre sideskib med pragtfuld malmkiste. Læsten over
den sidste katolske biskop, Godske Ahlefeldt († 1541), lige-
ledes i søndre sideskib. I nordlige sideskib O l e a r i i gravmæle
(egentlig Oehlenschläger, h t g. Fred. III's hofmatematiker og biblio-
tekar, 1633—39 på rejse i Rusland og Persien). Det K i e l m a n n s-
e g g s k e gravmæle i den nordre korsfløj (Fred. III's og Chr. Albr.s
minister, fjende af Danmark). Blandt præsteportræterne superintendent
Adlers († 1834; kendt orientalist; »Adlers agende«). — Blandt male-

rierne Ovens: Den hellige familie. Hans billeder gav Carstens de første kunstindtryk, når han som elev i domskolen gik herind med sin fattige middagsmad, mens hans kamerater legede og sloges på kirkegården:

»O Dom, ich schaue dich noch, wo des knaben schüchterne geist
im gebet zu den werken des meisters emporblicktel
Welch ein sehnen, welch ein hoffen erfüllte dort meinen fühlbaren geist.

Andre mindesmærker, der fortjæner at ses, er angivne på vedføjede grundplan.

12. Ved restaur. blev fundet kalkmalerier, som er forøgede med nye; det gamle og det ny uheldigvis vanskeligt at skelne fra hinanden. Gammelt bl. a. billedet af biskop Bertold († 1307) på væggen for enden af det sydlige sideskib i koret; fra kapperne i det første fag i koret: Maries Forherligelse, Forkyndelsen, St. Katarina, St. Philip; i det andet fag i koret: Kristus med Joh.s Døberen og Marie; bemalingen under galleriet i det vestligste kapel på sydsiden; Frelseren på regnbuen. Alle glasmalerier nye og uden værdi. — Bag portalen til det Arenstorffske kapel en Runesten, som i 1897 blev fundet blandt kirkens grundsten. Den ikke helt bevarede indskrift lyder: [Tuki] lit raisa stain e[ftuR Half](t)an Sul[kasun felaga sin e R uarth t](a)u[th]r (i) [urustu]. [Suai]n auk Kuthmuntr thar r[istu run](a) R a Englanti i Skiu [h]u[il]is; Kr[istr] hialbi ant hans]. Mærkeligt er efter Wimmer indskriftens anbringelse, idet den begynder på den smalle kant tilh. og løber ovenfra nedad, som aldrig danske, men undertiden svenske irdskrifter, og at dens ræmme er kalksten, ikke den hjemlige granit. Derfor er stenen muligvis et yderligere minde om Svenskerne i Hedeby (XIII, 32 osv.) så langt ned i tiden som 1050—1100.

13. Til kirken slutter sig på nordsiden den store korsgang med det danske navn Svalen; de 3 første fag i østfløjen gotik fra o. 1300, resten sengotisk; hvælvingsmalerier og på væggene lævninger af omridsbilleder, øgede med moderne. Til 1887 holdtes i Svalen ved fastelavn det såkaldte dommarked. — Fra Tårnets omgang i 45 m's højde ses Slien mod ø., i s. over Mågeøen Haddeby og bagest Kongshøj; i s.ø. hæver Hyttenbjerge sig; mod n. skovene ved Isted. Fra spiret skal man kunne se Hanved kirke.

14. Fra Domkirken mod ø. til Torvet. Det 1517 byggede Rådhusapotek var før St. Knuds gildehus, hvis brødre dræbte kong Niels. Smuk portal. Her ender sporvejen. En Bismarckbrønd, som man har lov at kalde rædsom. S.ø. ligger Rådhuset på Gråbrødreklostrets plads (rester af dette; pæn dør fra 1794). Den store sal mødested for Slesvigs stænder 1836—46. Her var det altså, at Hiort Lorenzen med fæller havde sammenstød med det tyske flertal, særlig 11/11 1842, da Hiort L. talte dansk og vedblev at tale dansk; akustiken i salen skal være fortrinlig. — Mod s. gennem Fiskerbrogade til Holmen, der beboes af fiskere, forenede i et lav på over 100 medlemmer med særegne love; kirkegården med de klippe linde og udenom dem igen de lave huse meget ejendommeligt. Kigger man gennem åbentstående døre på sydsiden, ser man ud i Slien. Kirkegården har hørt til Vor Frue kirke, den ældste i Danmark, grundlagt af Ansgar. Dens bygning af tuf fra 12. årh. nedbrødes 1571. Endnu for 40 år siden stod klokke-tårnet tilbage med udskårne dragehoveder på gavlens kantbrædder. Videre til St. Johannes Nonnekloster, af

Benediktinerordenen, grundlagt 1196, nu adeligt frøkenkloster. Dets bygninger temmelig uforandrede fra midalderen, således alle fire sider af den hvælvede korsgang; om den grupperer de øvrige bygninger sig, deribl. kirken. Selv nonnernes celler findes endnu i den vestlige fløj. At vandre omkring i bygning og haver helt hyggeligt. Kirken romansk af tuf med portaler og sokler af granit; de yngre dele af tegl, især koret og den smukke spidsbueportal mod n. Tre romanske portaler med tildels bevarede søjler og hoveder. Det gamle nonnekor mod v., båret af to søjler. Flere helgenbilleder fra midalderen; meget smukt gotisk sakramenthuss; i gulvet romansk ligsten over en prior, »hvem ingen overgik i ydmyghed«. I en hvælvet søjlebåren sal i klostrets sydøstlige hjørne interessante tidlig-gotiske stolestader. — Ø. for klostret »Friheden«, hvor Allstadts skyttegilde holder fest og færgen er til Fahrdrorf. — Tilbage til torvet og ad gaden med det danske navn Torfstrasse (skulde være oversat Marktstrasse) og Langegade til Hestetorv. Tilv. det Bardenflethske hus i holl. barok (o. 1660). Gode trapper, døre, lofter. Nu Oldsagsmuseum. Danevirkeværelse; afstøbninger af runestenene; fund fra Hedebyudgravningen. Ligeoverfor også barok bygning med morsom »diele«.

15. Klostergangen går af tilh.; ad den når man til »Königskanzel« med udsigt, idet man går tilbage ad Carstengade, forbi den højliggende Galgebjerg mølle (Carstens fødested). For enden af Carstengade tilh. op til Carstens mindesmærke i et anlæg med udsigt. Man ser ned over Landesheilanstalts store park. Hovedbygningen (1817—20) af C. F. Hansen; dog er det opr. anlæg omdannet; den halvrunde afslutning og den lave forbindelsesbygning borte og arkaderne tilmurede.

16. Her opholdt Tegnér sig fra efteråret 1840 til maj 1841, uden tvivl i vestfløjen, vistnok i et af de 6 værelser nærmest hovedbygningen (nu kun 3); udstyret delvist det samme nu som da. Han oversatte endel af Oehlenschlägers tragedier, skrev måske fantasierne fra søluren Stockholm—Kbhvn. Blev mulig i domkirken inspireret til »Julottan«. »Kronbruden« blev det poetiske udtryk for hans hjemve. Han nærede store, ugennefmørlige rejseplaner og havde fantasiske drømme om de rigdomme, Råmens jærnværk skulde bringe. Han digtede:

Farväl, min lyra. Ja, nu är det slut.
Lägg dig och sof, nu har vi sjungit ut.

Farväl, du dikt, som verklighet mig var
och lifvets lif och evighetens kärna.

17. Gennem parken ind i byen igen, men i Mikkelsgade om tilh. til den højtliggende St. Mikkelsskirke. Den nuværende tarvelig moderne, men til 1870 stod en højst mærkelig romansk rundkirke af tuf og granit i udmærket arbejde, langt aneligere end nogen anden rundkirke hertillands. Uden om den indre rundbygning gik en omgang i to stokværk, som

åbnede sig ind til midtrummet gennem buer. Under en udbædring styrtede kirken sammen. En løve med et barn i gabet fra den gamle kirke er indmuret på nordsiden af den ny, ved sydvesthjørnet kapitæler anvendte til underlag for en udsigtsbænk. På kirkegårdens nordside obelisk for 170 danske krigere, hvoribl. major Holm, † 12/8 1848 (se nedenfor). Mindesm. af Bissen over Ernesto Dalgas, der faldt ved Mysunde 12/8, og maleren Carlo Dalgas, der faldt ved Mølhorst i den sidste fægtning i krigen 31/12 1850. Også Bissens forældre hviler her nedenfor kirkens søndre indgang under et smukt gravmæle af sønnen, skærmel af en hængeask. Til denne kirke hørte det 1192 nedlagte Mikkels kloster (XII, 21). — Fra kirkegårdens vestlige udgang over i den herlige St. Mikkel's allée, der strækker sig n. om Lollfuss helt om til Hesterberg og yder de dejligste udsigter over by og Sli, særlig fra Schneckenberg med slemt mindesm. for Bellmann og Chemnitz, komponist og digter af »Schl.-Holst. meerumschl.«. På Skyttekobbelen s. for alleen (hvor Lollfuss fugleskydninger holdes) foregik den ovenfor nævnte skyttefest; midtvejs restauranten Bellevue. Ned ad Hesterberg til pladsen ved Stadt Hamburg.

Første dag. B. 18. Over Gottorpdæmningen (anlagt o. 1570) med herlig lindeallé og udsigt til Domkirken, Mågeøen og det høje land s. for Slien, ind på Gottorp.

19. **Gottorp** var opr. bispegård, til htg. Erik 1288 erhvervede det ved mageskifte, hvorefter higerne, der hidtil havde boet på Juriansborg (se nedenfor), tog deres bolig her. Det ansås nu, efter at Danevirke havde mistet sin betydning, »for Danmarks riges lås og lukke«, indtil det 1326 kom i de holstenske grevers hænder, som hævdede det trods alle anfægtelser, særlig i Erik af Pommerns dage (1415—17—26), til ætten uddøde 1459. Ved delingen 1490 jilfaldt Gottorp den senere Fred. I, som hyppigst boede her, både som htg. og som konge (død her 1533). Ved delingen 1544 kom det til htg. Adolf, og hans æt, higerne af Holsten-Gottorp, boede her, til Fred. IV 1713 besatte den higelige del af Sønderjylland. Dette tidsrum var slottets glansperiode. Det blev ombygget og udsmykket, og fyrsterne, særlig Johan Adolf og Fred. III, omgav sig med lærde som Olearius (østerlandske håndskrifter), digtere som Paul Fleming (»Befal du dine vej«) og kunstnere som Jurian Ovens (XIII, 10). 1721 modtog Fred. IV her arvehylding af Slesvigs stænder. Senere var slottet sæde for statholderne i htdømmerne, således Karl af Hessen, Chr. VII's svoger og Fred. VI's svigerfader, 1768—1836, hans søn Fred. 1836—42 og prinsen af Nør 1842—46. På Gottorp fandtes tillige den slesvigholst. regering (1834—48) og Slesvigs overret til 1834. Efter 1850 kaserne. — Fødested for Chr. IX, der opdroges her til faderens død 1831. Sidst var kongen her fra 1. febr. 1864 til 4., kl. 5 om morgenen.

20. Til den middelalderlige borg, opført efter en brand 1295, hører måske endnu endel murværk i vestfløjen, men ellers er slottets vestlige, nordlige og østlige fløje renaissance, det meste vistnok fra htg. Adolfs tid 1565—68, hvortil 1698—1703 blev føjet den 379' lange, alt det øvrige beherskende søndre fløj i en ret fattig barokstil. Også de andre fløje ser nu meget nøgterne og øde ud; de har mistet deres høje, svungne, rigt ornamenterede gavle og kviste og deres karnapper, hvortil en række kragsten udvendig på sydfløjen viser hen. Ind til gården midt på den nordre fløj en barok brønd fra o. 1700; længere mod v. på samme fløj kapelportalen, et ualm. smukt værk af

tidlig renæssance. Indvendig er lidt mere af den gamle pragt bevaret; således en i nuvær. hovedfløj fra den ældre bygning optaget skøn, sengotisk hal, hvis hvælv bæres af søjler. Den tjænte til gemmested for det berømte kunstkammer og bogsamling, hvoraf betydelige rester i København. Men især må mærkes 'K a p e l l e t i den nordlige fløj (1591). Omgangen salen rundt hviler på smukke ioniske søjler. Alter (1666) af sølv og ibentræ som alteret i Frederiksborg slotskirke, af Hamburgeren Hans Lambrecht. Prækestolen et særdeles smukt værk fra 1590 af samme mester som søjlerne, Flensborgeren Henrik Kreienberg; ligeså det omdannede orgel. Dåbsbækkenet efter tegning af Lorenz Frølich. Kapellets største smykke er imidlertid den berømte higelige Bedestol overfor indgangen, et mesterværk af intarsiaarbejde (o. 1610), af Andreas Salgen og Jørgen Gower. Ud mod kapellet er den lukket med vinduer; til det indre kommer man ad en vindeltrappe. Døren måske det prægtigste. Loftet har et farvet billede i træmosaik. — Slottets bastioner sløffede, og dets nærmeste omgivelser vanprydes af grimme staldbygninger fra den danske tid, ligesom det også stikker svært af mod den ny regeringsbygning. De verdensberømte anlæg hinsides engen over mod Dyrehaven er næsten helt forsvundne. Her stod i det persiske lysthus den store globus, 11' i gennemsnit, hvis udvendige side gengav jordens overflade, mens den indre afbildede himlen med dens stjærner. Et vandværk lod stjærnerne bevæge sig ligeså regelmæssigt som på selve himlen. Peter den store førte den 1714 til Petrograd. Lysthuset Amalienborg, som Chr. Albr. byggede 1670 for sin hustru, Fred. III's datter, havde vægmalerier af Ovens, der fik betydning for Carstens ligesom statuerne i haven:

O Amalienburg, in deinen gemächern
zeigten sich mir zuerst des Olymps gestalten.
Kaum entsinn ich mich noch, wo des knaben fusz
das wasser der kühlenden quellen benetzte,
wenn der springende strahl hoch in die lüfte emporstieg.

21. Over engen bag slottet går man til et senere anlæg *Neuwerk* med herlige træer, især i nærheden af lasarettet; terrasser, vandspring med triton og havuhyrer; som afslutning et tempel. Mod v. kommer man herfra til de to restauranter *Waldmühle* og *Stampfmühle*. Bag dem skyder en smuk dal op i *Dyrehaven* (med Pølhegn 240 ha), som fra s.v. til n.ø. krysses af »Kolonnevejen«, der anlagdes af vore ingeniører før 1864 og skulde tjænte et direkte tilbagetog fra Danevirke udenom Slesvig by ud til Flensborgvejen. Ad den afmarcherede også $5\frac{1}{2}$ om aftenen en del af hæren. Man følger den gennem den meget smukke skov (forsøgsplantninger med udenlandske løvtræer), fladt jordsmon til n., stærkt faldende til s. To stejle stier, *Schwarzwaldweg* og *Wichelthal*, har smukke punkter. Mod v. til »*Ziegelei*« udenfor skoven (værtshus). På marken mellem Dyrehaven og skoven *Pøl Brautkanzels* med udsigt over Dyrehaven til Domkirken, Gottorp, Friedrichsberg. På sletten nordligere i maj og aug. væddeløb med folkeliv. S.v. for *Brautkanzels* i udkanten af *Pøl Brudeegen*, 4,90 m omfang. Lidt længere inde bøgen »*Blomsterpotten*«, mere end $6\frac{1}{2}$ m omfang, skygger over 710 m². Tilbage ind i Dyrehaven og ad sti og Kolonnevej sydpå ud til beværtningen *Waldschlösschen* og villaen *Annethöhe* (Hesselholm) midt i slagterrænet $23\frac{3}{4}$ 1848. Dette er ikke så overskueligt under eet

som Isted valplads. Slaget falder i tre afsnit: 1) Bustrupfægtningen (se 36), 2) kampen v. for Friedrichsberg, på hvis område vi nu befinder os, og 3) kampen om Dyrehaven, vi nys kom fra.

22. Annettenhöhe tilhører den tidligere tyske gesandt i København og udenrigsminister Brockdorff-Rantzau, der 1919 undertegnede Versaillesfreden. — Fra højderne her, Kratbakkerne, havde Læssøe, stabschefen, besluttet at tage mod hovedangrebet, i ryggen dækket af Dyrehaven, med venstre fløj støttet til det vandomflydte Gottorp og med artilleriet i udmærket stilling på Husbyhøjderne, på den anden side engdraget v. for Kratbakkerne. Her holdtes kampen gående i flere timer — om selve Annettenhöhe kæmpedes i vildeste håndmænge, på vor side af soldater af 1. bat. og 2. jægerkor — til fjenden begyndte at trættes, og Læssøe gav befaling til at rykke frem over hele linjen. Klokken var da 5. Da kom der bud om, at oberst Juel af utidig frygt havde forladt Gottorp, hvorved vor stilling blev udsat for at omgås i venstre flanke; og indtil slottet atter kunde blive besat, måtte man blive stående. Da alt var i orden igen, kom melding fra vort kavalleri ude tilh. i Husby og Skovby, at fjenden på den kant rykkede frem med stærke kolonner. Så besluttede Læssøe at afbryde slaget og trække hæren tilbage. — Tredje afsnit af slaget, der skulde dække tilbagetoget, førtes i skovene Pøl og Dyrehaven og i terrænet mellem disse skove, men særlig om stendiget langs den søndre rand af Dyrehaven, som 4. bat. tappert forsvarede. Nogle få skridt s. for Stampfsmühle faldt ved slutningen af kampen major Holm, som efter Magius havde overtaget avantgardens førelse og havde udmærket sig både ved mod og omsigt. Sidst forlod garden Gottorp. Det sidste kanonskud fra dansk side faldt fra en af Dinesens kanoner n. for Dyrehaven kl. 8 om aftenen.

23. Under slaget havde vort rytteri med noget artilleri og infanteri haft stilling v. for skoven Pøl ved Skovby og Husby. Husby 2½ km v. for teglværkerne ved Annettenhöhe. Her foretoges det berømte angreb af en eskadron fynske dragoner under ritmester Würtzen, der havde til formål at redde et par kanoner, som havde været anbragt på det åbne jordsmon midt i byen, men var blevet omgæede og forgæves havde søgt at slippe bort både mod v. og mod n. Dragonerne red i karriere gennem hele byen fra n. til s., mens det fjendtlige fodfolk søgte ud til siderne, men da de var kommet s. for byen på vejen til L. Danevirke, snublede de i den stærke fart over nogle fjendtlige kanoner, der var kørte op her. Beskudt i ryggen af det fjendtlige fodfolk, der havde vundet besindelsen tilbage, vilde Würtzen vende om ad samme vej, men næsten halvdelen af eskadronen faldt eller såredes på dette tilbagetog mellem de to ildlinjer fra hegnene på hver side af vejen. Vore kanoner havde man imidlertid under fjendens panik set lejlighed til at redde vesterud af byen. Over de faldne dragoner en støtte ved siden af møllen. — V. for Husby og L. Danevirke strækker sig i en længde af kun 6 km en række af mindst 52 kæmpehøje, både n. og s. for volden; ikke sjælden ligger de 2 og 2 overfor hinanden. Som Soph. Müller har påvist, er sådanne rader af kæmpehøje byggede langs oldtidsveje, her altså ved en endnu ældre vej end Oxevejen, der går noget østligere (se 40).

24. Fra Annettenhöhe østpå; strax efter ad sti mod s. til tårnet på Erdbærenberg, hvorfra man til slutning nyder rundskuet over egnen: Domkirken, Mågeøen, Holmen med St. Joh. kloster, Galgebjerg mølle, Mikkelskirken, Mikkelsallé, Sindssygebygningerne med vandtårnet, Gottorp, Regeeringsbygningen, Dyrehaven og skoven Pøl, Husby mølle, Bustrup mølle, Friedrichsberg, Hedebyborgen, Kongshøj, Hytten-

bjerge, Haddeby Nor, Mysunde Snævring. Et Stykke af Danevirke, fra Bustrup mose mod ø., ses tydelig.

25. Tilbage til udgangspunktet ind gennem *Friedrichsberg*. Sporvogn kan benyttes. Først Banegårdsgaden og så hovedgaden. Tilv. bag en have den *Ahlefeldtske* gård, bygget i beg. af 18. årh. af den bekendte gottorpske minister Gørtz, siden beboet af prinsen af Nør; her holdtes om aftenen $\frac{1}{2}$ 1864 i de Mezas kvarter det krigsråd, hvis resultat blev Danevirkes rømning. Skrås overfor tilh. Regeringspræsidentens gård, den tidligere amtmandsbolig, hvor Schack-Staffeldt boede. Netop mens denne elsker af det danske sprog var amtmand på Gottorp, aflagde de angelske bønder i hans område deres danske modersmål.

26. Hans sidste år her var sørgelige. Med hensyn på sig selv og sit hjem anførte han ofte Theklas ord: »Es geht ein finstrer geist durch dieses haus«. Man så ham sjældent uden for hans bolig og gæstgivergården, hvor han spiste. Aftenen tilbragte han i reglen alene hjemme. Da kunde, især om vinteren, en følelse af hans ensomhed gribe ham mægtigt. Ikke sjældent lod han da alle værelser i det stokværk han beboede oplyse og vandre op og ned i de tomme rum indtil efter midnat, idet han forestillede sig, at andre personer var tilstede, med hvem han underholdt sig. Om sommeren forsamlede han sit tyende om sig i gården og anstillede naturbetragtninger over den nedgående sol, over græsarterne eller over sin yndlingsfugl storken, der havde sin rede på husets tag, ja, han kunde give sig til at tiltale fuglen og lovprise den i digteriske udtryk. — En af sine sidste dage, da han endnu kunde forlade sit hus, stod han på Gottorp vold, hensunken i dybe tanker, og betragtede solnedgangen. En, der var trådt hen til ham, lod et ord falde om det skønne syn. Han svarede: »Jeg ser deri kun et billede på tilintetgørelsen«. (Georg Brandes). Han holdt af danske som af tyske, men ikke af den blandede befolkning i amtet, særlig i Angel.

27. Så tilv. *Regeringsbygningen* med det smukke og karakteristiske hohenzollernske valgsprog: »Suum cuique«. Her har fra 1879 de skiftende overpræsidenter i Schl.-Holst. boet: Bötticher (til 1880), Steinmann (til 1897), Køller (til 1902), Wilmowsky (til 1906), Dewitz (kun til 1907), Bülow, Moltke. I overpræsidentens audienssal Lorens Frølichs billede: »Fred. IV hyldes af Sønderjyllands stænder«, før i appellationsretssalen i Flensborg (X, 31). Tilgængeligt ved henvendelse til et bud. Trappehuset og »Plenarsitzungssaal« kan ses. Før Gottorpdæmningen »Kanonendenkmal«; kanonerne franske, tagne ved Orleans $\frac{3}{4}$ / $\frac{12}$ 1870.

28. **Anden Dag. Danevirke** nævnes ligesom Slesvig by første gang af Eginhard, dog ikke 804, men 808, da Karl den store efter Sachsernes undertvingelse var gået over Elbe. Da gik kong Godfred til Slistorp med sin hær og »bød der, at rigets sydgrænse skulde befæstes ved en vold, således at den fra Østresalt til Vesterhav kunde værne Eiderens nordre bred, med kun en eneste port, gennem hvilken vogne og ryttere kunde færdes frem og tilbage. Efter at have fordelt arbejdet mellem sine hævdinge vendte han hjem.« At Tyre Danebod o. 930 har bygget på virket, fortæller først sene kilder som Sven Aggesen og Saxe, men det stadfæstes af Tyres tilnavn »Danmarks Bod« (»Freise«); dette navn findes allerede på den runesten, Gorm rejste over sin

hustru i Jælling. At muligvis også hendes søn Harald Blåtand har bygget en del af volden, skal senere nævnes. Denne vold standsede 974 Otto II, der dog fik den indtaget, efter den islandske sagas fortælling ved at sætte ild på pæleværk og trætarne, og dette finder stadfæstelse i de brandtomter, der er påviste forskellige steder langs volden. Rimeligvis er værket dog først efter indtagelsen søgt ødelagt på denne måde, og det kan være, at Otto ikke forfra har taget Danevirke, men omgået det over Slien. I de næste 150 år omtales Dv. slet ikke, således ikke dengang Venderne 1043 trængte op i Jylland, men blev slåede på Lyrskovshede. 1131 derimod, da kejser Lotar efter Knud Lavards mord kom herop for at hjælpe hans brøder Erik, der blev belejret af Niels og Magnus i Slesvig by, havde disse besat volden, så kejseren ikke nåede længere frem. 1156 kom Sven Grade med en tysk hær sønderfra for at tage sit rige tilbage; han slap gennem virket ved at bestikke vogterne. Den sidste, der indtil vore dage har udvidet og udbædret Dv., er Valdemar I. Det var, da han 1162 havde brudt med kejseren og måtte være forberedt på angreb sydfra. Den blyplade med indskrift, der nedlagdes i hans grav i Ringsled, nævner som hans tre storværker, at han tvang Rygboerne til kristendom og huldskab, at han byggede en borg på Sprogø og at han »til hele rigets værn af brændte sten rejste den mur, som på dansk kaldes Danevirke«. Det samme fortæller Sven Aggesen, der tilføjer, at Valdemar ikke nåede at se muren fuldført. Endelig også Saxe, som siger, at Valdemar og Absalon rejste en mur af brændte tegl hen ad volden, for at den ikke skulde gå aldeles tilgrunde i tidens løb, nu da den var brøstfældig. De brugte derfor det gamle virke som grundlag og »fuldendte kvindetankens halvårne idræt med mandig visdom«.

29. I Knud VI's tid, da forholdet til Tyskland var spændt, har man vist fortsat med at forstærke virket, men fra o. 1200, da Danmark for mer end 20 år udstraktes mod s. til Elbe, og Dv. lå langt inde i riget, er vel arbejdet standset. Til vidnesbyrd om, at muren ikke er bleven færdig, kan tjæne de 6 kalkovne, man har fundet lævninger af i graven, idet man ikke har skaffet dem bort, skønt de har gjort volden ubrugelig på de steder, de optager. I de følgende tider ændredes også krigsførelsen, der kom til at dreje sig om borge og befæstede byer istedfor om de store landevirker. Fra 1326 herskede tilmed de holstenske grever over Sydslesvig op til Flensborg fjord, og Dv. kunde således ingen betydning få som værn for Danmark. Først vore dage har atter set virket spille en rolle i krigshistorien. 1850 efter Istedslaget tog vor hær stilling bag det med venstre fløj langs Sliens nordkyst og højre støttet til Frederiksstad og marsken, som var sat under vand. Volden forsynedes da med brystværn og indskår til kanoner. Samme stilling indtog vi 1864, men nu var voldens styrke øget ved anlæg af større værker, der mod v. og i midten sluttede tæt ind til volden som bastioner, medens de i ø. gik udenom St. Danevirke by og derefter indenom Bustrup Dam (skanse nr. 2, se 35) til Slien ved øren ø. for Friedrichsberg. Bustrup, Haddeby og de østligste dele af den gamle vold lå modsat 1850 udenfor stillingen. Og denne gang var ikke blot marsken sat under vand, men Reideå, der i en mils længde flyder foran Dv. mod v. til Trejå, var ved tværdæmninger opstemmet, så det for fjender passable terræn indskrænkedes til den en mil brede strækning fra Selknor i ø. til L. Reide by i v. »Danevirke sank [efter Valdemarernes tid] ned til at blive et rent forlidsminde, omend det anseligste og mest interessante, der overhovedet foreligger i Norden. Dets volde bleve nu overgivne historiegrenske til undersøgelse. Således lå virket hen i lange tider. Men endnu engang, just i årtusindet efter at Godfred havde bygget de første volde, skulde det igen en føje stund drages frem for at værne om Danmarks gamle grænse. — Nu er det atter det storstilede forlidsminde« (Neergaard).

30. Den ældste del af virket har efter de indgående undersøgelser, som Sophus Müller og Carl Neergaard har foretaget, været den vold, som i omtrent lige linje fra engen s.v. for Gottorp sø, der var Sliens

opr. inderste afsnit, går mod s.v.; som afbrydes af den udtørrede Danevirke sø, men fortsættes hinsides denne, indtil den ved Reideåens enge bøjer mere lige mod v. og forsvinder henimod Hollingssted. Bægge dens endestykker er uforvansket Godfreds arbejde; men midtpartiet fra porten ved Rødekro og L. Danevirke by til henimod vinkelen ved sammenstødet med Reideåen er ombygget og forstærket først af Tyre, så af Valdemar. Denne Godfreds vold er 14 km lang, i een støbning, bygget alene af jord, og dens ælde er fastslået ved fraværelsen af en grav. Man har ikke ænsel, om der foran lå højere jordsmon, thi først ved voldfoden begyndte kampen. Eneste åbning i volden, ja eneste adgang overhovedet fra s. til den jyske halvø, var Wieglesdor, som den kaldes omkring 1000; fra 16. årh. forekommer navnet Kalegal. Wieglesdor er vistnok meget enkelt at forklare af gml. nordisk Viglidsdor, krigernes port. Den lå ved den gamle alfarvej gennem Jylland, Oxevejen, som gik ret langt udenom Slesvig ned til Rendsburg. — Foran midtstykket af Godfredsvolden findes en yngre mur af kamp med lodrette sider, omtrent 3500 m lang, som efter al sandsynlighed er Tyres værk. Hun har også forhøjet den ældre jordvold bagved; men skellet mellem forhøjelsen og underlaget er kendeligt ved rester af tømmer og træværk, som har stået ovenpå Godfreds bygning, men ikke blev skaffet til side, da volden højnedes. Ovenover Tyres mur igen er fundet forkullet tømmer og trækul, rimeligvis rester af et bulværk, som blev brændt af Otto II. — Netop foran kampestensmuren igen, somme steder ovenpå den, blev Valdemarsmuren lagt, ligeledes 3700 m lang. To regelmæssige murpartier indeslutter en udfyldning med murbrokker, kalk. kampesten. Murværket var lidet regelmæssigt, hvad der tyder på, at det hører til de ældste arbejder i tegl herhjemme. For hver 43 fod var der stræbepiller, foroven en afdækning med kileformede sten. Ovenpå har der mulig på begge sider været et trægalleri. Den opr. højde anslås til o. 7 m. som murene om Vordingborg og Visby; foran muren en vandgrav, ved et glacis skilt fra denne, og foran graven igen en ydervold.

31. Til dette Danevirkes hovedparti slutter sig andre voldstykker, hvis alder og formål er vanskeligere at bestemme. Kovirke, der nævnes første gang sidst i 13. årh. i de i Rydekloster skrevne årbøger, og som må være fra en forholdsvis ung tid, da det har en grav foran sig, strækker sig 6500 m langt snorlige fra Valdemarsmurens vestligste afslutning ad korteste vej til Slien, som nås inderst ved Selknor. Om dette værk, der bærer præg af at være udført i kort tid, drister forf. sig til den hypotese, at det har skullet tjene til midlertidigt værn, mens Valdemarsmurens opførelse for en tid gjorde Danevirkes hovedvold utjenstdygtig. Da o. 1150 den holstenske grev Adolf har slået lejr på Kongshøj indenfor det, kan mulig heraf sluttes, at det da ikke har været til, eftersom det ikke omtales, at han har mødt nogen modstand ved det.

32. Langt mærkeligere er imidlertid Halvkresvolden, der afgrænser o. 28 ha ud mod Haddebynor, og til hvilken igen er knyttet borganlægget på skovbakken lige n. for. Udgravninger, hvorved er fundet tykke kulturlag fra 10.—12. årh., visende forbindelser fra Sverige til Rhinegnene (ovenf. 14), har gjort det utvivlsomt, at indenfor dens omkres fandtes det gamle Hedeby, åbent ud mod vandet, hvorfra ingen fare frygtedes, men ikke anlagt af nogen, der samtidig beherskede det egentlige Danevirke; en sådan hersker vilde have draget byanlægget med ind i hovedbefæstningen. For at forstå disse forhold må man jævnføre dem med indskrifterne på de runestene, der til forskellig tid er fundne ved Sliens inderste vige. Først vedrører os to stene i musæet i Kiel, af hvilke den ene (Vedelspangstenen) er fundet ved vadedstedet mellem Haddeby- og Selknor, den anden (Gottorpsstenen) i den sydøstlige bastion ved Gottorp. På den første står i olddansk sprogform: »Asfridr gærði kumbl thåun æft Sigtriggw, sun sinn, à wè Gnupu«, og på den anden: »Wè-Asfridr gærði kumbl thåusi, döttür Odinkárs, æft Sigtriugg konung, sun sinn

åuk Gnúpu. Jævnføres indskrifterne på disse to sten med nordiske og tyske historiekilder, kan følgende stykke Danmarks historie udtrages: Hedeby er vistnok yngre end Slesvig og nævnes først o. 900 af de rejsende Ottar og Ulfsten, der fortalte kong Alfred i England om byen »æt Hædum«. Noget senere, i Gorm d. gamles tid, satte en svensk høvding Olaf sig fast i Hedeby, som befæstedes, og efterfulgtes der af sønnen Gnupa, der var gift med Asfrid, en datter af Odinkar. 934 bragte den tyske kong Henrik Gnupa til dåb og skat. Senere fældedes han af Gorm, måske efter Tyres tilskyndelse. Hun var ligesom rimeligvis Asfrid en sønderjydske jarledatter. Danevirkes fornyelse, Tyres stordåd, er sikkert samtidig med toget mod Gnupa. Til tak for disse bedrifter gav folket hende det stolte tilnavn Danmarksbod, som Gorm lod riste på hendes sten i Jælling. Som protest mod Gnupas påtvungne dåb rejste hans enke Asfrid ham efter hendes skik et prægtigt gravminde, og sammen med sønnen Sigtryg, der kendes fra et tog til Normandiet, styrede hun sit rige i Sønderjylland, indtil det o. 950 lykkedes Harald Blåtand at fælde Sigtryg; moderen jordede ham i hans faders »vi« og rejste ham runestene. På den store Jællingsten fortæller Harald selv, at han »vandt sig hele Danmark« (Wimmer: »Sønderjyllands hist. runemindesmærker«). Om Harald Blåtand menes det, at han efter Hedebyes erobring har forenet byen med Danevirke ved den Forbindelsesvold, der fra Halvkresvoldens vestligste punkt strækker sig s. om Bustrup by tværs over Bustrup Dam og ø. for Danevirke sø støder til hovedvolden. Engang mens Harald opholdt sig her, kom Gunnar af Hlidarende til Hedeby. Men også Sven Tveskæg kan antages som dette voldstykkets bygherre.

33. At Hedeby endnu en gang har været udsat for en omlejrning, viser to andre runestene. Den ene, nu i Kiel (Hedebystenen), blev fundet 1796 på bakken Krosbjærg v. for Vedelspang med indskrift: Thorlfr resthi stén thannsi, hémtheigi Swens, æftiR Érik félaga sinn, es wård dödr, tha dræggjaR sátu um Hédaby; en hann wás styrimandr, drængR harda gödr. Den anden (Danevirkestenen), der står rejst på sit findested lige s. for Forbindelsesvolden, har indskriften: Swenn konungR satti stén øftiR Skarda sinn hémtheiga es was farinn westr, en nú wård dödr at Hedaby. Højen kaldes endnu Skarbjærg (Skardz-bjærg). Sammen med nørrejydske runestene og historiske beretninger siger de mulig, at den svenske konge Erik Sejrsæl under Sven Tveskægs fraværelse i England havde sat sig fast i Hedeby, men at den hjemkomne Sven generobrede det vigtige punkt 995—96. Ved navnet Skarde mindes man jomsvikingen af dette navn, der deltog i slaget i Hjørungvåg som Vagn Ågesens fælle. Også en tysk beretning sigter vist til denne belejring; den melder, at biskop Ekkehard i Slesvig ganske kort før år 1000 måtte flygte bort fra sin bispestad; hans bispedømme var hærget med barbarisk vildskab, hans bispestad var forladt, hans kirke var øde, selv havde han intet blivende sted. Sproglig frembyder de to stene interesse ved at vise yngre former (som forenkling af tvetyd), der ikke er fælles-nordiske, men særlig dansk-svenske. Også denne sprogform viser, at den kong Sven, der nævnes, har været Sven Tveskæg. Næste gang, Hedeby hærgedes, var af Harald Hårderåde 1050, der her gjorde rigt bytte. Endnu o. 1150 nævnes Hedeby i en saga som en by for sig nær Slesvig; endnu 1307 forekommer navnet i et testamente; 1378 nævnes en præst »fra Hedeby«. De dansktalende bønder i Slesvigs omegn sagde sidst i 16. årh. ikke Slesvig men Hedeby, forlængst må dette navn være flyttet over på byen ved den nordre Slibred.

34. Dette til forståelse af hovedtrækkene i Danevirkes historie; enkeltheder findes her nedenfor under vejledningen til at studere det i marken. Følgende hovedpunkter bør besøges: Runestenen, »Tyreborg«, Rødekro med tegl- og kampestensmuren, Kovirke, Kongshøj, Halvkresvolden med dens Borg og Haddeby. De forbindes med hinanden under en vandring på o. 25 km og fordrer for en gående det

meste af en dag; til hjulkørsel egner terrænet sig ikke. Ender man i Haddeby, kan man lade sig færgе over til Altstædt.

35. Med sporravn gennem Friedrichsberg (på den gamle kirkegård ved kirken krigergrave) til Dø v s t u m m e i n s t i t u t e t. Det yderste hus tilh. i hovedgaden en borgerstiftelse; bag denne den danske skanse nr. 2 fra 1864; kanonerne fra denne. Smukt mindesmærke over danske, døde på lasareterne i Slesvig $\frac{1}{8}$ 1850— $\frac{1}{2}$ 1851; mindst 500. Måneder igennem drog søndag og onsdag morgen ligtogene herud. Over dæmningen til B u s t r u p. Huset nr. 19 har sin sydlige front formelig spækket med kanonkugler. Her holdt $\frac{23}{4}$ 1848 to kanoner under løjtnant Glud tappert stand mod 10 preussiske. Tilh. for gaden Galgebjærget, tilv. Rishøj.

36. På disse bakker var det, at den danske avantgarde, de fynske jægere, under oberst Magius påskedag tog mod Preusserne, som det ubemærket var lykkedes at komme frem over Vedelsvang og Halvkresvolden ø. ind for Bustrup. Under den to timers fægtning faldt Magius. Imidlertid fik tropperne inde i Slesvig tid til at samle sig, og 1. og 11. bat., Rye og Staggemeier (Bülows brigade), fik befaling til at komme avantgarden til hjælp ved et angreb over mosen, der danner en sydlig forstættelse af Bustrupdam, og opad de stejle højder på dens østre bred. Dette engdrag og disse bakker kan bedst ses fra jærnbanevolden tværs over dammen, som man kan komme til ad første vej tilh. fra Bustrup hovedgade. Angrebet lykkedes, og Bülow nåede frem lige til Danevirke. Men da avantgarden tilv. for Bülow brig. ikke var stærk nok til også at gøre et angreb frem, måtte tilbagetoget, da tilmed Preusserne havde fået undsætning, tiltrædes under forvirring ned gennem mosen. Da de nu også omgik Bustrupdam i v., måtte yderligere tilbagetog foretages til højdedraget v. for Friedrichsberg, som Flensborgjærnvæg nu gennemskærer. Også avantgarden rømmede Bustrup. Da fjenden havde været så heldig at komme helt frem til Haddebyvejen, som strax hinsides Bustrupdæmningen afgrener sig fra Rendsburgvejen, måtte halvdelen af 3. jægerkor gå gennem de side enge langs Slien og kom østenfra ind i Friedrichsberg. — I disse enge, på »Øren«, lå 1864 vor skanse 1.

37. Sydlig i byen følger vi vejen (Rendsburgvejen) til Forbindelsesvolden. Ved et vogterhus tilh., og i en granplantning står D a n e v i r k e s t e n e n. Den blev opdaget 1857 i grøften foran højen, T v e b j æ r g. Ved gravning i denne fandtes rester af en egetræskiste, indeholdende et lig, men ingen våben og smykker. Indskrift og tidsforhold se foran. Den læses bustrofedon (som man pløjer), idet der begyndes forneden tilv. Lige efter runerne står der: *suin kunukR sati stin uftiR skartha sin himthiga ias uas farin uestr ian nu uarth tauthr at hithabu.*

38. Over mosen og Frederiksstadbanen ad en forbindelse, der allerede har været anlagt i oldtiden for at styrke forsvaret. Ø. for Bustrupkløften lå 1864 vort Forværk, hinsides kløften vore skanser 4 til 10; endnu svage rester. Hinsides kløften kan man bestige Forbindelsesvolden, der her er anseelig og yder smuk udsigt. Så mod v. og s. til S t o r e D a n e v i r k e by. Lige n. for det første hus i byen v. for vejen temmelig udslettede rester af en ret mærkelig 700 m lang Dobbelt-

vold, hvis nordlige parti danner det vestligste afsnit af Forbindelseshvolden; det sydlige har svage rester af en grav foran sig; Forbindelseshvolden har ingen grav. Gennem hele byen. Lige s. for lå i 1864 skanse nr. 12; på dens mark ganske ejendommelig udsigt: Hytten bjerge og hedefladerne fremhæver hinanden; Krop kirke lige i s. og store plantager. Hinsides vejen ved skansen sti i n.v.; så vej i n. Ved denne lå 1864 en baraklejr for 1800 mand; en anden for 6—8000 lå v. for L. Danevirke, men blev ikke færdig. Gennem den tidligere Danevirkesø ind til et voldsted, der uden grund er bleven kaldet Tyreborg, ved den udtørrede Danevirkesø på vandskellet mellem Østersø og Vesterhav, let at kende på bevoxningen.

39. Voldstedet er som voldstederne fra oldtidens slutning anlagt på en naturlig højde, således at borgbanken afsondredes ved en indskåren grav øverst på højfladen. Borgen kan kun have været af træ, da ingen murrester er fundne. Den har været skilt i to ved en smal overgang forbundne partier. Tydeligst viser graven sig mod n. og ø. Efter Otto II's erobring af virket 974 lod han bygge en borg »i disse egne«, som dog alt 983 blev indtaget af de danske. Borgen her bliver af Neergaard sat i forbindelse med denne beretning; det synes rimeligt, at kejseren netop har villet hævde besiddelsen af de danskes vold ved at anlægge en borg. La Cours indvendinger (»Danevirke og Kampene ved vor Sydgrænse«) mod denne hypotese (»med borgvolden ved Danevirke sø havde Otto intet at bestille«) synes lidet fyldestgørende; kejseren lå det nær at lægge sin borg ikke ved Ejderen men ved Danevirke på et sted, hvor to vigtige veje kryssedes: handelsvejen fra Slien til Trejå og længdevejen fra Jylland ned til Holsten. Vigtigt for ham som for fyrster, der har hersket i disse egne både før og senere, har vist tolden her været. Volden selv, mener la Cour, kan have været benyttet som færdselsvej over til Hollingsted ved Trejå. 1152 kom Sven Grathe til Hedeby og trak sine skibe over til »Hylingstede« ved Trejå. Hollingsted her har måske navn af kong Huggleik, der dræbtes på et vikingtog til Frankerrigets Vesterhavskyst o. 515, og på hvis tid allerede færdselsvejen her kan have været kendt og brugt. — Der er kønt heroppe: de nordfor liggende skoves lange linje, den anseelige vold mod v. med smuk bøgeskov, fladlandet i s.

40. Ad gangsti til Rødekro, tidligere et gottorpsk jagt-
hus, hvor hgt. Fred. III 1657 beværtede kong Fred. III kort før bruddet imellem dem, da kongen drog sydpå efter at have erklæret Karl Gustaf krig. Som kro var det middagsraststedet mellem Flensborg og Rendsburg. I krohaven stenarbejder, der vel har hørt hjemme i Slesvig og på Gottorp. Ved Rødekro var Danevirkes eneste oprindelige åbning: Viglidsdør, Kalegat, gennem hvilken Oxelvejen gik. Her hævdes told af de stude, der blev drevet sønderud, en meget betydelig indtægt, som kronen forbeholdt sig ved bortforleningen af hertugdømmet; af hensyn hertil tilkendte vist Danehoffet i Nyborg 1284 kong Erik »Danwiryk«. Mergelgraven v. for kroen viser til stor dybde lagdelingen i diluvialdannelserne. Et større stykke af Valdemars teglstensmur er blottet på en strækning af 60 m i løkken v. for den lille granlund n. for krohaven. På nordsiden er kampestensmuren at se. Højest hæver Valdemarsmuren sig o. 2 m, mens dens fod ligger o. 1 m dybt i jorden, på et

1330 m. Ved noret er fundet rester af et bolværk; v. for vejen spor af bygninger (sammenbrændte lerklumper fra vægge, forkullede bjælker og stenbrolægninger). En »belejringsvold« kan skimtes o. 300 m s.v. for byvolden. Både den og det »stormhul«, der er i byvoldens søndre parti o. 200 m fra Vedelspangvejen ad vandløbet til, hører vel Sven Tveskægs omlejring til. Stormhullet kan være udgravet af belejrerne i læ af stormtage. Nær udenfor belejringsvolden har de to runestene stået, der er minde om denne belejring.

47. Halvkresvolden er let at følge over stormhullet og bækåbningen til det punkt, hvor vejen fra Vedelspang anden gang skærer den. Tilv. har man Forbindelsesvolden, der her er anelig. Følg derefter den græsgroede vej nordpå til næste tværvej tilh. og op gennem skoven til H e d e b y b o r g på den 23 m høje bakke, værnnet af vand mod ø. og n., af mose og eng mod v.; kun mellem mose og byvold var der adgang. Foroven en flade (230 m lang, 70 m bred) med en jordvold om. Mindst 31 gravhøje heroppe fra oldtidens slutning, samtidige med de ældste i byens kulturlag gjorde fund; vel over krigere, der er faldne under en belejring; kongætten havde jo sin høj andensteds. Udsigt over Sli og Slesvig. På H a d d e b y kirkegård, som man derefter går ned til, er der mindesm. på sydsiden over oberst Magius (se 36) og over 36 danske, der faldt 3/2 1864. Kirken har tidligere haft rundt forsvarstårn som Oversøs. Kroens have hyggelig at hvile ud i; båd kan kaldes til fra Altstadt. Sejlturen over Sliens inderste bredning meget stemningsfuld og giver ro ovenpå dagsmarchen. Tilv. M å g e ø e n, befolket af talløse måger; i rugetiden fra april til 22. juli må ingen komme på øen; men til Slesvigernes festdage hører de derefter følgende jagter. På Mågeøen lå Juriansborg, der i 12. og 13. årh., til Gottorp 1268 byggedes, tjænte til konge- og hertugbolig. Den bedste opskrift af Dagmarvisen lader Valdemar Sejr drage til Dagmars sotteseng i Ribe fra »Gullandsborg«, der kan være forskrevet for Juriansborg. Her var det, at Erik Plovpenning fængsledes af sin broder Abel 7/8 1250. I middelalderen var øen forbundet med Gammelbyen ved en træbro, af hvis pæleværk man endnu kan se levninger ved lavvande.

XIV. Slesvig—Flensborg

ad Hovedjærnvejen og gennem Angel.

1. **Jærnvejen Slesvig—Flensborg** (39 km) går i en bue ind mod v. gennem ret triste egne. I modsat retning præsenterer Slesvig sig imidlertid smukt, når hinsides skoven Pøl udsigten åbner sig til Domkirken, Gottorp og lidt efter Annettenhøhes

have, et sluttet, indrammet billede som ellers ikke ved denne by. I nordlig retning først *S k o v b y* holdepl. Ved *J y b æ k* går sidebanen til Husum (XV, 1); Stenholt, kendt fra Istedslaget (XII, 13), ses tilh. *E g g e b æ k* (stat.) har en senromansk tegl-kirke som Broagers med apsis, rundbuefriser og leddelt tegl-sokkel; nyt tårn; er man kommet nordfra, har man allerede nu domkirketårnet i Slesvig over Isted skove. Udfor *T a r p* (stat.) i ø. Smedebyplateauet med Nørrehøj (XII, 8) og dens kæmpehøje, østlandet er her noget nærmere. Tilh. ses først Oversø; derefter skovene og bakkerne ved Sankelmark, søen er skjult. Lige forbi *B a r d e r u p* (holdepl.); så tilv. det langstrakte Langbjærg med Hanved skov og kirkespir; *S k i f t e s p o r e t* til Nordslesvig; *F l e n s b o r g*.

2. Interessantere er turen fra Slesvig med dampskib til Lindånæs (o. 20 km) og derfra ad Kielbanen gennem Angel til Flensborg. — Slien (41 km lang) dannes af afvexlende snævringer og bredninger; den kan i skønhed ikke måle sig med de nordslesvigske fjorde. Bredderne er lave; af skov er kun lidt på siderne. Intet tyder på, at den er en salt havstrøm; op til Slesvig kan kun indtil 7' dybtgående skibe komme. Til gengæld har den sine historiske minder. — Angel (o. 750 km²; o. 55,000 indbg.) er et frugtbart og venligt land, hvis jævne bølgeformer gennemdrages af levende hegn og småskove. Folket er nu helt tysktalende. Sprogskiftet skete i den sydlige del af landet jævnt i tiden 1800—1840, i den mellemste og nordlige del ved en bevidst kraftanstrengelse i krigsårene 1848—50, da den store mængde stod på oprørets side, langs nordkysten først lidt senere. Den gamle gårdform var een meget lang længe, ved en gennemkørsel delt i stuehus og udhus. I *S v a n s*, halvøen s. for Slien, der er opfyldt af herregårde tilhørende holstenske adelsslægter, uddøde det danske sprog i slutningen af 18. årh.; bygningsmåden er her helt igennem nedersachsisk. Ejendommeligt er det fra Angel at komme herover, fra udpræget bondeland med megen udstykning, med gårde og huse spredt rundt om, med små marker, til et lige så udpræget herregårdslandskab med uendelig lange øde marker, med bebyggelsen (slot og daglejerboliger) liggende tæt sammen. Til 1805 var folket her livegent.

3. Gennem Stegsvig snævring ud i den store bredning. Mod s. *L o u i s e n l u n d*, skænket af Chr. VII til søsteren Louise, g. m. Karl af Hessen († her 1836). Ved Louisesøjlen n.v. i parken forlovede 1790 kronprins Frederik sig med datteren Marie Sofie Frederikke. Nu beboes slottet af htg. Ferdinand af Glücksborg. Restaurant. Ind i *M y s u n d e* snævring (Mjøsund, dvs. det snævre sund; jfr. mjohund = mynde), hvor vejen Flensborg—Ekernførde skæres af fjorden. Både fra Angel og fra Svans går halvøer ud i farvandet, Slien bugter sig imellem dem som et S.

4. Disse halvøer egner sig udmærket til befæstning og udfaldsport; spor af gamle virker findes også både mod n. og s. Knyttingsaga fortæller, at Knud Lavard lod anlægge en borg, hvor Slien var »mjøst«, dvs. smalles. Den nærliggende Kosel kirke i Svans har været inddraget i befæstningen; den har et rundtårn ligesom Oversø. Også i vore dage har Mysunde været indlemmet i Danevirkestillingen. Samtidig med Slesvigslaget ^{23/4} 1848 førtes over det kun 75 m brede vand en skydefægtning mellem Preusserne og Danskerne, hvad der skulde aflede opmærksomheden fra, at Tyskerne gik over Slien ved Stubbe

smykker, toiletsager, guldringe, romerske mønter, den yngste fra Commodus (180—192), hvorefter fundets alder kan sættes til 3.-4. årh. — Over Oxeækken, 1850—64 skellet mellem de blandede distrikter og de som rent tyske behandlede egne, forbi de anselige kirker Bøl med højt tårn tilv. og N. Brarup tilh. Ved kirken i N. Brarup et meget interessant fritstående klokketårn af eg fra sidst i 13. årh. Over Angels højderyg (XII, 2) med sandet jord til Mårkærskov. Så Sørup ved venlig sø.

7. Kirken hører til en gruppe af fortræffelige kvaderkirker i hjertet af Angel (desuden Munk-Brarup, Husby, N. Brarup og Have-toft), aflæggere fra Slesvig domkirke, mens Angels kirker ellers er af rå kamp. Sørup har bedst bevaret sin opr. karakter. Den tilbørte kongen og er bygget i 12. årh. af regelmæssige smukke kvadre. Den halvrunde korsluning er prydet med halvsøjler og bueslag. Nordportalen har to søjler på hver side og en trekantet gavlt til kroning foroven, den eneste gammeldanske landsbykirke af kamp, der besidder en sådan. I tympanon et relief: Kristus giver Peter nøglerne og en anden helgen en bog. På vestportalen (inde i tårnet, opr. vel mod s.) en bædre fremstilling af samme æmne. Tårnet fra 15. årh. har indvendig et meget smukt, højt og frit rum, hvis hvælv bæres af en slank midtsøjle. Alteret værdifuld renaissance, prækestolen fortræffelig barok. Meget mærkelig "døbefont, romansk fra o. 1200, af gullandsk kalksten. Foden har på hjørnerne en løve, Petrus, et nøgent menneske og en biskop, i felterne en påfugl drikende af en kalk, to fugle, der pikker frø, en basilisk og en drage. Op ad bækkenets underdel kryber 4 øgler. Selve bækkenet smykket med relief: de hellig tre kongers rejse, komme og tilbedelse; barnemordet i Betlehem; Kristi tilfangetagelse og korsfæstelse.

8. Forbi Vinderød ved sø til Husby stat., hvis anselige kirke ligeledes har en interessant romansk font, men som i Hyrup og Grumtoft af granit og indenlandsk (østslesv.-fynsk) arbejde: Paradiset, livet i synden og genløsningen ved Kristi død. Forbi Måsbøl stat. ad gennemskæringer ned til Kielbanegården i Flensborg ø. for Statsbanegården.

XV. Slesvig—Husum—Tønder.

1. Foruden Flensborgjærnbanen, Flensborg landevej og banen gennem Angel står endnu en vej til rådighed for fra Slesvig at komme tilbage til Nordslesvig, særlig for dem, der vil op langs vestkysten: tværs over landet til Husum og derfra med vestbanen. Ved Jybæk (XIV, 1) forlader man Flensborgtoget og går over på en sidebane. Ml. Jybæk og Solbro kæmpede Schepelerns brig. under Istedslaget. Det gjaldt om at forcere Trejåen, Bollingstedå og Jybækken (XII, 13, 17). Hinsides Solbro stat. gennem hede og mose. På bakkøen i n.v. ligger det afsides Bondelum, hvor i en enklave det danske sprog holdt sig endnu til o. 1900, støttet til dansk sympati. Hinsides mosedraget er man inde i Svesing sogn, det sydligste, der 1850—64 havde dansk skolesprog og delvis dansk kirkesprog. Orsted stat., så Husum. Men til Husum kan man fra Slesvig også nemt cykle de 34 km ad den søndre vej gennem St. Danevirke, Hollingsted og Ostenfeld (se

	Sprogforholdene var 1913 i familierne:			pct. dansk- sindede ved afstemn. 1920
	dansk-tal.	ivesprogede	tysktal.	
Klægsbøl	67	13	57	10
Brarup	100	18	13	13
Humtrup	73	8	9	22
Karlum	54	19	20	11
S. Løgum	107	9	27	15

I Brarup talte efter tysk statistik 1907 133 af 141 skolebørn dansk i hjemmel, i Humtrup 94 af 114. I Karlum fødtes præstesønnerne: historikeren og juristen Andr. Hoier 1690 og den rationalistiske stiftsprovst H. G. Clausen 1759. — Stationer ved Brarup og S. Løgum.

XVI. Sild.

1. Sild frembyder en enestående og storartet natur, hvorfor den bør anbefales enhver, der besøger Vestslesvig. For naturinteresserede er her tillige såmeget interessant både ved fortids- og nutidsdannelser. Men øen skildres her ganske kort, for længere badeophold henvises til tyske bøger. I dem findes samlet alt om badeindretning, levevis, fornøjelser, udflugter. I hvilken gænge badelivet er kommen efter verdenskrigen, vides ikke.

2. Nogle linjer andensteds fra: Der er i Slesvig et landskab, som ikke ligner noget dansk. Som Møens hvide klint danner vort gamle lands yderste stærke bastion i Østersøen, står Silde tertiære klinter som Jyllands formur ud mod Vesterhavet. På denne ø har form og farve indgået en pagt med hinanden af intens styrke og virkning. Øen er i landskabelig henseende meget mere værd end Fanø, der næsten kun består af klit. Sild har sit høje tertiære grundlegeme, der i Rødeklev, overraget af ildrødtfarvede, diluviale skrænter, står ud mod det åbne hav, og i Morsum Klev med sort-hvid-røde mod hinanden skarpt stående farver falder af mod indhavet. Foroven er den høje ø væsentlig klædt i lyngens brune dragt, mod ø. er der nogen grøn marsk, og f. ex. fra Kampen fyrårn ser man ud over de lange arme, øen strækker ud mod s. og n., og som ikke består af flade sande, men af de højeste, vildeste og mest sønderrevne klitter, der findes omkring Vesterhavet. Dette stolte land med dets fra Danmarks grønne så stærkt afvigende farver ligger så ud mod det store hav; de stærke modsætninger af blå, hvidt og rødt, brunt og grønt sammensmæltet alle i havatmosfæren til en uforlignelig enhed. — Silde tertiære dannelser træder væsentlig frem i Rødeklev og Morsum Klev. Så pragtfuld den første end er, og så mægtig en højde den end når (30 m og derover 15 m høj klit), står den dog i geologisk interesse langt tilbage for Morsum Klev, idet den væsentlig består af diluvialt ler med store stenblokke og kun ved foden har et lavere underlag af kaolinsand. Morsum Klev er ikke nær så høj (23 m), men udmærker sig ved de forskellige jordarter, hvoraf den er dannet, og som måske alle er tertiære. Ved en vandring fra ø. til v. træffes først det hvide kaolinsand, derefter rustbrunt til sodbrunt farvet limonitsandsten og derefter sort glimmerler med underordnede lag af alunjord; derpå kommer atter det hvide kaolinsand, og således gentages lagdelingen flere gange. Glimmerleret er meget rigt på forsteninger fra miocentiden, ikke mindre end 110 arter er opregnede; Sild hører til de klassiske fundsteder fra denne fortidsperiode. På en strækning af 2500 skridt ligger tertiærbjærgtet blotlet med lagene rejste i vinkler på 30—40° mod horisonten. Lagene er gennemsatte af spring, og de gentagne forekomster er temmelig sikkert kun løsevne stykker af det samme lag i forskellige stillinger. — Øens størrelse er 112 km², dens længde

38 km, dens bredde 1—12 km; den ligger 12—22 km fra fastlandet. Indbyggerne (1919 6097) er Frisere med ikke så lidl isprængning af danske fra fastlandet. Man kan høre børn lege på dansk på gaden. 1920 stemte 356 for Danmark, 2716 for Tyskland. Tidligere foer alle mænd til søs; nu er dette ophørt. — I Keitum fødtes 1793 den slesv.-holst. bevægelses første mand Uwe Jens Lornsen.

3. Fra Nordslesvig over Højer Sluse (V, 16); farttiden hver dag forskellig efter ebbe og flod. Sejlturen varer 1 $\frac{3}{4}$ time; man kommer først ret langt mod n. med udsigt til det høje land n. for Højer med Emmerlev Klev og Hjerpsted ensomme kirke og til den danske af sæler og fredede søfugle beboede hallig Jordsand, hvor de faldne fra søslaget 1644 (se ndf.) jordes; derefter ret nær ind til Silde nordende List og så mod s. langs klitterne til landingsstedet Munkmarsk (hotel). Navnet minder om, at St. Knuds kloster i Odense ejede gods herovre, skænket af Erik Lam. Herfra jærnvej tværs over øen gennem heden til det vigtigste badested Vesterland.

4. Kurhus. Badebureau. Danske kan anbefales: Hotel: Germania. Pensioner: Haus Wiking, Haus Schöneck, Villa Bismarck. Logi: Villa Quisisana, V. Rössiger, H. Wilhelminenburg, V. Anna, H. Greve, H. Victoria Louise, alle i Vesterland. I Venningsted Logi: H. Gotthardsen. Om priserne kan intel siges.

5. Vesterland (3280 indbg.) Badestedet, grundlagt 1855, er blevet det betydeligste ved den tyske Vesterhavskyst; før krigen var der plads til 7000 gæster på eengang; 20—30,000 årlig, næsten udelukkende Tyskere. Opblomstringen skyldes foruden landets ejendommelige natur og dets ligelige kystklima (forår 6, sommer 15,5, efterår 9, vinter 0,8 °; middelvarmen 7,8 °), den mægtige brænding, der gennemryster legemet, men ikke tillader svømning eller længere ophold i vandet end 5 minutter. Kun Biarritz skal have et lignende bølgeslag. Bunden aldeles stenfri.

6. Udflugter går mod n. til List, mod s. til Hørnum og mod ø. over Keitum til Morsum Klev, landets yderpunkter. Til List og Hørnum jærnvej, der giver let adgang til fordybelse i den ejendommelige klitverden, idet man kan stå af og på forskellige steder. Men det lønner sig også at gå ind over heden med de mange kæmpehøje (o. 300 broncealderhøje bevarede og 50 sløjfede kan påvises, men allerede store stenalders grave findes her) til Kampen fyr med enestående udsigt (på de klarreste vinterdage ses Ribe domkirke); galleriet 57 m over havet. Dansk mindetavle fra 1855. Fra fyret til kurhuset Kampen ved Rødeklevs nordende, med pragtfuldt skue til klitterne på List, og herfra tilbage til Vesterland forbi den mere afsides badeby Venningsted, enten foroven gennem klitterne eller langs klintens fod. Hele turen o. 15 km. Fortsættes ud til List, har man her de mægtigste klitter og i læ af Albuodden den berømte Kongshavn, der kan optage de største skibe. Foran Listerdyb mellem Sild og Rømø kæmpede Chr. IV 10/5 1644

med en hollandsk flåde under Marten Thyssen, indtil den ilde medtagen måtte søge ind mellem øerne igen. Under krigen vældig flyverstation med store befæstningsanlæg for 3000 soldater. De indfødte på List har dansk til modersmål; fru Pahls hyggelige gæstgivergård; østersstue. Ved det vestre af fyrtårnene udé på Albuen eneste rugested i Evropa for den kaspiske søsval; i det hele søges List fredet som ynglested.

7. På turen til Morsum Klev (11 km fra Vesterland) gør man bekendtskab med øens uinddige marsk og kommer igennem dens gamle hovedby, *Keitum*, tæt sammenbygget med hyggelige huse og haver. Gammelfrisisk hus. Musæum. N. for byen ensomt og stemningsfuldt den anselige senromanske kirke; granit forneden og tuf foroven, apsis næsten helt af tuf, med lisener, dobbelt rundbuefrise, gamle portaler og vinduer, font af Wesersandsten. *Landschaftliches Haus*; også ude på »Nösse« ved *Morsum* restaurant. Herfra nedgang til Kleven; allerede nær ved nedgangen forkastning med breccie. Mærkelig sandskråning med stenbestrøning. Ovenfor vid udsigt over indhavet til fastlandet og Før.

8. Jærnvejen til Hörnum har første stoppested ved Eidum fuglekøje; næste ved den ensomme lille by Rantum; så Rantum fuglekøje, Gr. Vlie med en vandrende, ikke dæmpet klit, *Klädigdahl*. *Hörnum* har forbindelse med Hamburg og Helgoland. Stærkeste fyr ved Tysklands Vesterhavskyst, lysstyrken 5 mil.

Rettelser og Tilføjelser.

Af *Hoteller* i Haderslev er ikke nævnt: Jærnbanehotellet, Storegade 97, af *Vognmænd* Erichsen, Smedegade 2 og H. Hansen, ved Stormklokken. Af *Biludlejere* kan nævnes Ravn, Smedegade 6, Egertsen, Torvet 14, Lassen, Gåskærgade 66, Clausen, Skibbrogade 11, og Marschall, Åbenråvej 40. *Postbilruten* til Rødding udgår nu kun fra Sommersted; ruten til Agerskov er gået ind. *Bilreparatører*: Lindenburgs efterf., Hartmann, Torvet 12, Hinrichsen, Gåskærgade 42, Jensen, Jomfrustien, Berg og Schulzes efterf., Slagtergade 16, og Haderslev Maskinfabrik, Naffet 33. Bl. *Cyklereparatører* tilføjes Skau, Slotsgade 3, Keller, ved Stormklokken 7, Westergaard, Bispegade 14, og Hartmann. *Benzindepoter*: Hansen, Nørregade 38, og Ørum, Nørregade 39. — Indre Missions boghandel er Jomfrusti 11.

Stedfortegnelse.

(Hvad der ses fra udsigtspunkter og rejser med jærnbane og dampskib er i reglen ikke medtaget.)

Abild 64	Bevtoft 10, 51, 55 f, 59	Brodersby 147
Abkær 11	Billeslund 54	Brodersbøl 24
Abterp 12, 49	Bilskov 120 f.	Brokbjærg (Als) 68
Adelby 106	Binderup 5	Brokbjærg (Varnæs) 39
Adsbøl 14, 86 f., 92, 112	Birkelev 61	Brunde 35, 38, 41
Agerskov 15, 51, 55 f., 61	Bjerend 126	Brundlund (Gram) 55
Agso 38, 40	Ny Bjerend 125	Brundlund (Åbenr.) 33
Agtrup 116	Bjærndrup 14	Brune Bjærg 36
Albuodde 151 f.	Bjærning 29 f., 112	Brunsnæs 91 f.
Aller 8, 15, 27, 30	Bjolderup 41	Brændstrup 53 f.
Allerup 55	Bjærgemark 45	Brærd 23
Alnor 91 f.	Bjærggård 99	Brøns 13, 54, 60 f., 112
Als 15, 65—79	Bjærgskov 40	Brørup 1, 4, 51, 53
Alslev 65	Bjørnskov 61	Brådeborg 88
Altona 46	Blans 871	Bukshave 27
Anderup 29 f.	Blomeskobbel 69	Bundse 65
Andholm 37	Blåholm 36	Burkal 57, 64 f.
Anflod 45	Blåhøj 36	Buskmose 94 ff.
Angel 92, 95, 119 f., 122, 146 ff.	Blåkrog 39, 88	Bustrup 128, 136, 138, 140 f.
Anslet 27	Bodum 35, 37	Bylderup 14, 51 f., 57, 64 f.
Arnbjærg 36	Bojskov (Haderslev)	Bæk 26
Arndrup 56	Bojskov (Sundeved) 87, 94	Bøffelkobbel 84, 86
Arnholt 128 ff.	Bokholm 118	Bøgelund 34
Arnkilsøre 77, 85 f.	Bolderslev 12, 41	Bøgely 86
Arnum 13, 15, 51, 54 f., 58, 60	Bollingsted 123, 148	Bøgholt 123
Arrild 58, 60 ff.	Bommerlund 40, 100	Bøghoved 19 f.
Askov 52	Bondelum 148	Bøglund 126
Assens 1, 8, 15	Borreshoved 91	Bøglundbæk 37
Asserballe 69, 71 f.	Bov (Paddeborg) 7, 64, 95, 98 f., 111, 116	Bøgmose 123 f.
Asserballeskov 66, 69, 71	Bov (Slogsherred) 14, 57	Bøgslund 116
Augustenborg 66, 70 ff., 75	Bovlund 56	Bøl 148
Aventoft 46	Bovrup 39, 88	Børhøj 99
Avnbjærg 83	Bovskov 57	Bøst 51
Avnbøl 14, 39, 88 f.	Bramdrup 30	Bådsager 76 f.
Avnbølsned 88	Bramming 1, 51	Bådsbøl 49
Avne 27	Bramsted 117	
	Branderup 11, 31, 51 f., 55 f., 62	Christiansdal 21 f.
Bajstrup 12, 65	Brandsbøl 68	Christiansfeld 4, 15, 27—30
Ballebro 66, 88	Brarup 150	Cæcilielyst 34
Ballegård 88	N. Brarup 120, 147 f.	
Ballum 13, 49, 58 f.	S. Brarnp 126, 147	Daler 13, 47, 49
Bankel 24.	Brede, 6, 42, 49	Dambjærg 36
Barderup 146	Bredebro 12 f., 49 ff., 62	Damsklint 76
Barsbøl 57	Bredeløkke 54	Danevirke 127 f., 137—44
Barsmark 35 f.	Bredevad 65	L. Danevirke 136, 139, 142
Barsø 36	Bredsted 117, 149	St. Danevirke 141, 148
Batterup 84 f.	Brekum 117, 149	Dedsbøl 149
Bedsted 56 f., 62	Bro 72	Diernæs 22 f.
Benniksgård 95	Broager 71, 75, 82 f., 86 f., 89—92, 118, 146	
	Broballe 65, 67 f.	

- Dimen 37
 Dokkog 149
 Dover 53
 Draved 62 f.
 Dybbøl 71, 74 f., 79—87, 89
 Dynt 89 f.
 Dyrbæk 39
 Dyrehave (Gråsteen) 93
 Dyrehave (Løjt) 36
 Dyrehave (Slesvig) 135 f.
 Dyrhus 45
 Dyvig 67
 Døstrup 12 f., 49
- Egen 66, 68 ff., 112
 Egen Mølle 66, 70
 Egernsund 84, 91 f.
 Egetoft 78
 Eggebæk (Slogshrd.) 65
 Eggebæk (Sydsl.) 146
 Egvad 56
 Ejsbøl 20
 Ejstrup 10
 Eliselund 31, 38, 40
 Ellum 13, 63 f., 103
 Ellund 116
 Elstrup 70
 Emmerlev 48 f.
 Emmerske 64
 Endrupskov 59 ff.
 Enemark 34
 Engelhøj 76 f., 86
 Ensted 38, 40 f.
 Erlev 18, 21
 Eskærhøj 24
- Fahrdsorf 126, 133, 143
 Falkenberg 125
 Farensted 126
 Farris 10, 57
 Farversmølle 34
 Favervrå 29
 Feldum 27
 Felsbæk 38
 Felsted 7, 38 ff.
 Fiskebæk 77, 92, 94
 Fiskebækskov 94
 Fisknæs 94
 Fjelby 72
 Fjellumhøj 54, 59
 Fjølstrup 27, 30
 Fjersted 61
 Fjordholm 25
 Flensborg 8 ff., 12, 31, 64, 72, 85, 92, 95, 97, —120, 122, 126, 127 f., 142, 145—149
 Flintholm 67
 Fole 54
- Foldingbro 53
 Folekobbel 91
 Forballum 12, 49 f., 59
 Foverup 65
 Fovsbøl 12
 Frederikshof 69
 Frederikshøj 5, 28
 Frederikskov 46, 58
 Fredsted 16, 21
 Frifelt 60 f.
 Frisenhave 116
 Frost 77
 Fruerhøj 68
 Fruerskov 95
 Frydendal (Als) 66, 69
 Frydendal (Bov) 64
 Frydendal (Løgumkl.) 62
 Frydendal (Sundevad) 83 f., 89
 Fryndesholm 69
 Frørup (Flensborg) 120 f.
 Frørup (Hadersl.) 30
 Frøslev 98 ff., 115
 Fynshav 65
 Fægteborg 68
 Fåborg 1, 8 f, 31 69, 72
 Fårehus (Agerskov) 61
 Fårehus (Paddeborg) 12, 100
- Galgebakke 39
 Galgebjærg 34 f.
 Gallehus 47
 V. Gammelby 48
 Gammeldam 67
 Gammelgab 91
 Gammelgård 69, 71 f.
 Gammellund 123 f.
 Gammelmark 90
 Gassehøje 58
 Ø. Gasse 58
 Gavlen 67
 Gelsbro 60 f.
 Gelså 54 f., 58, 61
 Genner 36 f, 112
 Gesing 58 f.
 Gestrup 55
 Goldbæk (Rangstrup hrd.) 61
 Goldebæk (Bredsted) 117
 Gotrupel 116
 Gottorp 74, 102, 126, 134—139, 142, 145, 147
 Gram 1, 10, 13, 15, 40, 51 f., 54 f., 57, 59 ff., 102
 Grarup 24, 26
- Grattelund 90
 Gravenshoved 27
 Greddebjærg 23
 Grumtoft 148
 Grunninghoved 7
 Grydeskov 123—126
 Græskobbel 69
 Grøngrøft 38, 94
 Gråsteen 14, 31, 34, 39, 72, 86—89, 91—96, 99 f, 103
 Guderup 70
 Guldholt 117, 121
 Gørrismark 44
 Gårde 116
 Gåskær 41
- Haddeby 121, 126, 138—141, 145
 Haderslev 1, 4, 8, 10 f., 15—31, 51, 55, 72, 87
 Hagenbjærg 66 ff.
 Hajstrup (Haderslev-næs) 26
 Hajstrup (Slogshrd.) 41, 64
 N. Haksted 117
 Halk 24, 26
 Hammelev 11, 20—24
 Hanved 98 f., 115 f.
 Haraldsholm 57
 Hardehøj 66 ff.
 Harres 49
 Harreslev 12, 98, 106, 109, 116
 Håtsted 149
 Rother Hauberg 149
 Havetoft 148
 Havneby 50
 Hedegård (Visby) 13
 Heds 65
 Hejls 8
 Hejlsminde 4, 7, 27
 Hejsager 18, 24
 Sdr. Hejsel 34
 Hellevad 42
 Helleved 69 f.
 Helligbæk 122 f.
 Herrested 55
 Hesnæs 67
 Himmelbjærg 94
 Hindemede 21
 Hjartrøskov 54, 58
 Rise Hjarup 38
 Hjemsted 59
 Hjerndrup 30
 Hjerpsted 48 f.
 Hjoldelund 117
 Hjordkær 11, 41
 Hjortholm 78

- Hjortspringskobbel 68
 Hjælm 34
 Hjærtevej 93
 Hjærting 53 f.
 Hjørnekro 46
 Hokkerup 100
 Holbøl 95, 100
 Holdbi 40, 94
 Holdnæs 100 f., 118
 Hollingsted 127, 138, 142, 148
 Holm (Als) 67
 Holm (Klipleve) 40
 Holm (Løjt) 36
 Holm (Slogs hrd.) 56
 Holmslus 22
 Holt 116
 Hopse 23
 Hoptrup 21—24
 Hornskrup 119
 Horsby 61
 Hostrup (Slogs hrd.) 13, 51, 57, 64 f.
 S. Hostrup 40
 Hostrupkrat 38, 40
 Hostrupskov 38
 Hostrupse 39
 Hovgård (Hoptrup) 23
 Hovslund 11, 31, 34, 36 f., 51, 61 f.
 Horst 23 f.
 Humtrup 7, 150
 Hundegade 59
 Hundhøj 37
 Husby (Angel) 112, 148
 Husby (Slesvig) 136
 Husum 41, 116, 148 f.
 Hviding 12, 60
 Hvilhøj (Isted) 124
 Hvilhøj (Sundeved) 84
 Hygum 54
 Hyrup (Angel) 112, 148
 Hytkær 21
 Hytterkobbel 23
 Høffeltbjærg 38
 Høgebjærg (Als) 65, 71
 Høgebjærg (Løjt) 36
 Høgel 117
 Høgelund 116
 Høgholt 69
 Høgsbro 13
 Høgslund 62
 Højbjærg 27, 29
 Højer 13, 41, 45 f. 48 f., 151
 Højer Kog 48
 Højer Sluse 46, 48
 Højsten 116
 Højkleve 118
 Højkre 48
 Højrup 54, 60
 Ø. Højst 56, 63 ff.
- Højtoft 38
 Hønning 58
 Hønsnap 95, 97
 Hørnum 151 f.
 Hørup 72, 75, 78
 Høruphav 65, 72, 78
 Høstebjærg 50
- Igebjærg 68
 Immervad 23
 Isted 119 f., 122—125
- Jagel 144
 Jardeklund 116
 Jarplund 119 ff.
 Jejsing 13, 51, 65
 Jels 10, 15, 51, 57
 Over Jerstal 11, 15, 22, 51, 55, 59
 Jestrup 72
 Johannesbjærg 118
 Jordsand 151
 Juhlsmunde 30
 Julskov 120
 Juvre 50
 Jybæk 146, 148
 Jyndeved 65
 Jægerup 19, 22, 57, 59
 Jørgensgårdskov 34, 36
 Jørgenslyst 19
- Kagebøl 59
 Kalkenbjærg 22
 Kalleby 59
 Kalø 23, 37
 Kambjærg 117
 Kampen (Rendsburg) 121
 Kampen (Sild) 150 f.
 Kanebjærg 93
 Kappel 101, 126, 147
 Karlum 150
 Karnbjærg skov 124 f.
 Karsmosegård 70
 Kastrop 55
 Kastvå 30
 Katbæk 126
 Katrinelund 78
 Katrød 68 f.
 Kegnæs 9, 72, 77 f.
 Kejtum 151 f.
 Keldbjærg 97
 Keldet 30
 Kelstrup (Hadersl.) 24
 Kelstrup plant. 100
 Kelstrupskov 95
 Ketting 70, 75
 Kettingsskov 69
 Kiding 38 f., 94
- Kierulfsmunde 30
 Kirkeby (Roager) 61
 Kiskelund 100
 Klangsøl 46
 Klaskerød 57
 Klinting 78
 Klipleve 14, 39 f.
 Klosterkro 143
 Klus 115
 Klusris 109, 115.
 Klægsøl 150
 Knappen 35 f.
 Knivsbjærg 23, 35—38
 Knud 27
 Knudshoved 35
 Kobbeltbjærg 94
 Kobbelskov 68, 91
 Kobbemølle 95, 98, 115
 Kobjærg 29
 Kolby 48
 Kolding 1, 4, 10, 15, 72
 Kollund 95, 97 ff., 115
 Kolsnap 59
 Kolstrup 31, 35
 Kongens Mose (Abkær) 11
 Kongens Mose (Draved) 63
 Kongeå 52 f.
 Kongsbjærg 53
 Kongsborg 147
 Kongshavn 151
 Kongshøj 139 f., 143 f.
 Kongsmark 50
 Kornkog 149
 Korup 65
 Kosel 121, 146
 Kravlund 64 f.
 Krejsel 29
 Kroghshøj 123 ff.
 Krosbjærg 140
 Krusmølle 38
 Kruså 64, 95, 98 f., 115
 Kvistrup 26
 Kværnholt 57
 Kvers 40 f., 94, 100
 Kær 45, 77, 86
 Kærmølle 8
 Københoved 52
 Køling 94
- Ladegård (Gråsteen) 94
 Ladegård (Sdbg.) 77 f.
 Gml. Ladegård 21
 Ladelund 117
 Lambjærg Indtægt 78
 Lammetsbjærg 36
 Landeby 56
 Langballe 118 f.
 Langbjærg (Læk) 116

Langbjærg (Åbenrå) 34 f.
 Langetved 52
 Langsø 123—126
 Lavensby 65, 68
 Lebelløkke 72
 Lendemark 65
 Lerskov 37
 Lilhave 38
 Lilholt 24
 Linderum 25
 V. Lindet 57
 Ø. Lindet 53, 57
 Lindetkro 58
 Lindetskov 58, 61
 Lindholm 116, 149
 Lindskov 47
 Lindved 117
 Lindånæs 146 f.
 Lintrup 51, 53
 List 50, 151 f.
 Loddenbjærg 36
 Lohede 143 f.
 Louiselund 126, 146
 Lovrupskrup 58
 Løvtrup 41
 Lund 24
 Lunde 56, 64 f.
 Lunderskov 10, 51
 Lunding 24
 Lundsby 38
 Lundtoft 14, 40 f.
 Lundtop 116
 Lyksborg 7, 101 f., 117 f.
 Lyngloft 37
 Lyrskov 124 f., 138
 Lysabild 65, 72
 Lysholm 69
 Lægan 45 f.
 Læk 116
 N. Løgum 56, 62, 64.
 S. Løgum 150
 Ø. Løgum 11, 35—38, 59
 Løgumbjærg 54
 Løgumgårde 62
 Løgumkloster 2, 11, 13,
 31, 34, 42, 49, 51, 57,
 60—64
 Løjt 23, 34—38
 Løjtfærg 36
 Løjtved 56, 62, 64
 Løkkegård 77
 Løverodde 5

Magstrup 30
 Majbølgård 72
 Mandbjærg 55
 Mariedal 26
 Mariegård (Hadersl.) 19
 Mariegård (Jels) 57
 Marieskov 109, 120
 Mastrup 21 f.

Medelby 116
 Meden 116
 Melby 59
 Meng 27
 Midtskov 87
 Mikkelsbøje 67
 Misthusum 59
 Mjang 72
 Mjels 65, 67
 Mjelsgård 67
 Mjolden 12, 49, 59
 Moltrup 30 f.
 Mommark 9, 65 f., 69 f.,
 72
 Morsum 150 ff.
 Munkbrarup 118, 148
 Munkmarsk 151
 Munkmølle 96
 Munkvolstrup 120 ff.
 Mysunde 111, 120, 124,
 126, 134, 146 f.
 Møgeltønder 13, 42, 46
 f., 49, 54
 Mølby (Spandet) 61
 Møllehus 45
 Møllestedgård 77
 Mønterhøj 11, 34, 41
 Mørvig 97, 103, 115, 117
 Mågeø 145
 Mårkærskov 148
 Måsbøl 148

Nalmadebro 95 f.
 Navtrupgård 25
 Nejs 91
 Nibøl 116, 149
 Nordslesvigsk Skifte-
 spor 115, 146
 Notmark 68 ff.
 Notmarkskov 71
 Nustrup 52, 54, 59
 Nybøl (Angel) 126
 Nybøl (Sundeved) 75,
 86 f., 89
 Nybøl (Åbenrå) 12
 Nybølmark (Angel) 119
 Nybølmølle 87
 Nydam 85, 112 f.
 Nygård (Als) 68
 Nygård (Hadersl.) 25 f.
 Nygård (Ø. Lindet) 57
 Nyhus 99, 115
 Nykirke 46
 Nymølle 34 f.
 Nørborg 66 f.
 Nørby 36
 Nørrebanke 35
 Nørrehøj (Siverst.) 121 f.
 Nørrehøj (Spandet) 61.
 Nørremarkskov 77
 Nørremose 88

Nørremølle 86
 Nørreskov (Als) 68 f.
 Nørreskov (Løjt) 37
 Nørreskov (Åbenrå) 34 f.

Oldenor 67
 Oldmorstoft 99
 Olufskær 24
 Ornum 39
 Orsted 148
 Ostenfeld 112, 148 f.
 Ottersbøl 12, 59
 Ovbæk 36
 Oversø 117, 119—122, 146
 Ovn 96
 Oxbøl 67
 Oxbæk 148
 Oxenvad 57
 Oxevæ 11 f., 14, 23, 40 f.,
 61, 98 f., 136, 139,
 142 f.
 Oxevæ 96 f.

Paddeborg 10, 12, 14, 51,
 92, 95, 99 f.
 Pamhule 21 ff.
 Petersholm 94
 Popholt 122
 Poithøj 22 f.
 Pugal 67
 Pugum 118
 Pulverbæk 72
 Pythuse 85
 Pøl (Als) 68
 Pøl (Slesvig) 136

Rabsted 31, 51, 57, 64 f.
 Rabølsund 147
 Ragebøl 14, 84 ff., 89
 Randerup 12, 49
 Randsgård 85 f.
 Rangstrup 18
 Rangtang 54
 Rantum 152
 Ravnsbjærg (Gråsteen)
 95 f.
 Ravnsbjærg (Chrfeld)
 29
 Ravnskobbøl 84
 L. Reide 138 f.
 Rejsby 13, 60
 Rendbjærg 91
 Rends 65
 Revslund 62
 Revsø 10, 30
 Ribe 1—4, 12, 41, 54 f.,
 59 f., 127 f.
 Ringemosegård 71
 Rinkenæs 14, 92, 95 f.
 Rise 11, 41
 Rise skov 11, 35

- Risum 149
 Roager 60 f.
 Rode 46
 Roden 93 f.
 Roost 56, 62
 Rosenkrans 46
 Rosinfelt 64
 Rovbjærg 11, 61
 Rudbæk 11, 23
 Rudbøl 45 f.
 Ruhekrug 119, 125
 Rumohrsgård 70 f.
 Rundemølle 23, 36 f.
 Runtoft 101
 Rurup 56
 Rydekloster 97, 115, 117, 126
 Ryttergab 100
 Rødding 1, 10, 15, 49, 51 ff.
 Rødebæk 64
 Rødeklev 150 f.
 Rødekro (Danevirke) 139 f., 142
 Rødekro (Åbenrå) 11, 31, 41, 57
 Rødemis 149
 Rødenæs 46
 Røllum 38
 Rømø 50 f., 112, 151
 Rønhave 75, 77, 86
 Rønshoved 95
 Rørbækshoved 21
 Rørkær 13, 51, 65

 Sandager 92, 95, 100 f., 118
 Sandbjærg 84—87
 Sandkølen 20
 Sandvig (Hadersl.) 23
 Sandvig (Lyksb.) 117 f.
 Sankelmark 111, 117, 119—122, 125
 Satrup 101, 126
 Saxborg 64
 Schackenborg 46 f.
 Seem 60, 62
 Seggelund 30
 Sejerslev 48, 103
 Selk 138, 143 f.
 Sild 48, 90, 116, 150 ff.
 Sillerup 27
 Sindet 61
 Siversted 122 f.
 Sjellerup 68
 Skallebæk (Hadersl.) 19
 Skallebæk (Ribe) 60
 Skamlingsbanke 4—7, 27
 Skarbjærg 140
 Skast 49

 Skedebjærg 34 f.
 Skelle 72, 87, 89, 91 f.
 Skibelund 52.
 Skjoldager 60
 Skøbølby 149
 Skodborg 10, 15, 30, 51, 53.
 Skodborghus 52
 Skodsbøl 78, 89, 91 f.
 Skovby (Als) 66
 Skovby (Hadersl.) 22 f.
 Skovby (Løjl) 35 f.
 Skovby (Slesvig) 124, 136, 146
 Skovbøl 38 f.
 Revsø Skovgård 30
 Skovgård 35
 Gml. Skovkro 115
 Skovkro (Isted) 119, 124 f.
 Skovlund 116 f.
 Skovsende 118
 Skovsø 39
 Skræve 52 f.
 Skrydstrup 10, 22, 51, 59
 Skræbager 67
 Skrædderkro 38
 Skærbæk 13, 15, 49 ff., 54, 57—60
 Skærrev 36
 Skærsbjærg 119
 Slavgård 19, 30
 Slesvig 101 f., 117, 119, 123—137, 140 ff., 145 f. 148.
 Slien 127, 141 f., 146 f.
 Slivmølle 37
 Slivsø 23
 Slukefter (Hadersl.) 26
 Slukefter (Vedsted) 21 f.
 N. Smedeby 98, 100
 S. Smedeby 121 f.
 Smøl 89, 92
 Snogbæk 65, 87
 Snurom (Als) 72
 Snurom (Gråsten) 94
 Snævring 26
 Sode 24
 Solbro 148
 Solderup 65
 L. Solt 122
 Solvig 13 f., 51
 Sommerlyst 34
 Sommersted 10, 15, 30, 51, 54, 57
 Sorteøje 123 f.
 Sosti 98, 115.
 Sottrup (Hadersl.) 30
 Sottrup (Slogshrd.) 56, 65
 Sottrup (Sundeved) 14, 75, 86 f. 89

 Sottrupskov 86
 Spandet 60 f.
 Sprakebøl 116
 Stabøl 88
 Stade 65
 Stagehøj 53
 Staghøj 97
 Starup 24 ff.
 Stegsvig 146.
 Stemmild 64
 Stenbjærg 36
 Over Stenbjærg 27
 Stendetgård 30
 Stenbæk 84
 Stenderup (Kolding) 5
 Stenderup (Sundeved) 84, 87, 89.
 Stenderup (Toflund) 55
 Stenderupbusk 122
 Stenderupskov 5
 Stenderupå kro 122
 Stengerodde 94
 Stengård 86
 Stenholt 123
 Stensbjærg 11, 61
 Stensbækhede 61
 Stensgård 70
 Stensigmose 90
 Stenskovbjærg 61
 Stensker 39
 Stepping 10, 30
 Stevlt 18, 26
 Stevning 68
 Stevningnor 66, 68
 Stokkebro 47
 Stokkerhoved 20
 Stollig 35 f., 41
 Stolk 123 ff.
 Stolkhøje 122 f.
 Stovgård 85
 Strågård 36
 Stubbe 146 f.
 Stubbum 27
 Stubbæk 38
 Studsbøl 57
 Styding 11, 20 f.
 Styrtom 38
 Sundeved 14, 39, 86—92, 94 f.
 Sundsmark 73, 77, 81
 Surkær 23
 Svensmølle 70
 Svenstrup 68 f.
 Sverdrup 25 f.
 Svesing 148 f.
 Syderstapel 121
 Syvmandsskov 38
 Sød 46
 Søderup 11
 Søgård 39 f., 92, 94 f.
 Sølvsted 149
 Sølyst (Hadersl.) 23

Sølyst (Sundeved) 86
 Sølyst (Åbenrå) 38
 Sønderballe 23, 36 f.
 Sønderborg 1, 8 f., 12—
 15, 31, 39, 41, 64 ff.,
 69, 71—78, 81, 86 f.,
 90 ff., 98—101, 103
 Søndergård 20
 Sønderhav 95, 97
 Søndernæs 13
 Sønderkov (Als) 65,
 76 ff.
 Sønderkov (Gram) 59.
 Sønderkov (Isted) 119,
 122.
 Sønderkov (Løjt) 35 f.
 Sønderkov (Åbenrå)
 34, 39
 Sønderå 51
 Sørup 60, 112, 117, 148
 Søst 11, 34, 41

Hans Tagesens Sand 69
 Tamdruphøj 26
 Tandslet 72
 Taps 4 f.
 Turp 119, 122, 146
 Tarup 68
 Tastebjærg 38
 Taterkrug 125
 Teglholt 21
 Terkelsbøl 14, 65
 V. Terp 58
 Ø. Terp 56
 Thomashus 20, 29
 Timmersig 116
 Tingbjærg 57
 Tinglev 12 ff., 41, 57,
 64 f., 72, 92
 Tisel 55, 58
 Tislund 55, 59
 Tobdrup 10, 30
 Toftlund 10, 13, 15, 51,
 54 f., 58
 Toftum 50
 Toghale 47
 Tornhøj 94 f.
 Tørning 6, 27, 30
 Tørnskov 62
 Torp 41.
 Torsbjærg mose 113,
 147
 Torshøj 36
 Torsten 68
 Trappen 95
 Trejå 120—123, 127, 138,
 142 f., 148 f.
 Tremmerup 117

Trindbjærg 36
 Trøjborg 47 ff., 59
 Tvebjærg 141
 Tved 64
 Tvedskov 117
 Varnæs Tyk 39
 Tyrstrup 27—30
 Tønde 13, 51, 64
 Tønder 12 f., 41—49, 51,
 55, 63 f., 72, 92, 98,
 116, 149 f.
 Tørning 20—23, 54
 Tørsbøl 12, 14, 40, 92,
 94 f., 99 f.

Ubjærg 45 f.
 Uge 12, 41
 Ulbjærg 67
 Ulkebøl 70 f., 75, 77 f.,
 81
 Ullerup 75, 86—89
 Ulsnæs 126, 147
 Ultang 24
 Ulvslyst 20, 29
 Urnehoved 11, 39, 41
 Ustrup 21 ff.

Valhalla 36
 Valsbøl 98, 116
 Vamdrup 4, 10
 Vanderup 122
 Vandling 24
 Vargårde 7
 Varnæs 31, 38 f., 86, 88
 Varnæshoved 39
 Varnæsvig 39
 Vartenberg 22
 Wasserschlebe 98, 115
 Vedbøl 221 f.
 Vedelsvang (Danevir-
 ke) 139 ff., 144
 Vedelsvang (Langsø)
 123—126
 Vedsted 21—24
 V. Vedsted 12
 Vejrbæk 64
 Vejen 1, 4, 51 f.
 Vejstrup 7
 Vellerup 56
 Vemmingbund 82, 84,
 89 f.
 Vendbjærg 23
 Venemose 64
 Vennelyst 37
 Venningssted 151
 Vertemine 71
 Vesby 116

Vesterholt 122
 Vesterland 151
 Vesterlund 34 f.
 Vesterris 25 f.
 Vesterskov (Haderslev)
 20, 29
 Vesterskov (Varnæs) 39
 Vibøge 65, 72
 Victoriablad 23 f.
 Vidå 11, 42, 45 f., 48, 51
 Ville 117
 Vilstrup 23 ff.
 Vinderad 148
 Visby 13, 47 ff.
 Vodder 60 f.
 Vojens 10 f., 15, 22, 51,
 54, 59
 Vojensgård 10
 Vollerup (Bjolderup)
 35, 41
 Vollerup (Als) 66, 77 f.
 N. Vollum 12 f.
 Vongshøj 61 f.
 Vonsbæk 25 f., 30
 Vonsild 4, 7
 Vorbjærg 11
 Vrå 59
 Vældgård 47

Ælmholt 122

Øbening 61
 Ørby 25 ff.
 Ørderup 55
 Øsby 18, 24 ff.
 Østerby (Daler) 13, 47
 Østerby (Medelby) 116
 Østerholm 69
 Østerskov 29
 Øvelgønne 69

Åbenrå 11, 15, 22 f., 30—
 41, 51, 55, 62, 64, 66,
 72, 88, 92, 98 f., 103
 Ø. Åbølling 61
 Gml. Ålbo 5
 Årsløv 41
 Årtoft 41, 100
 Årup 38
 Årupskov 34, 40
 Årø 25
 Åresund 8, 15, 25 f.
 Åskovhede 61
 Åstrup 26 f., 30
 Åstrupbanke 26
 Åved 62